

С (Карау) 2 карау 1782 - Д
Б 18

**БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ
АЛИБЕК**

АЛТЫН ДЖЮЗЮК

**ГОЧИЯЛАНЫ
ДЖАГЪАФАР**

ДЖУЛУЗЛА

**ДЖАЗАЛАНЫ
БАЛУА**

Л. Я. М. Э

Байрамкъулланы Алибек

ХАПАРЛА

Гочияланы Джагъафар

ОЧЕРКЛЕ

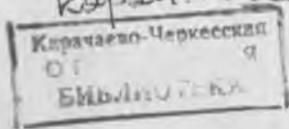
Джазаланы Балуа

ХАПАРЛА. НОВЕЛЛАЛА

СТАВ "ОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ,
ЧЕРКЕССК, 1977

кӧрач. 1782 - ↓

© Ставрополь китаб басманы:
Къарачай-Черкес белюмю, 1977

**Байрамкъулланы
Алибек**

АЛТЫН ДЖЮЗЮК

ХАПАРЛА

АЛТЫН ДЖЮЗЮК

Июнь, июль айланы арасыды. Кём-кёк биченликле, аяз кьакъгъанлай, тенгизча чайкъаладыла. Терек бачхалада кёгетле, кызырыб, саргъалыб, бир-бири бла эришгенча, къарагъан кёзню алдайдыла. Орамлада сохтала тюбеген сайын, атымы, атамы атын айтыб, саламлашыб, элчиле, кълуму къаты кысыб, мени сыйлагъанларын танытадыла. Сейирди табигъат, аламатды джашау...

Бир айны мындан алда, тилегенлеринде, этмеучю иши ми эте, Шамилни джашына кызы тилей бардым, келечилик баджардым. Къыз бла джаш бизсиз да бир-бирлерин джаратыб тура кёре эдим да, иш чарпыусуз болду. Озгъан ыйыкъда уа келинчикни келтиргенлеге да кълумду. Бир насыблы юдеги кълумалды, мени да сингди анга кълумуным. Насыблы игитда болады: берне, кълум дегенча бир тюрлю бир чурум болмады. Кълумлай тауушлукъ кълумны кълумалма мен Шамилни джашына. Шамиллагъа этген адамлыгъымы кёлумегиме кълумден сълумндырыб джурюйме...

Мен алай болуб тургъан заманда, арадан эки ай да озгълумчу, школда ишлеген джериме кълумны анасыны эгечни келди. Сау сагълумны узагълумна не айтыргълум излегенин ангълуммай туруб, эм ахырында мен сезген ол болду: кълум кълумыллашыб джашайды. Келечиге, кълумалгълумнга да сёлумде алай айтылгълумлыкълумгълум, халкълумны адетин этмей, джумуукълум-

ланы кёллерин алмай болмайды. Келин аланы барыны да бирер зат бла атларын табаргъа керекди, деб кызыбызны тарбуууннга тыйгандыла... Арагъа мен тюшмесем, бу огъурсуз иш боллукъ тюл эди.

Тиширууну да ариу бла ашырыб, чотну бир айырайым деген акъылда, джашны юйуне бардым. Сууукъ тюбегенлеринден огъуна бу юйде мени оноуум этилиб, багъам джангыдан бичилиб тургъанын таныдым. Шорпадан ауузү кюйген адамча болуб чыкъдым, юйюме мыдах къайтдым. Эсим сагъышха кетиб тургъанлай, кесибизни кызычыкъ эшикден кирди.

— Ий, бу берне бла къалынны чыгъаргъанланы урчукълары чыкъсын, — деб, ауузуна джарашмагъан сёзлени айтды. Мен келечилигин баджаргъан кыздан берне сакълагъанланы бир кыркыгъа дери санады. Бизни кызычыкъ кёб джармаласа да, аны сёзюнден мен ангылагъан ол болду. Келинни ортанчы къайын кызы: «Нечик ариу затды!» — деб, келинни алтын джюзюгюн бармагъындан чыгъарыб, кесини бармагъына салыб кёргенди. Келин намыс этиб:

«Джарата эсенг, ал,» — дегенди. Субайлыкыгъа айтылгъанын ангыламагъанча этиб, къайын кызы:

«Келин, сау бол, аллахдан къайтсын!» — деб, джюзюкню энчилеб кетгенди.

Келинни туугъан, экидеги, ючдеги къайын кызыларыны арасында ол хапар, шкок атылгъанча, джайылыб, мыйыланы кюзгъагъанды.

«Да, тохта, бу къаллай адет болду? Къарнашыбызны Зухрадан ёзге бернеге тыйыншлы эгечи джокъ эсе, келин андан башхаларыбызны джууукълугъубузну алмай эсе, сора бу юйден не биз, не да ол кетерге керекди», — деб, бютеу юйюрню сёз уруму бир магъанагъа тиреледи. Келин атасыз ёсгенин, окъугъаны себебли, берне джыаргъа мадары болмагъанын, таб, кёлундан келсе да, чирик чотлагъа терилиучю кызладан болмагъанын джангыз бири ангыларгъа **суймейди**.

Келин, башы къайгыгъа кългъанын ангылаб, кесини болумун бир кесек джумушатыр акъыл бла, туугъан къайын къызларына маджал чепкенлерин тешиб, ёртенни фатеген бла джукълатыргъа кюрешген адамча этди. Кеси да билмей тургъанлай, къайгыы тамам да теренинден къозгълды.

Бир кюн а келинни анасы, тюз орамда тубеб, бетиме битиб кълды:

— Да, Джагъафар, сен бизге шох болуб келиб, душман этмезликни этиб кетгенсе, башыбызны отха салыб къойгъанса. Къалын алмайма, берне да этмейме, деб мен санга он кере айтхан эдим да! Сен анча сайын, хо, деб туруб, бююн былай нек этиб къойдунг? — деб темир кълан алыб сёлешди.

Ачыуум бурнума джыйылыб:

— Ала да, сиз да манга этгенигизни ызына алыгъыз! — деб, теберге тебрегенлейиме, аны джюреги бек инджилгенден сёлешгенин эслегенимде, кесими кюнден-бутдан басыб, сабыр сёлеширге кюрешдим.

— Тюз айтаса, къалынсыз, бернесиз иш этербиз деб, сени аны бла да сёзюбюз алай эди. Энди сиз кесигиз сёзюгюзде тохтаялмай, ишни чыгъандан тайышдырдыгъыз эсе, сора анда кимни да не терслиги барды? — деб, кертти болумну ангылатыргъа кюрешдим. Алай а сёзюм чапракъдан ётдю деб танымадым. Къатын, кеси айтханны тутуб тургъан болмаса, мен айтханны кёулагъына алмады.

— Огъай, джаным, огъай, бизни бу ишге кийирген сенсе, башынгы алыб бир джанына чыгъаргъа умут этме, — деб, хар сёзю бла таш джарды.

Сейир тюлмюдю, эки юнню адамлары да мени бу ишни юсюнде кълалай да болсун бир уллу хайыргъа батханамы, къызынган джерим болгъанын сездириб сёлешедиле.

Элни эм намыслы устазларыны бирине саналыб тургъанлайыма, сыйлы башымы сыйсыз, атымы аууз чайкъамды этиб къойдум да деб, кесими да эрши кёрюб бо

шагъанма. Эрши къалай кърмезсе? Эки джаны да сѣзню тамам ачысы бла хынысын тауусуб, энди джумдурукълагъа да джете башлагъандыла. Келин, хариб, эрин сюе тургъанлай, тамам джанына кърккъгъандан, кишиге да билдирмегенлей, анасына кетиб къалгъанды.

Бу къайгъыла башымы кючлеб, бир кюн, батмакъ орамны арасы бла тар джолчукъну келе тургъанлайыма, тойда, къууанчда тамадалыкъ этген Добай юсюме чыгъыб къалды. «Суугъа кетген таш къармар» дегенча, сагъышын кесим да этмегенлей, анга даучу болуб тохтадым:

— Вот, Добай, сен бизни адетледен алаMAT джокъду,— деб сѣлешесе хаман. Мен а игилиги къалайы болгъанын кърмейме! — деб ол адамны тюз кѣзюне битиб тохтадым. Добай, хыйла кѣзчюклери бла манга сабыр, бюсюреусюз къараб, айтды:

— Алан, санга не болгъанды? Алгъын акъыл, оноу керек болса, санга барыучан эдик. Бюгюн кесинг оноулукъ болуб айлана болурса дейме, — деб кѣзюме ышарылыб, селеке этгенча, къарады. Мен андан да бек къыздым:

— Добай! Бош ышараса! Мен кѣлюм бла айтама!

— Энди сен бизде иги адет джокъду дейсе, не? — деб Добай алай тынч бойсунмазлыгъын танытды. — Бизни къонакъгъа ачыкълыгъыбыз, тамаданы сыйлаучулугъубуз, мамматлыкъгъа, болушлукъгъа табылыучубуз, ишде эришлигибиз... осал адетледиле, не?

Мен да Добайны джерге къаратыргъа таукелме.

— Ала иги адетле болгъанларын сенсиз да билеме. Сен осал адетлерибиз андан аз болмагъанларын кѣре бил. Ма, ал да къара. Адамы ёлюб, бушуу басхан юйдегини он сабийи бар эсе да, аны мындан ары не бла кечинмек этеригине киши сагъыш этмейди. Деюр, маулут, анчанчы кечеси, мынчанчы кечеси деген сылтаула бла къолунда рысхысын сыдырыб, джалан этиб, ёрге сюеб къоябыз. Ол игимиди? Келин бла кюевден не юзейим деб,— аны марагъан

болмаса, ала юй болсунла деб къайгъыргъан адам табылмай къалады. Джарлы келин, бернени не къадар кѣб берсе, аллай бир къайгъы алады башына! Игимиди ол?!

Добай, джелкесин къашыб, манга мангылайы бла къараб айтды:

— Сен, темир къан да алыб, мени джагъама нек илингенинги ангыламайма. Сельсовет мен тюл, женсоветге сайланмагъанма.

— Къызны келтирген заманда тамадалыкъ этгенинги унутма! «Осал адетлени этебиз деб, джаш адамланы инджитмейик!» дегенча бир сѣз къошдунгму?

Добай, джелкесин къашыб, кеси кеси бла сѣлешгенча айтды:

— Алан, билемисе, биз, эркишиле, къууанчла бла тойлада лахор бла тартар къайгъылыбыз ансы, ол затланы сэгъышын эте билмейбиз. Адетлени биз чыгъармагъанбыз, аланы бузарыкъла да биз тюлбюз, деб алай къарайбыз.

— Нек болмайды бузаргъа? Осал адетле юйдегилени чачаргъа, бузаргъа боладыла, аланы кеслерин бузаргъа уа болмайды, не?

Добай, къалай да болсун, башха къан алыб, манга ачыулу къараб, тѣзюю тауусулгъанын билдиргенча, сѣзюю бѣлюб айтды:

— Ий, сен ненге махтанганынги мен билмейме?! Осал адетлени тыяр ючюн бу затны этгенме де да бир юлгюню айт! Айталлыкъ тюлсе! Ма былай сенича, келечилик борчуму толтургъаным ючюн манга айтылгъан ачы сѣз бла гурушханы заманында мени инджиуом эсингде бармы эди? А энди кеси башынга джетгенинде, берне, къалын не затла болгъанларын ангыладынг, не? Анда тюлмюдю балах? Берне бла къалынны киши суймейди, алай а апы джаханим отун башхаланы къоллары бла джукълатыргъа излейди.

Добай, мени кереклисича джунчутуб, андан ары сѣлеширге турсунмагъанын билдиргенча, джолуна кетди. Мен

а, орнумдан тебелмей, саггышладан башымы алалмай, сюелген джеримде сир кьатханлай кьалдым.

Сейир тюлюдю? «Ата - бабаладан келген адетледиле, биз алагъа не эталлыкъбыз?» — дейди хар ким. Кьалын бла бернени бу сылыкъ халда бизни огъурлу ата-бабаларыбыз чыгъаргъандыла, деб мен айталмайма. Келинни чырайын адамлыгъын да мутхуз эгген, берекет бла намысын кьурутхан адетле. Огъай, аллай джаныуар адетни чыгъарлыкъ тюл эдиле. Ырызы, ийманы да болмагъан, ташджюрек, джут адамла джетдиргендиле бернеча адетлени бююнню джаныуар халгъа! Да сора, джаман адамла терсейтген адетлени бююн иги адамла тюзетирге нек болмайдыла?» — деб саггышны тамам теренине кириб тургъанлайыма, ким эсе да «Джагъафар!» деб атымы айтханын эшитиб, тегерегиме кьараб, орамны арасында джангыз кесим сюелиб тургъанымы эслеб, уяларакъ да болуб, юйюм таба ышырылдым. «Суугъа кирген — чыкъдан ырысламайды». Мени сыйлы башымы бу учузлукъгъа джетдирген бернени джюрютген ким болса да, анга «уруш ачаргъа» ант этеме, деб таукел болгъанымда, сыртымдан басыб тургъан ауур джюкню джерге салгъанча, солуу алыб, ичгери атладым.

АПСЫНЛА

...Тойдан, оюндан юлюш алды, акъыл да бегитди дерча чагъында Умаргъа бир болумлу кызыны келтирдиле. Десек да, джаш бла кызы бир-бири тиллерин эртдерекден огъуна биле кере эдим.

Джангы юйдегини бир кюню биринден джарыкъды. Сапраны эри Умар совхозну белюмлерине айланыв кьайгхынчы, кеч да болады, кюн да батады. Аны аллына кьарай, юй бийчеси Сапра талай кере юйню джангыдан джый-

гъанча этеди. Умарны кечитиучюсюн онгсунмай, амалсыздан къайынчыгы Рашит бла Сапра илмуланы кыйырын-дан «кемириб», татыуларын сынаб кѳргенча этедиле. Келин ичинден, илмуладан да, джанымдан да безиб, кючден къутулгъанма дегенликге, гырхы Рашит тынчлыкъ бермейди. Да, ол да не этсин, совхозда ишлей тургъанлай, элмюлк институтда окъугъан анга да сары джауча джагъыла болмаз.

Келин билмейме десе, керти да билмегенге санарыкъды. Сора, суйсе, суймесе да, джууаб этерге, бир-бирде даулашыргъа да керек болады. Айхай, «хо» деб, айтханынгы алыб кыйса уа, не хата бар эди. Чабдырыб келиб, джууабынга бир ыргакъ илиндиреди. Умар ишинден асламысына ала кызыу даулашхан заманда кыйтыучанды. Келинни юйюрге былай джарашханына анча сайын къууанды.

Юйюр деб да не юйюр барды? Пенсиягъа чыгъыб тургъан атасы Шамайыл, Умар кеси, сора му бу джашчыкъ—Рашит, госукчукъ киби, чыркым затчыкъ. Анасы ма муну кюзлауундан ѳлгенди. Врач джетгинчи, кыйыр элде къарт-къуртхала, аначылыкъ этебиз деб, бир бутчугъун сындыргъандыла. Сакъат болса да, сабий сау къалгъанды, анасы андан тюзелалмай ауушханды. Шамайыл, ѳмюрюн кыйчулукъда ашыргъан тынч адам, андан сора къатын алыргъа унамады, Рашитчикни уа эгечи ѳсдюрдю.

Алай болса да хатасы джожъду, юйю эркин, ашауу, джашауу бар, бир затдан да инджилмегенча джашайды.

— Инша аллах айтса, Рашитге да бери, бу юйге келтирликме къатын, джашланы бир-бирлеринден айырлыкъ тюлме, — дейди Шамайыл хар тюбегенине.

Рашит да, институтну бошаб, мында, бу совхозда, чык айыргъанында, атасы юлендирир кыйгъыгъа кирди.

— Атам, кесиме да сормагъанлай, келин соруулаб айланыргъа айыб тюлмюдю? — деб адам болмагъан джерде атасына тартына-тартына сорду.

— Къалай умут эте эдинг, кесинге бошлаб къоярыкъды дебми тура эдинг? Санга Умарны юй бийчесича бир адам табмай къоярыкъ тюлме.

— Атам, джашынг асхакъ болгъанын да унутма.

Шамайыл, сагъышлы болуб, джашыны кёлсюзлюгюне къыйналыб, суу ызына тигелеб кетди. Иги кесекни суугъа къараб турду, алай а кёмюклениб баргъан Къобан, сагъышларын джууб, алыб кеталмады.

Джыл чакълы заман озаргъа, Рашит, билмей тургъанлай, бир къызны келтирди. Къайдан чыкъдыла эселе да, джашла, къызла, тиллешиб тургъанча, арбазны толтурдула. Тойну тауушу кенгге джайылды. Умар да ала бла бир кёре эдим, джангыз Шамайыл болмаса, тойгъа кёзю-башы джарымагъан адам къалмады.

Хы, унутуб барама. Тамада келин, Сапра апсыннга кимни келтире айланганларын билгенлей огъуна, ауруйма деб, орунга кирди. Экинчи кюн джууукълары алыб кетдиле. Шамайыл кеси ызындан баргъынчы, келин эр юйюне къайтмады.

— Ай юйюнге, келин, былай къалай этдинг? Бу Рашит келтирген затны мен да ушатмагъанма. Алай а суйгенни, суймегенни арасында алай этериксе деб а турмай эдим,— деб къарт гурушха этди.

— Аття, ауругъаныма ийнанмагъанынг джаныма тийди, — деди.

— Джаным-кёзюм, келин, алай эсе, хайыр, — деди, алай а джюреги урулай къалды. «Келин келлигине къараб тургъанча, бу къаллай аурууду?» — деди ичинден.

* * *

Тамада келин беш джылны узагъына бир сабий табхан эди да, ол да ёлдю. Қичи келин а биринчи джылында огъу-

на улан табды. Ол кюнден башлаб Шамайылны туююлюб тургъан джюреги анга тешилди, отоун джокълаучу болду.

Тамада келин а кичини босагъасындан басмагъанны къой, бурулуб тюрсюнюне къарамайды. Алайлыгъын эсгерген Шамайыл джюз тюрлю затха джоралайды, аны кемсиз къатылыгъын бир затха ушашдыралмайды.

Аман адам болурму? Огъай. Зарлыгъы болурму? Эшташта, кичини несине зарланлыкъды? Тюсююн бир конакъны айыбсыз ашыралмайды сора! Харамлыгъы, джуглугъу болуб тюл, болгъан болуму алайды. Джарлы джан, артыкъ да бек сабий туугъанлы бери, джюннге тюшген тауукъча, къатышханды да къалгъанды. Тюрт-мюртю тохтамагъанлыкъгъа, кюлундан иш кюрамайды.

Кичи джашына дагъыда бир улан кюшулгъанында, Шамайыл келинлерин джарашдырыргъа къаст этди. Ол сы намагъан усталыкъ къалмады. Сапраны бирден эки эталмады. Арабин, бу кесиме иги болгъанлыкъгъа, башхала бла да, апсынына этгенча, джарашыусуз болурму экен? — деб, талай кере ишине да баргъанды. Сапра Иссаевна деб, биргесине ишлегенледен башлаб, сибириучю техничкагъа дери келинин сыйлагъанларын кюрюб, тамаша болуб къайтханды.

Рашит а, Сапраны юйюне, юйдегисине да сууукълугъун кюре тургъанлай, билмегенча этиб, кюрнашыны юйю кю сайын джокълайды. Сапраны Рашитге бир кюню биринден джарыкъды. «Сейир иш, кесиме игиди, юйюмю, юйдегими уа кюрюб болмайды» деген сагъыш Рашитни джаш ангысында кеси аллына туады.

Бир кю кичи келин Шамайылны эшигин гузаба къакъды.

— Атабыз, Умарланы отоудан бир къалын тютюн чыгъады, — деб кычырды. Келин сабийлери бла бирге киритни кюбарыб, джана тургъан юйден хапчюклени чыгъара тургъанлай, Шамайыл, аны ызындан пожарнала да

джетдиле, отну джукълатдыла. Джана тургъан печден ке-сеу башла тюшюб, пол къабынган кёре эдим.

Дагъыда къайтыб, кичи келин джашлары бла бирге биягъы хапчюклени ызына джыйды. Шамайыл, джюреги разы болуб, анга бюсюреу этиб айтды:

— Джаша, келин, джаша! Адамлыкъ деб ма быллай ишлеге айтадыла.

— Да, не этейик, атабыз. Ол манга турсунмагъанлыкъгъа, мен аныча эталмайма.

Ингир ала тамада келин, юйюнде джалын джугъуланы кёргенинде, барыб akkaгъа сорду. Акка не бек тиледи эсе да, этген адамлыгъы ючюн, барыб, кичи келинге эки джылы сёзню айтыргъа унамады.

Юйю да акъланыб, от тюшгени да унутулуб бошагъанындан сора, Шамайыл бла Умар тамада келинни къысдыла.

— Келин, адамлыгъынг, джумушакълыгъынг да барды, сабийлени хатери ючюн, эки апсын бир-биринг бла татлы джашагъыз, деб тилейме, — деди.

— Да мен, татлы джашамай, анга не хата этеме?—деб сёзден баш алды. Не айтмадыла, не сёлешмедиле? Тамада келин, сын ташча, къатыб тургъан болмаса, не хо, не огъа'й деген сёзню ауузундан чыгъармады.

* * *

Джашауну чархы тохтаусуз алгъа барады. Тамада келинге бир джаш бла къыз джаратылгъан эди да, экиси да къорадыла. Кичи келинни 3 джашы бла эки къызы бирден джетиб, юйдеги аякъланыб башлагъанды. Сабийлени гитчеликлеринден огъуна кесине илешдирмегени себебли, Сапра барды неда джожду деб сабийле танымайдыла. Аны ючюн деб тамада келин къыйналмайды дерге джара-

маз, амма тышына джукъ билдирмейди. Тюзю-кертиси, алай кѣб заманы да джокъду. Ишге джурюйдю. Бош кюнледе кийим джууады, юй джыяды, арбазны сибиреди. Хазыр «Москвич» бла Умар джууукъгъа-тенгиге айландырады.

Сапра юйде кеси къалгъаны сайын джетиб тургъан халыны юсюнден сагъышлагъа бѣленеди. Сарнагъаны да болады:

— Мен джазыкъ, мен хариб, къатымда кесими ахлум джокъ, была бла да джарашыб джашаялмайма. Апсыным келген кюнюнде огъуна, атасыны этгенин билмегенча этиб, татлы болургъа керек эдим. Энтда кеч болмагъанды. Барайым да, «апсыным, джаным, мени бу гыбырлыгъымы кеч», дейим.

Орнунда этген ол ашхы оноулары бла, кеси кесини кѣлюн басыб, джукълаб къалады. Эртденбла орундан тургъаны сайын кечеге оноуна сокъуранады. Анча джыл озгъандан сора кичи апсыныма къалай джалынайым деген аккыллыкъ мыйысын кючлеб башлайды. Арбазда кичи апсыныны атасына ушагъан тюрсююн кѣргени сайын, атасы немец солдатланы аллында юйге кириб келгени, немец шкокну эскиси таркъ деб полгъа тийгени, Сапраны атасы къайтмай къалгъаны амалтын бушуулу джыллары кѣз аллына суратча сюелиб, ингирде этген оноулары тоноу боладыла. Ма бу аккыллыкъны ауундан къутулалмагъанлай ъмюрю кетиб барады.

Бир ыйыкъдан а Сапра атасын да унутдургъан бушуугъа бѣленди. Джѣгетей Аягъы станседе, кѣпюрге тигелеген джерде, муну «Москвичи» бла «ГАЗ—69» машинасы къочхарлача къагъышдыла. Эри Умар, тауушу да чыкъмагъанлай, джан берди. Сапра уа, бек къыйын болумда больницагъа тюшуб, юйюне таякъла бла къайтды.

Джетген кюнде узакъдагъы джууукъдан эсе, къатындагъы тюз хоншунг маджал болгъанын мен быланы юслеринде сынадым. Тамада келини джууукълары, талай кере Ючкѣкенден Къобан ѣзеннге келиб, анга болушургъа да

кюрешдиле. Алай а узакъгъа бармады кыйгъырыулары. Ата-ана, джууукъла къатларына Ючкёкеннге кёчюрюрге дыгалас этдиле, аллай табыкъ да табылмады. Эм ахырында Сапра кичи апсынына таянды. Ол джазыкъ а дерт тууу, джаулукъ джюрютюу не болгъанын билмейди. Ачы сёзюн эшитмегени ючюн болур, апсыныны ашарыгъын этеди, юйюн сибиреди, эскисин джууады.

Сиз билемисиз, ма ол болумгъа тюшгенинде да, тамада келин джангыз бир джолда апсынына кёз-къаш кериб сёлешмеди. «Хо» неда «огъай» — ма ол болду аны ауузундан эшитилген сёз. Адам болмагъан джерде не айтырын да Шамайылгъа айтыб төгюледи.

Быллай бир кыйынлыкъ чекгенинде да, бир ойлашыб къарамагъанына Шамайыл сейир-тамаша болады. Эрин ёлгенди, кесинг бир бутунгдан сакъатса, джараш, апсынынгы юйдегиси бла татлы джаша десем, къууаныб «хо» дер, деб базыб, акка ол акъыл бла Сапраны юйюие кирди. Апсыныны аты сагъынылгъанлай огъуна, Сапраны кёзюкъашы туююлдоу.

— Келин, бир адамгъа тёзген эсем, мен санга тёзгенме. Джаным, кёзюм, кёресе болумну. Энди бир-биринги билиб джашаргъа керексиз. Мен бюгюнню, огъесе тамбланы ёлеме. Къорасам, сора сау кёрейик, сизни арагъызда кёпюрюшан къаллыкъ тюлдоу, — деб билген билимин аямай сёлешди.

Эм ахырында акка, этмеучюсюн этиб, таягъын полгъа уруб, хыны айтды:

— Келин, сёзден джанлама, мен бюгюн былайда бир чык айырмай кетерик тюлме!

Хыны сёзге, бюгюн бу онгсуз кюнюнде акка хыныракъ сёлешгенине, джюреги кыйналыб, келинни акъылы кёб тюрлю затха бёлюндю.

— Неқ айтмайса, келин, сени атангы ол ёлтюрмеген шойду да, — дегенинде, келинни кёзлеринден джыламукъла төгюлдоле. Сапраны озгъан, кёрген, сынагъан джа-

шауу, пионер, комсомол джыллары, чакъырылмагъан къонакъла атасын алыб кетгенлери, анасы бла кеси сынагъан бушууну суратлары кёз аллы бла оздула. Кёб джылны узагъына басыныб, инджитиб тургъан затла, бирден къозгъалыб, кёкюрегине сыйынмай, бу темир кёллю тиширууну ачы сарнатдыла.

— Келин, джаным-кёзюм, этме былай. Сени онгсузгъа санаб неда тёбен кёрюб тюл, чынты сени кеси адамыма санаб урушама.

Сапра, сарнай тургъанлай, айтды:

— Сени таягъынг тюлдю, шкокну эскисиди, аття, мени джюрек джаууму ашагъан.

— Шкокну уа нек сагъынаса?

— Сен бусагъатда таякъны ургъанча, немец солдат шкогуну эскисин полгъа ургъан эди, атам дженгил кийинмейди деб.

— Атангы немецле ёлтюргенлерин билеме. Амма анда сени апсынынгы не терслиги болгъанын ангылаялмайма.

— Аны атасы эди немец солдатла къатыш юйюбюзге кириб келген.

— Полицей затмы болгъан эди экен?

— Огъай, аллайлыгъы барды деб эшитмегенме. Адамла айтханнга кёре, немецле, апсынымы атасына орамда тюбоб къалыб, бизни юйню кёргюз, дегендиле. Ол, къолуп узатыб, алай ары барлыкъсыз, деб юйюбюзню кенгден кёргюзюб, джанларгъа умут этгенди. Алай а немецле къоймагъандыла. Кёзюне-башына джетдириб, бизни юйге джол устагъа тутуб келгендиле.

— Да алай эсе, уллу терслиги барды деб танымайма.

— Да, къайдам, аття, бёрюлеге къой орунну кёргюзгенча, душман атамы игиликге излемегенин ол да билирге керек эди.

— Хайыр, алай огъуна болсун, къой ауузундан чёб юзюмген бу келинни анда не терслиги барды деб таныйса?

— Аття, мени ма бу апсыным бурнундан тюшюб къал-

гъанча ушайды атасына. Сени таягъынгча бир зат полгъа тийсе да, апсынымы тюрсюнюн кѣрсем да, аны атасы немцлени аллында юйюбюзге кириб келгени, андан сора астамы думп болуб къалгъаны шаркъ деб эсиме тюшюб, джюрегим тыкъырдаб, тилим тутулгъанча болуб къалама... Ансы, мени апсыныма харамлыгъым болмагъанын кесинг кѣресе. Бу халыма мен бир бек къууаныбмы турама? Сюйсенг, джер да тырнайма, бу ташча къатхан джюрекге айтханымы этдиралмайма ансы.

— Алай болса да, келин, къазауатдан бери озгъан джылланы узагъына сен да аны унутургъа керек эдинг, — деб Шамайыл, тюнгюлгенин танытханча, чыгъыб кетди.

ЛЕТЧИКЛЕНИ КИМ ЕЛТЮРГЕНДИ?

Кюн сайын дегенча элни къарты ныгъышха джыйылады. Къошула келиб, къатларына 5-6 джаш адам олтурса, къартлада сѣзню ахыры Ата джурткъазауатха тиреледи. Бир кере айтханын унутуб, талай кере джангыртханла да бардыла. Джангыз Анзорду, адамла бек къысмасала, тынгылаб туруучу. Къоймасала, аныча джюрекни къандыргъан хапарчыны табарыкъ тюлсе. Аны ючюн болур, биягъыла тюнене башлаб джарты къойгъан хапарын ахырына джетдирлигин изледиле. Анзор, узатыб тургъан агъач аягъын чыкъырматыб, бери джыйыб, папиросун терен тартыб, кѣзю чайпанлагъа чыракъ кетиб тургъанлай айтды:

— 1941 джыл июнну ахыры эди. Заур бла мен къулдукъ этген полк совет-польша чекден къайта келиб, Березина сууну джагъасында кече къалдыкъ. Эртденбла туруб къарагъаныкъда, мырдыла бла батмакълагъа тирелиб тура эдик. Шоккланы имбашлагъа сѣдегей атыб, белге джетген батмакъланы арасы бла 10—15 километр джолну джырыб, аманны кеминде къургъакъ джолгъа чыкъдыкъ. Юч-

тёрт адамдан кѡауум-кѡауум болуб келебиз. Не кѡб джю-рюсек да, немец кѡуршоудан чыгъыб совет аскерлеге кѡ-шулалмайбыз. Хапарлагъа кѡре, арабыз узакъдан узакъ бола барады.

Нарат чегетден ары озгъанлай, белорус эллени бирине ушагъан элчикге кирдик. Кенг орам, ортасында хамам. Элден озаргъа джууукълаша, къыйыргъы юйюню къатында кѡзюм бир затха илинди. Неди бу сейир? Юйню орам терезесини тюбюнде эки къабыр, къайын агъачдан гяуур къашлары бла.

— Тоба-тоба, не сейир ишди бу орамны арасында къабыр салгъан? — деди Заур. Къабырланы джангы къазылгъан саз бетли топрагъындан кѡзюбюзню бери алалмай сирелебиз.

Тёртсандыкъ къарт, кюрек киби, кенг сакъалын сылай, бизни таба кенгден къарай туруб, къатыбызгъа джууукъ келди.

— Къабырлагъамы сейирсинесиз? Немецле ёлюклерин асыраб кетгендиле. Ансы бизни да барды къабыр орунларыбыз.

— Акка, ангыламайбыз, бу не этгенликлериди? — дедим мен.

— Келигиз, къачлары чыгъарайыкъ да ташлайыкъ! — деди Заур.

Акка аны кѡзюне иги кесекни къараб туруб, мыйыкъ тюбюнден ышарды.

— Сау къаллыкъ, къалай аламан акъыл табдынг. Сен къачланы чыгъарыб ташлайса да, къуйрукъну къалач этиб кетесе. Ызындан а немецле келедиле да, акканы да, туудугъун да асмакъгъа асадыла. Не? Сеннге къалай эсе да, мен аны кесиме асыры табха санамайма! Аз джерде аз къарт ёлмейди, сени киби озуб баргъан джолоучугъа ол не лазим, не? — деб Заурну кѡзлерине къарады. Заур, къалай джууаб этерге билмей, къызарды. Аны эслеген акка, тегерегине къараб:

— Джашла, джолугъуз болсун! Къайры барасыз, къайдан келесиз? — деб сорду.

— Тутмакъдан чыгъыб келе турабыз, кёб турмай элибизге джетерикбиз, — деб къыйышдырды Заур. Биягъы къарт сабыр къараб туруб айтды:

— Сен кимни агъарта тураса? Мен бир джукъ биле эсем, сиз кавказлыласыз.

— Ётюрокден не хайыр? Акка керти айтады, — деб мен бой салдым.

— Ач эсегиз, ичгери келигиз. Ёзге зат табмасакъ да, гардошубуз барды, — деб, разы болгъаныбызны ангылаб, къарт алда, биз ызындан, юйге кирдик.

Бал бетли чачыны базыкъ эшмеси белине джете, къарамлы къыз узун тутхуч бла орус печни ичинден чоюнну бери чыгъара тура эди.

— Катя, къонакъ алыб келеме, ненг бар эсе да, джашлагъа къара, — деб, биз олтургъаныкъд, къарт, ызына чыгъа барыб, немец къабырланы чучхуй тургъан тауукъланы кау-куу этди. Ол эшикде дауур этген заманда, Катя бизни бла танышды. Кавказлыла, таб, къарачайлыла болгъаныбызгъа дери айырды.

— Экигизден сора джокъмуду адамыгъыз? — деб сорду Заур.

— Атам бла тамада къарнашым аскердедиле. Анам къайгъы сёзге кетгенди, келликди. Акка бла турабыз. Сизни атыгъыз а неди?

— Мен Заур, бу Анзор, — деб тенгим мени кёргюздю.

— Къалай тюрлюдюле кавказ атла.

Биз сёзге къызгъан кёзюучюкде акка да кирди. Мазаллы чоюн бла бир джонулгъан гардош стол юсуне къотарылгъанында, юйню ичи тылпыудан толду. Катя бирер кесек гырджын, тузлу агурча салды. Ач болгъан эдик да, джарылыб тургъан къургъакъ гардошланы бал татдырыб тигелетебиз.

— Джашла, быйыл гардош бизни гырджыныбызды, иги

ашагъыз. БудаЙ сабанланы немец танкала къалай этиб кетгенлерин кѳрген болурсуз. Болгъанны, маджалача, къуртуб барадыла, бизни джер юсюнде джашатыр акъыллары болмаз, — деди акка кире келиб. Столда болгъан затладан иги кесек ѳзек этгеникде, Заур шошлукъну бузду:

— Ий, акка, алай болса да, орамда эки къабырны къалай ангыларгъа керекди? — деб аузуна къарады.

— Аны хапары узунду, мен къысхасы бла айтайым. Бизни элни къатында иги кесекни сермешдиле. Бир кюн хауа мотор гюрюлдеген, пулемет чыкырмагъан тауушладан толду. Чыгыб къарасам, кѳкде къызыл джудузлу илячинле, фашист знаклы чыгыр къушланы къууб айланадыла. Кѳб турмай чыгыр къушланы бири тютюнледи. Эки парашют тюз элни башындан салынганларын кѳрдюм.

— Джел бир джанына ала барыб, парашютла ма алайда тюшдюле, — деб, къарт чегетчикни кѳргюздю.

— Андан сора уа? — деб сорду Заур.

— Андан сора болгъанны уа сиз сормагъыз, мен айтмайым. Талай сагъатдан гюрюлдеб келген мазаллы джюк машинадан бир отуз чакълы немец солдат къотарылды. Юй юйге угулуб, тинтиуюл этдиле. Джукъ табмагъанларында, элни адамын бир джерге джыйыб, ахырат сорууну тебретдиле.

— Сизни элни къыйырында летчиклерибиз парашютла бла сау-эсен тюшгенлерин кѳрген этгенбиз. Аланы ѳлтюргенни табмасагъыз, элни кюйдюрлюкбюз, — деб къадалдыла. Летчиклени ѳлюклерин чырпыла арасында табыб, келтириб, юй аллыбыз орамда басдырдыла. Къабырланы, адам огъай эсенг, тауукъ аягъы бла чучхуса да, джууаблысыз, деб кетдиле.

Заур бла мен джарыдыкъ.

— Машалла, аперим аланы ургъан джашха! — деди Заур.

— Аны кѳрсем, къучакъламай къоймаз эдим, — дедим

мен. Қыртны хыйла кёзлери нек эсе да джылтырадыла. Эсли адам кыарт ичинден ышаргъанын танырыкъ эди. Бизге Катя да кыошулду.

— Катя, алай эркин кыалай сёлешесе? Барыб, немецге айтыб кыойсакъ, не этериксе? — дедим мен, Заургъа кёз кыыса. Катя арам-кыарам этмей айтды:

— Бар да айт. Была бери кирген кюнден башлаб, джашаууму бир капекге санамайма. Иги джаш, мени бош кыоркыутургъа кыорешесе, ол парашютчуланы ёлтюргенни кёрсем, «джигит, сен баргъан джерден кыаллыкъ тюлме», деб анга кыошулмай кыалмаз эдим, — деди.

Сёзге мен кыошулдум:

— Эшта, эшта, бизге аллай насыб кыайда! Биз джолда келгенли ма 15 кюн болду. Джангыз бир партизаннга тубеялмайбыз. Партизанла уа бардыла дейдиле.

— Сиз комсомолгъа членмисиз? — деб Катя, билмей тургъанлай, сорууну сёдегей салды. Биз, не айтыргъа билмей, бир-бирибизге кыарашдыкъ.

— Нек сораса? — деди Заур.

— Фашист джуртну джерин бёскериб келген заманда, 15 кюнню уруш этмей джюрюрге айыб тюлмюдю? — деб, ёзни джерге кыаратды.

Эндиге дери мыйыкъ тубюнден ышара тургъан акка, джунчугъаныбызны эслеб, бизге джакълыкъ этди.

— Сермешиюну уллусу алкыын алдады. Джашланы алай бек да уялтма, энтда кёргюзюрле кеслерин, — деди.

Биягъы Катя дагъыда кыайырылды:

— Ала кёргюзгюнчю, боллукъ болуб бошарыкъды. Майна, хар озгъан немец «Москва капут» деб махтанады.

— Озма кыой, кыызым, озма кыой, Россия уллуду. Барына да табыллыкъды кыабыр орун, — деди кыарт.

— Катя керти айтады. 15 кюнню бирге тарх деб шок атмай джюрюрге бизге айыбды, — дедим. — Акка, сен бизге ол немец летчиклени ургъан адамны табаргъа бир

болушмазмы эдинг? — деб кёзюне умутлу болуб къардым.

— Эшта, эшта. Санауу тохтагъан бир къарт, менден кимге да не хайыр!.. — деб, кеси кесин мыдахсындырды да тышына чыкъды.

Юй джумушдан къол айыргъан Катя, келиб, къаты-бызгъа олтуруб:

— Ий, сиз мени сорууума джууаб нек къайтармадыгъыз? Мен комсомолгъа член болгъанымы джашырмайма. Сиз а? — деди. Биягъы биз джунчуб, бир-бирибизге къарашдыкъ.

— Биз да комсомолчулабыз, Катя, не этерик эсенг да, — деб мен, ызымдан да Заур, къайдан эсе да теренден билетлени чыгъарыб, кёзюне тутдукъ. Катя, джарыб, къууанганын билдирди.

— Тюнене акка летчиклени ким ёлтюренин сезгенча сёлешген эди. Келигиз, аккадан бир иги тилеб кёрейик, — деб Катя сёзюн бошагъынчы, акка кирди. Къыз акканы къатына тюлкюча къысылды:

— Акка, болушсанг а ол адамны табаргъа!

Биягъы акка мыйыкъ тюбюнден ышарды.

— Акка, сен аны айтсанг, игилигинги ёмюрде унутмаз эдик, — деб биз да сёз къошдукъ.

— Унутмаз эдигиз, не? Кёр сен быланы тиллешиб джюрюгенлерин. Асыры терк къош-баш болмадыгъызмы?

— Акка, комсомол билетлери да бардыла, мен бу эки джашха ышанама, — деди Катя.

— Ия, комсомол билет, тобча, пулеметча, атылыб, фашистлени къырлыкъ болур, не?

Сёзю аууруракъ тийиб, Заур кёлтюртерек айтды:

— Къырлыкъды, акка. Алай бош тюл, халек къырлыкъды, — деб мор тюрсюнге кирди.

— Акка, шокларыбыз асыралгъан джер да алай бек узакъда тюлдю, — дедим мен.

— Келигиз, кавказлыла, былай дамсызла этмейик. Адамыгъызны да бир сорууларбыз.

— Къазауат бошалыб къалса, ахыратдамы сорууларыкъбыз? — деб, акканы «хо» деб айтдыргъынчыгъа дери къоймадыкъ.

— Хайыр, алай эсе, хайда, барыгъыз да бичен орунда джатар джеригизни таныгъыз. Ингир ала огъуна джашыргъан джеригизден шокларыгъызны келтириб къоюгъуз. Эртде уятырыкъма. Сиз кюсеген адамны табала эсек, бир кёрейик, — деди акка.

* * *

Акка бизни уятханында, ингирде джангы чыкыгъан ай кёню ортасына ёрлеб тура эди. Джаяу джолчукъла, бачха, чегет къыйырла бла, акканы къаралдысындан ёзге затны кёрмегенлей, кёб заманны бардыкъ. Танг белги бериб бошагъан заманда:

— Келгенле кимлесиз, тохтагъыз! — деген команда эшитилди.

— Кесибизни булбуллабыз, — деб акканы бугъача гюрюлдеб, паролъну айтхан тауушу эшитилди. Къарауулда тургъан партизанланы бири:

— Архип акка келеди, хот боллукъду, — деди.

— Архип акка булбул эсе, аслак къаллай болады? — деди башха партизан. Билмей тургъанлай, накъырда бла чам къоркъуу бла тартышлыкъны джюрегибизден думп этди. Акка, часовойланы джанлары бла ётдюрюб кетиб, бизни джер юйге келтирди. Эшикни бери ачыб, босагъадан ары атлагъанлай огъуна, партизан штабха келгенибизни ангыладыкъ. Атыбызны, тукъумубузну, къайсы аскер бёлекден айырылгъаныбызны джаздыла. Архип акка штабны начальнигине тенгине сёлешгенча айтды:

— Мен бу эки кавказлыны нелерин да бойнума алама.

Кёб мычымай штабдан чыкдык. Артхаракъдан чыкыгъан акка:

— Мени взводума джазылгъансыз, джашарык джер юйюгюзню кёргюзейим, — деб башха джер юйлени арасы бла экибизни алыб баргъан заманда ай, эриб, кёкден тас болгъан эди.

...Биз бери келгенли озгъан джарым джылны ичине, кесибиз да эселегенлей, бишген партизанла болдук. Да биз кёрмеген, сынамагъан да не квалды? Немец эшелонну атылтыугъа, фашист аскерчилени кырыугъа талай кере къошулдук. Адам къандан тоймаучу бир староста бла полицайны ауузларына буштук тыгыб, отрядха келтирдик. Немелени каратель чабыууларын ыхтырдык. Отрядны ичинде хар неге да эркин, юйлю болдук. Бёрклени сёдегейине кийиб, белорус элдеде кызла кёрселе дегенча. кесибизни тюзете башладык.

— Акка уа? — деб сорду ныгышда олтургъанланы бири.

— Акканы къалай джашагъанын ангыламай, кёб сейирсингенбиз. Чечме шкогу, оклары уа — айю бла бёрюге, юч-тёрт кюнню «ууда» айланады. Немелде агъашчыны эсебинде джурюйдю. Кертиси уа партизанды. Къайтханы сайын, Катядан салам айтыб, экибизни да къууанч тыбырлы этеди. Эртденбла, бир зат джухандан сора, джукыгъа барлык болсак, «джашла, бюгюн ишибиз барды», — деб, бир-эки сёз бла билдиреди. Къайры барлыгыбызны соруб къыйналма — айтырык тюлдю.

Бир кюн, солургъа тохтагъан кёзюуде, экибиз да акканы аралатдык:

— Акка, сен бизге ышанмайса. Барыб бурнубуз тирелгинчи, къайры элтгенинги айтмайса. «Уугъа» баргъанынги бизге билдирмей кетесе. Катягъа бизден салам айтмайса. Бизни да бар эсе уа Катягъа бир джумушубуз? — деб кёлквалдыларыбызны тиздик.

— Мени багъалы кавказлыларым! Бош кёлюгюз къа-

лады. Маджал затны сизден энчи, кесим ашай эсем, сизден джылы, джумушакъ орунда джата эсем, ол заманда—хо! Тахса ючюн а кёлюгюз къалмасын. Катягъа сизден салам айтмай бир кере да бармагъанма. Алай а Катяны сизден сора суюгени болмагъанын сиз къайдан билесиз?

Бир кюн штабны начальниги Заур бла мени кесине чакъырыб, сёлеше тургъанлай, «уудан» къайтхан акка тюз юсюбюзге кириб келди.

Темир къан алыбды. Сууукъ саламлашыб олтурду. Бизге Катядан салам айтмады. Экибиз да суу къуйгъанча болдукъ. Заур артыкъ да бек салпыланды.

— Дядя Архип, не эсе да абзырабсыз, — деди штабны начальниги.

Акканы кюлюмсюреб туруучу кёзлери джукъланыб, чибип ау тартылгъанча болгъандыла. Чамы-накъырдаасы джокъду. Аны кесин къайда эсе да тыйыб, орнуна анга ушаш башха акканы ийгенча кёрюнеди.

— Акка! Нек тынгылайса, юйден не хапар? — деди биягъы начальник.

— Да энди джашладан джашырыр зат къалгъан болмаз. Мени джарыкъ кюнюм джукъланды.

— Не болгъанды? Катядан не хапар? — деб ючюбюз да бирден сордукъ.

Акка немецле Катяны къалай тутуб кетгенлерини хапарын айтды: сени акканг аллай бир заманны къайда айланыб келеди деб, Катядан мени юсюмден туб излейдиле. Ол агъашчыды, чегетинде айланады дегенден ёзге ауузундан сёз чыгъармай, мени багъалы кызым тауусулуб бара турады, деб, бир мадар этигиз дегенча, кёзюбюзге къарады.

— Катяны биргебизге партизан отрядха ала келирге керек эдик, — дедим мен.

— Болмай эди алай этерге. Тёгерекдеги элдеде болгъан тахсаны бизни отрядха билдириб туруучу развед-

чиклени бири Катя эди, — деб штабны начальниги акканы орнуна джууаб этди. Бир-бирибизге къарашдыкъ. Катяны къутхарыр мадарны юсюнден начальник бла тынгылы сѣлешгенден сора, «хауа джетмейди, солууум тыйылады», деб, ёмюрде саулугъуна тарыкъмаучу akka тышына чыгыб кетди.

— Энди сизге акканы дагыда бир «тахсасын» ачаргъа боллукъма, — деди штабны начальниги. — Мюйюшде бу затланы кѣремисиз? Джыйылыб тургъан парашютладыла. Ала сизге джукъну сездиремидиле?

— Тохта, тохта! Элде терезе тюбюнде басдырылгъан летчиклени парашютлары болурла. Аланы ёлтюрген ким болгъанын айтыргъа сен бизге сѣз берген эдинг, — деб akkaгъа джюз кере соргъан болурбуз. Ашыкъмагъыз, билирсиз аны да, билирсиз деб, баш алыб тургъан болмаса, айтыргъа унамагъанды.

— Боллукъ болуб бошагъанды, энди айтыргъа боллукъду. Аланы ёлтюрген сизни командиригизди.

— Архип akka, не? — деб экибиз да бирден кычырдыкъ.

— Бирин, марлаб, тюшгюнчю кѣмде огъуна гимикдиргенди, экинчисин а джерде...

— Мен, ант этеме, не ёлюрме, неда Катяны къутхаргъынчы бери къайтмазма, — деди Заур...

Талай кюнден, Катяны къутхарырча мадарла хазыр болдула деген заманда, ышангылы адамланы бири, тюрмеде зорлукъну кѣлтюралмай, Катяны ёлген хапарын айтды...

Ай чакълы озду. Ючюбюз да ышармай-кюлмей, операциягъа кетебиз. «Хо» бла «огъай» дегенден башха, киши бла сѣлешмей, къайтыб келиб джатабыз.

Катя кибик бир шейт ёлюкню юсю бла келе кѣреме адамгъа къурчдан да къаты, кючлю къатылыкъ. Бир затдан да къоркъа билмеген батырлыкъ бла сѣнгерге унама-

гъан дерт, — деб Анзор хапарын аякълады. Бутуну юзюлген джерине къолу бла тийиб:

— Джашла, джауарыкъ болур, бутум талайды, — деб ёрге тургъанында, бушуулу кёзле анга разылыкъ бла къарагъанларын эслерге боллукъ эди.

БЁРЮЛЕ

Римма ариу, алай а къошакъсыз кийиниб, кесини тюрсюнюн энтда бир кере кюзюде кёрюб, кёксюлдюм дари джаулукучугъуну тюбюнде джылтырауукъ къара чачын токъ къолчугъу бла тюзетиб, орамгъа чыгъыб кетди. Къолун кёз туурасына тутуб, кетиб бара тургъанлай, сагъатына къарады. 12 сагъат 33 минут. Бюгюн 16 сагъатда школну пионер лагерине барыб, сохталагъа Ленинни юсюнден китаб окъурукъду. «Ары дери уа больницагъа джетейим да, анамы болумун энтда бир билейим», — деген акъыл бла, юсюне таб джарашхан штапель чепкени атлагъаны сайын санларыны ариулугъун белгили эте, кетиб бара тургъанлай, бир джанындан «Римма!» — деб къычыргъан таууш сагъышын чачды. Бурулуб къарагъанында, Аюб, легковойну эшигине таяныб, ышара тура эди.

— Римма, къайры бараса?

— Анамы бир кёрейим деб, больницагъа барама.

— Машина алай ары барады, мине бар.

Римма бир кесекни аккыллыракъ болуб да турду:

— Да, сиз мычый турлукъ болурсуз?

— Огъай, ма, бусагъат миндик, кетдик, — деб, Аюб, машинаны арт эшигин ачыб, Римманы олтуртду. Сора ары айланыб: «Ахмат, сен бираз мычырыкъ болурса, биз кетдик!» — деб къычырды.

Арлакъда сёлеше тургъанланы бири, саласкюр джаш:

— Алай деген неди? Бусагъат кетмей амалым джокъ-

ду, — деб, чабыб келгени бла машинагъа олтургъаны тенг болду. Машина талай километрни баргъандан сора, барлыкъ джолундан онг джанына бурулгъанын ушатмай, Римма:

— Ары къайры бураса? — деб сорду.

— Ахматны мастерскойда телевизору ишлениб, хазыр болуб турады. Аны ала барлыкъбыз.

Римма, ушатмаса да, сагъатына къараб, эсин джерни-сууну ариулугъуна бурду. Айтылгъан джерге джетгенлеринде, мастерскойну эшигине кирит салыныб тургъанын кёрдю. Ахмат, машинадан тюшюб, «телевизорчу хайырсызны юйюне бармасакъ, болмайды», — деб ташайыб кетди. Къайтмай иги кесекни мычыды да, бир къарт тиширыуну да биргесине къошуб къайтды. Къарт къатын келгени бла, Римманы къатына олтуруб, къызны сынаб къараб башлады. Андан сора ышаргъан болумун тюрлендирмегенлей, ариу сёзню къурмач чартлагъанча башлады.

— Сенден алгъа ёлейим. Бир огъур кюнде башлагъанбыз, аллах, сен муну огъурун бу джарлы сабийлеге бер. Аурууунгу алайым, ананг, атанг да, бир аллах, бир-бири юйюбюзден чыкъмаз кибик адамларыбыздыла. Бююнбюгече да аузубуздан тюшюрмейбиз.

Бу керексиз сёзлени онгсунмай, Римма, берлакъгъа бурулуб, тюз аллына къараб олтурду.

Бу тиширыуну аузу джабылмагъаны, машинаны энтда къайры эсе да терсине баргъаны, не ишни башлагъанларын ангылаялмагъаны бир-бирине къошулуб, арсар бола да бир келди, сора, шаркъ деб эсине бир зат тюшюб, джюреги къаты-къаты тебиб айтды:

— Аюб, аллай бирни ангыламагъан тели мен да тюлме. Энди ойнагъаныгъыз болгъанды. Бусагъатдан мени юйюме къайтарыгъыз. Эсгертиб къояма, башыгъызгъа бир уллу балахны алыргъа башлагъансыз.

— Айюнге, Римма, джанынга болайым, алай къалай сёлешесе? Меннге аллай бирни ышанмай эсенг, эгечимсе

деб, нек кырылыб айланабыз? — деб, Аюб аман тышню игиге бургъанча этди.

— Адамлыгъынг не заманда да джокъ эди. Аны мындан кеч болгъунчу кѳргюзюб кѳойгъанынгы иги этесе. Бир джолда алдарыкъ эдинг да, кѳргюздюнг. Энди сыйынг бла машинаны барлыкъ джолуна бур!

Къарт къатын а къайгъы-дауур этер зат болмагъанча сѳлешди.

— Сен аланы джашлыкъдан айта тураса. Ансын, уу аллах, неда болсун, мени суйген ахлум сен баргъан юйге тышюн.

— Эгечим, сен да бош сѳз кѳората тураса. Мени ѳсдюрген атам-анам алкъын саудула. Оноусуз къалыб кетсек, ол заманда бир зат болур. Сѳзюнгю зырафха кѳоратма. Ол сен насыбларын нохта баугъа сатыучуладан тюлме мен. Мындан озмай тохтай билсегиз, кесигизге игиди. — Римма билген ариуун, хынысын да тауусду. «Уялмагъан бетге къазан къара» дегенлей, Къутас ауузун джабмай сѳлешеди.

— Биз да, ма сенича, алай эте джарашханбыз эр юйюбюзге, ауруунгу алайым. Орунсуз сѳзню не кереги барды, кесинги, бизни джюрегибизни да бошунагъа кыйнаб...

Римма джангыдан башлады:

— Сиз мени тюз ангылагъыз! Сиз мени теджегенлени, кимле эселе да, танымайма, таныргъа да излемейме. Келигиз, алкъын кеч болгъунчу, тохтагъыз. Иш законнга бир тышсе, мен ызыма тагъаланмам.

Аюб Ахмат да быллай затлагъа къатыша келген адамладыла. Алай а Риммача къатысына тюбемегендиле. Аюб, къарышыр къарыуу къалмагъанын таныб, узун тынгылауну басады. «Къундузну тое барсанг, джылтырай барыр» дегенлей, хайырына бек кызына болур, кызы хыны бола баргъаны чакълы бир Къутасны тили татлы бола барады.

— Къызым, балам, аллах берген насыбынгды, табан-лама, сенден алгъа ёлейим.

Римма, аууз мадарын тауусуб, зор-джол бла да мешнадан тюшюб кетерге кюрешеди. Сол джанына силкинди да, «кюеулюк» джибермейди, онг джанындан олтургъан Къутас иеме десе да, озаллыкъ тюлсе. Эркишиле бла тенг адамлыгъы болгъан, джюзле бла адамланы алында доклад этиучю Римма бу чирикдени ортасына тюшюб, джетген къарыусузлугъун кёлтюралмай, кеси кесинден уалды.

Кюеулюк а, шкокга юреннген бёрюча, быллай гъырмырчыкъланы сынай келген джашды. Ары отоугъа бир джыя кирге эдик ансы, мен сени кютючюк этер эдим. деб, бир затны да стемей келеди.

«Арабий, энди уа къайдабыз?» деб Римма тышына къарагъанында, кюн батаргъа къысылыб, машина да бир стансени ичи бла кетиб бара тура эди.

Машинаны тохтатыб, аманлыкъчыла къуш-муш этиб башладыла. Сора машина джюрюб, Аюбланы алларында тохтады. «Тохта, Аюб, мен сени керегинги табдырайым да»,—деб, джууукъ джетген юй болгъанына, Римма эркинирек кирди. Алай а ол этген акъылла мында да джокъ эдиле. Басынышыб аллына тюбеген тиширыулары сёз урумлары башхасы болмай Къутасныкъыла эдиле.

— Оу, ёлейим андан эсе, Римма, ол иги юйню хатерин этмесек, болмаз. Ала бизге турсунуб, ёрге туруб айланган заманда, артха тартаргъа джарамаз. Артда кёзлери не къараялмазбыз, — деген болмаса, Римма джангыз биринден джакълыкъ сёз табмады.

— Кеси адам тюлдю сора, аны тукъумундан, юйюрюнден да манга не барды? — деди.

Къуру да айтханлары болуб юреннген къутасла алайда Римманы къатылыгъына дарман-дарылары джарамай, къуйрукълары сынган парийлеча болуб къалдыла. Эртденбласында Римма юйюне къайтыб келди.

— Была бары да мени Ахматха теджеб, аладан башларына сый умутлу гъре эдим. Айтханларын этсем, бирэки кюнню, «эгешчигибиз», деб къыз джёнгерлик этерик болур эдиле. Алай а башым бла алагъа ёзденлик эталмадым, — дегенинде, атасы сейирсинди.

— Сау бол, къызым, къуандырдынг, бу хапарынгы ананга айтма, джюреги бек эзилликди..

Алай а Римма атасыны айтханын эшитмей эди. Сагъышла джюрегине миз кибик тюйрелиб, талаб барадыла. Ол ангылагъаннга кёре, бу ишни аты зорлукъ эди. «Анасы больницада, атасы — сакъат, бизге ёшюн салыр адамы джокъду», — деб, онсузгъа санаб этгендиле.

Ма, бёрюле десенг, бёрюле... Алай а бёрю, ачдан джанын къалдырыр ючюн, бир кёюнгү. неда бузоуунгу кьоратыргъа боллукъду. Была уа кеси джанынгы марайдыла.

* * *

Халкъ сюдню юйюнде аманлыкъчылагъа соруу этиледи:

— Ахмат! Эндиге дери юйленгенми эдинг?!

Ахмат арам-къарам этмей джууаб къайтарды:

— Огъай, алкъын юйленмегенме.

— Унутханлыкъ эте болурмуса? Сагъыш этиб айтчы? — деди прокурор. — Джандарланы Мёлеханны таныймыса? — дегенлей, былтыр алыб кьойгъан къатыны эсине тюшюб, не айтыргъа билмей, Ахматны ауузу ачылыб, бурнуна къарыусуз тер урду. «Къазахстанда эки сабий бла Чораланы Акълиманы уа ким кьоюб кетгенди?» — «Налат болсун быллай бёрю тюрсюнлю джаныуарлагъа!» деген тауушла эшитилдиле. Ахматны, къатхан чабыр кибик, джибимеучю бети тюрлене башлады. Судья:

— Энди уа кесинги кьоруулар джанындан не айтыркъса? — деб соргъанында, биягъы Ахматны ауузу

ачылды, айтыргъа уа сѣз табмады. Тѣрт джанындан эрши къарагъан кѣзледен, гюрюлдеген адам тауушдан Ахматны ауазы тунакы чыкъды:

— Бир зат да огъай.

Сѣз Риммагъа берилди. Ол, ашыкъмай, ёрге тургъанында, анга къарагъанланы кѣзлери бла къарамларында Риммагъа суймеклик бла разылыкъ таныла эди.

— Судья джолдашла, — деб башлады ол сѣзюн,—была, болумгъа кѣре, кѣблени юйлерине джылау келтиргендиле. Былайда бир ачымасала, энтда кѣблени бѣлерикдиле бушуугъа. Джангыз мени ючюн тюл, манга дери ачыгъан тиширыула, ёксюз къалгъан сабийле ючюн мен былагъа закон азаб бериллигин тилейме.

Джыйылгъанла «тюз айтады» деб, кьол къакъдыла. Римма уа сѣзюн бѣлмеди:

— Кесим сынагъынчы, бу къаллай зорлукъ болгъанын ангыламай тургъанма. Была ангылатдыла. Бу адамны: «Келирге сѣз берген эди», «Суююб келген эди», «Артдан сокъураныб айланады» деб, ёмюрюмде къараб кѣрмеген, атын-чууун да билмеген, билирге да суймеген бу адам, энтда ойлашмай, ётюрюкге берилиб тургъанын кѣреми-сиз? Судья джолдашла, мени айтырым, былагъа джумушакълыкъ джарарыкъ тюлдю...

Судья бла заседателлени разы болуб баш силкгенлеринден огъуна быланы чотлары бек табсыз болгъаны белгили эди.

АРИУНУ АУРУУУ

Исмайылны башында не планла бише тургъанын билсегиз, сандыракъдан ёзге затха санамаз эдигиз. Ёзге, не дериксе, Зухраны кьююб, Хаулатны алама деб айланады.

Хаулат а эл сукъланган бир кызыды. Андан ариу, андан джигер, андан этимли мде азды десек, джангылмазбыз. Суйген джашы аскерде болган кёзюююн мараб, кызыны кыаллайла алдарга кюрешеди ол?

Анга, Исмайылга, Зухра кыалай барган болур эди деб, элде хар ким анга сейирсине эди. Арадан бир джыл да озгунчу, Исмайыл Зухраны кыйганды дегенлеринде, ангылаган адамла: «Аманда игини чыдаб кёргенмисе?» — деб, сансыз этерге кюрешселе да, джюреклеринден кыйналдыла. «Не болумуна базыб кыйду Зухраны, джартылыкдан кыйганды ансы», — деб, Исмайылны джазыксынганла да чыкдыла.

«Гёлеу кёрсенг, джер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма», — деб сёз барды. Аны кимге да тыйыншы болмаганын Исмайылны юсюнде таныдым. Тюрсюнюне кыарасанг—келбети, чырайы, кыарамы барды, кесине иш, кзулдук айыра да биледи. Юйдеги чотда уа акылсызлык этеди.

Исмайыл Хаулатны тилегенин эшитген хар адам: «Тоба, де, тоба де, ол иги кыызга алай аман аууз кыалай ачаса?»—деб ырысладыла. Ырыслаганлары—Исмайыл аман джашды деб тюлдю. Зухраны тута билмеген адам башханы багасын да чыгъармаз, — деб аны ючюндю.

Халк сейир этиб, ол хапарны чекден джууук кыймай турган заманда, сиз билемисиз, Исмайыл Хаулатны алландырыб бошаган эди.

Кюнлени бир кюнюнде Исмайылга «ахрат азабдан дуня намыс уллуду» дегенлей, анасыны хатерин этейик деб, ушатмаган адамлагга дери той кызыу барган юйге алгыш этерге неда кёз ачарга ышырылдыла. Той а керти да кызыу, ашарык-ичерик эркин. Кысхасы, элде эм уллу тойланы бири болду. Юйге кирген, джабыу алган дегенча адетле да этилдиле. Талай айдан эл, тийре ушагыусуз ишни чайнай, аууздан-ауузга тюшуре, Исмайылны эски этди. Таб, унутарак да болду.

Алай а бир юйде аны, Исмайылны, «игиликлери» унутулмай эдиле. Зухра сабийи бла кьоюлмаса, унутурукъ да болур эдиле. Къагъанакъ сабий джылагъан сайын, кьоюлгъан Зухра бла анасыны джюрек ауруулары, бителмеген джарагъа туз себгенча, кьозгъаладыла, тышына айтыргъа тартыныб, ичинден къара кюйюб, Зухраны кёмюр-кёсеу болуб баргъанын эслеген анасы Зулий бекден бек сёз чыгъарады. Анасыны сёз урумуна къараб турсанг, эки тишин къызыны орнуна баргъан Хаулатха къадаб тургъан болмаса, Исмайылны терслей билмейди.

— Сени джанынг саулай эринги сыйыргъанла, ала уяллыкъ зат джокъду. Кёrese энди уялмагъанны, сенден мен игиме деб, орнунга кириб тургъанын. Ариу мюлкюмден чыгъарыкъ болсам да, къызыма ол этгенни мен да анга джетдирирме. Джанбаш Джанболатны къызы мени Зухрамдан къалай иги болгъанын айырмай кьоарыкъ тюлме.

Была бир ачыуу къайнагъан кюнде айтылгъан сёзле тюл эдиле. Дерт къайтарыргъа таукелликни исси тылпыуу эди ол. Кеси да бир-эки ичгисинген адамына айтха эди сёзню. Хаулатлагъа ким иги джетдирир эди дегенча, ичин аллай адамлагъа тегеди. Ала уа элде табылмайынмы къаллыкъдыла? Бир сыйлы кюуллукъну баджаргъанча, бютеу чемерликни салыб, юй джумушларын этерге да унутуб, сёзню эки джанына да бирча семиртиб джетдиредиле. Артыкъ да Келимат бла Акълима кибикле эсенликден, ол кыйын иш тюлдю.

Хаулатны анасы Къанитат, талай джылдан бери жангызлыкъдан кёлю джукъаргъан адам, къарыуун салыб, ызына сёз къайтармай, ичинден кыйналса да, джыл чакълыны чыдады, Андан сора ол да, тёзе-тёзе безиб, келген сёзге сёз, бешиге бешиш къатлай, джууаб къайтара башлады.

— Мен кьой дебми кьойдургъанма! Хаулат Зухрадан иги болгъанында, ий бир айтыгъыз, мени не терслигим

барды, ха-а-а?—деб сёз эшитгенлей, келиматла бла акъ-лимала, юйден юйге кире, сёзню юйретедиле.

— Керти айтаса, Қъанитат, санга бир айыб джокъду, тоба, — деб къошуладыла. Дагъыда бир-эки кюнден барыб Зулийге тубеселе, Қъанитатха айтханларын унутуб, мынга да аны айтадыла. Зулийни ашхы къыздырыб бошасала, тиллерине берч къозлагъынчы, Хаулат бла анасыны «бетсизликлерин» санайдыла.

Бу сёзле, бу къайгъыла, шугут джыланча, сюркеле барыб, юч юйге да киредиле.

— Да мен не этейим, джангыз балам къайсы бирине дарман болсун? Кетеме деген бла ёлеме дегенге дау этиб ким кёрген эди. Энди мен Хаулатны суйме да, Зухраны суй, деб къалай айтайым, — деб башына сый чакъыргъан болмаса, Исмайылны анасы Нафини сёзюнде да акъыл ышан танылмайды.

Хаулат таб суймегенле да чурум табалмаучу ариуладанды. Алай а эки келинни арасында базманлыкъ къайын анасы бла къайын къызларын уллу кёллю этгенди да, джангы келин не игилик этсе да, багъасын чыгъармайдыла.

Хаулатны къарны болуб, чабчыгъа-джортчугъа алгъынча джарамай башлагъанында, аны къылларгъа юреннгенле онгсунмай, Исмайылгъа сёз джетдириб, таб тюшгени сайын Хаулатны сындырыгъа чурум излеб башладыла.

Бир кюн а Исмайыл: «Ант этдир, анам керти айтады... Хаулатмыды, неди бу, манга кереги джокъду? Тюнене базарда Зухраны ол ариулугъун кёрдюнгю, ий, мен аны къалай къойгъан болур эдим? Энди андан бери кёзюме кёрююрге къалыб, джукъуму сыйырыб къойду да. Огъай, мен мындан кёб чыдаялмайма. Хаулатны юйюне ашырайым да, Зухраны къайтарайым», — деген акъылын анасы эшитгенинде, хыны сёз айтмады. Ол тукъум аллан-

нгандан сора уа Исмайылны сынджыргъа тагъыб да тыялмазса.

Кёб да кыйналмагъанлай, Хаулатны юйюне ашырыб, энтда Зухраны ызындан тюшдю. Зухра бла анасы къууанч тыбырлы болдула, не айтханларын, не сёлешгенлерин кеслери да билмей къалдыла.

Исмайыл къаллай бир мысхал тартханын эки келинни юйлери да бек биледиле. Амма бюгюн Исмайыл болмай, къанлы джау ол болса да, тегеран бир-бирине ачыу этер ючюн, кёзюу къайтарыр ючюн ашыгъадыла иш этерге. Ала къайгъыргъан сынгар бир затды: дерт.

Биягъы Исмайыл бир ай да джюрюгюнчю, аякъ кыйынындан къууанды. Алгъыннгы ариулугъундан да ариу болуб, кеси къойгъан Зухра джангыдан келинчик болуб, арбазына кирди. Исмайыл да джангыдан къумурсхабел болуб, эки къолун джан сюекге салыб, отоу терезеден къарады...

Алгъын кеслери не ючюн терслене эселе, энди Хаулатлары Зухраланы аны ючюн терслеб башладыла. Кюрешни шынкъарты джангыдан кызыу болду. Биягъы келиматла, акълимала кюрешни отун ышырдыла. Зухрасы Хаулаты да аны отунда кюйюб, тас болургъа джетген заманда, биягъы Исмайыл, сёзден-къайгъыдан да бир джанында къалыб, не аз да терслиги болмагъан кишича джюрюйдю.

Биягъы Исмайыл, Зухрадан эригиб, сёзлеге терлиб, аны экинчи къоюб, Хаулатны экинчи кере келтирирге алланды. Ол кёзюучюкде Хаулатны къарнашы Науруз аскерден къайтды. Узун сюекли, къатангы, чырайлы адам Науруз джангыз эгечини джетиб тургъан халын кёренинде, бек сагъышлы болду.

— Хаулат, сокъурунг, асхагъынг, батыуунг, чунгурунг джокъ, къайта да Исмайылгъа башынгы ата турурча, не кыйынлыгъынг барды? Қъарайма да, бюгюн элде сенден чырайлы тиширыуну кёрмейме. Аллах бергенча, айырыл-

гъан эттенсе, сагъынма аны атын, — деб кёзюне къарады.

— Ахыры-кысхасы, ол Зухра деген къанчыкъгъа ачыугъа, барыб, аны бир орунсуз этмей амалы джокъду, — деди анасы.

— Биреуге ачыу этеме деб, башын отха атханны сиз болмасагъыз кёрмегенме. Анам, Зухрагъа эришиб бере эсенг кызынгы, къарнашы бла сёлешгенме, энди ол да къайтыб Исмайылгъа барлыкъ тюлдю. Аны ючюн, Хаулат, башынгы мындан кёб джазыкъ этме, — деб Науруз экисин да сейирсиндирди.

— Да сен аланы, джашчыкъ, къайдан билесе? Не уа аны, муну да бермей, быланы юйге салыбмы турлукъбуз? Къой, Науруз, къой, сен болмагъан затланы джармалайса. Сен окъуугъа менден иги болгъанлыгъынга, манга бу затланы бош юретирге кюрешесе, — деб анасы джашыны сёз урумун джаратмады. Науруз а эгечине ачыкъ айтды.

— Эки кере къоюлгъанынг кёлюнге джетмеймиди?

Биягъы анасы сёзге къошулду:

— Алай болса да, Хаулат, Зухрагъа ачыугъа, шерият бла тюбеген эринге къайтыргъа керексе, — деди. Анасы не кюрешсе да, Наурузну сёзю зыраф болмады. Ол сылтаула бла Исмайыл не Хаулатны, неда Зухраны алдаялмай, арадан юч джыл озду.

Зухра юйюнден къорагъанлай, кълун силксе, Хаулат чабханлай келликди, деб аны акъылы алай кёре эдим. Бир кюн ол, «къайтсын, джарашайыкъ» деб, Зухрагъа адам ийди. Келечи эсде-бусда болмагъан затха тюртюлдю. Зухраланы арбазларында адам кёб эди.

— Алан, бу ишигиз неди? — деб келечи халал тенглерини бирине сорду.

— Билемисе? Зухра бла Къасымгъа сёз тауусулду, — деди.

— Къайсы Къасымгъа?

— Айюнге, къалай танымайса? Былтыр юй бийчеси ёлюб, бир сабийи бла къалгъан эди да! Ма анга.

Келечи, не айтырын билмей, «ба-ба, мени келечилигим ибилисни джумушунлай болуб турады да!» — деб джанлай барыб, ишни болумун Исмайылгъа ангылатды. Дуния мени ючюн къырылады, — деб тургъан Исмайыл, билмей тургъанлай, исси уртлаб, ауузу кюйген адамча болду. Дагъыда кесин тышындан гёджебсиндириб айтды:

— Игиликни билмей эсе, къайры суйсе, ары барсын!

Алай а, кюмюшге къарасауут салгъанча, Зухраны Къасымны юйдегисине джарашханы кёзюне кёрюнюб, джюреги асыры къыйналгъандан кыскынык этди, кёб кечелери джукъусуз оздула. Алай бла энтда кетди бир джыл. Бир кюн анасы, эгечлери джазыкъсыныб, Исмайыл бла тамамлы сёлеширге оноулашдыла. Нафий былай башлады:

— Джашым, Зухра кетди эсе, джаханимге барсын. Хаулатха тенг болгъунчу термилсин джаны. Къалай суйсенг, алай, тамбла барыб, суйген келинчигим Хаулатны къолундан тутуб, келтириб къоярыкъма.

Анасы, Исмайылны онгсунганын таныб, экинчи кюн, тюлкюча суйюнюб, Хаулатлагъа келди. Ол умут этгенча болмады, — бек сууукъ тюбедиле. Алай этгенлери ачыу да тийди, алай а уллу кёллююкклери амалтын джетген учузлукъ эсине тюшюб, нек келгенин айтмай кеталмады. «Хаулат къайтсын» дегенлей, Хаулатны анасыны сёзю хыликкени чегинде бир джууаб болду:

— Эшта, эшта, сизге тенгсинирге бизге къайда? Биз да мыйыбызны ауузубузгъа ашамагъан эсек, къаллай бир тартханыбызны ангылаб, орнубузда тохтаргъа керекбиз. Сиз къайнайсыз, сизге ким да табыллыкъды!

Ол бирси юйден пырх-чырх тауушла эшитилгенлеринде, Хаулатха джетдирген учузлукълары кеси башларына таякъ болуб тийгенин ангылаб, Нафий джанлар къан алды. Бир айдан а анга алай сууукъ нек тюбегенлерини

ангылады. Хаулат да, кеси кибик, мангылай кыйыны бла джашагъан бир адам бла джазыуун бир этгенин эшитдиле.

Исмайыл, асыры джюреги джарылгъандан, не этерге билмей, кызыуу бла бир кызыны келтириб кюяргъа алланыб, чабды, джортду, джукъ да эталмады. Аны юсюне ишлеген джеринде да «абындырдыла»: тиширыуланы намыслары бла ойнагъан адамгъа бизни ичибизде орун джокъду, деб ишинден орунсуз этдиле.

Зухра бла Хаулат бир-бирине тубеселе, джюрек ачыкълыкъ бла селешедиле.

— А кызы, кылай тели заманыбыз бар эди! Майна, Исмайыл атыла, сатыла айланады. Шо, аны неси ючюн талаша эдик?

— Ий, кый, атын да сагъынма!

Ол умутлу болуб, ызындан тюшген кызыдан а Исмайылгъа быллай джууаб келди.

«Исмайыл! Ол бир кёзюуге дери берилген чырайынг башынга джау болуб квалды дейме. Акъыл джол уста болмаса, чырай эмилик ат кибик бир затды. Къайда болса да джарым джолда атыб кетеди. Сен алай болдунг. Зухра бла Хаулат джолларын табдыла. Сен алагъа андан башха джолну кыймагъан эдинг. Сен билемисе, бир джарагъа балхам, башхасына йод джарайды. Да сен да кемизинге джарарыкъ дарманны излерге керексе. Кемизинги атына «ариуну аурууу» дейдиле. Мен а, Зухра бла Хаулатдан игиме деб, сени бла иш этерге кесиме базмайма. Алайды да, сау квал, насыблы бол...»

ФОСФОР КЪАЛАИ ДЖАНАДЫ?

Сынгар бир джылны ичинде эки баласы бла эринден айырылыб, джангыз кызычыгъыны кюлуудан тутуб квалгъанында, Шамшият башын къаядан атарча болду. Бир

кюн суу алыргъа баргъан джеринде Сапрагъа тубеди. Ёлюм ачууну юсюнден энтда бир кере къайгъы сёз бергенни орнунда сёлешди Сапра. Ёлмезге джаратылгъан адам джокъду, джангыз баланга ырысла, былай аман этме, деб кёлюн чапырды.

— Бюгече маулутха барайыкъ. Кёрюрге, ол сени бушуунгу сёнгдюрмесе, — деди.

...Джарашты афенди, кёзлюклерин да джарашдырыб, къуран окъуй тура эди. Мындан алда тюрмеден къайтхан, ары дери уа складлада ишлегенден башха затны билмеучю Джарашты къуран окъуй, ауаз бере биледи деб кимни эсинде бар эди...

Башын бушуу басыб тургъан Шамшият, юйюнде джангыз кеси къалыргъа кёзю къараб, бир джанындан Сапра къоймай, ма ол халда маулутха джюрюучю болуб, талай айны къалай оздургъанын кеси да эслемей къалды.

«Шамшият маулутха джюрюйдю, дин джанындан эби бар кёре эдим», — деген хәпар элге джайылды.

* * *

Бир кюн бир къатын орамда тубеб къалыб, Шамшиятха тарыкъды:

— Джашчыкъгъа биз этмеген дарман, дары къалмады. Бир да къуруса да сени кибик дин ахлу адамны былай келиб бир тюкюрдени да хайыр эди, — деб кёлю бла чакъырды.

Хоншу тиширыу алай сёлешгенине, Шамшият, терслигин ангылагъан адамча, талай кюнден барыб джашчыкъгъа тюкюрдю. Алайсыз да сау болуб келген джашчыкъ, узакъ бармай, аякъ юсюне сюелди. Шамшиятны ол сабийге «джарагъанын» адамла анда - мында эшите башладыла. Кертиси бла да, кесим да билмеген бир билгичим, не зат эсе да бир къудретим болур дейме, деб Шамшият

да кеси кесине ишекли болду. Андан сора дагъыда бир-эки джерге чакъырылыб, къолтугъу-къойну бла къайтыб, эте келмеген затына джунчуяракъ да болуб джорюю. Алай а ол юренмегенликден кёре эдим, артдан-артха къарт-къуртхалыкъ чотлагъа иги огъуна сингди.

Бир-бир адамны халы алайды: бир-эки джолда бетине ушамагъан затны этиб, джол табды эсе, ол къанына, къылыгъына да сииге тебрейди. Атынг бир кере билгичге чыкъгъандан сора тынч болмайды аны ызына сёгерге. «Таба баргъан чаба барыр» деб бошунагъа айтылмагъан кёреме! Кеси кесинден уялычу Шамшият аллай халгъа джетди, талай джылдан дин джаны бла не сорулса да, билмейме деб айтыргъа тили бурулмай башлады. Алай эте таш салыргъа, джанлы ауузун байларгъа, дагъыда талай затха юрениб кетди.

Бир кюн маулутда Джарашды афендини къаны бузуб тургъаны сёзюнден танылды.

— Мубарекле, дин ахлу муслиманла, былай тынгылаб турууну гюнахлыгъы барды. Аджашыб джорюген миллеги джореклерин тюз джолгъа, биз тургъанлай, тышын-дан келиб киши саллыкъ тюлдю, — деб тиширыуланы кёзлерине битиб, джууаб сакълагъанын билдирди.

— Афенди, не ючюн айтханынгы ангыламадым, — дегенле болдула.

— Келигиз, къатынла, ушатсагъыз, иги тюшню аманга бургъанча этмейик! — деди Сапра.—Элде ненча адам динин, оразасын тутмай, сууабын этмей джорюю, ол кесигиз кёрюб тургъан затды.

— Афенди! Аллахуу тагъаланы джин, алмасты, мёлек, къабыр джаннган дегенча гюнахлы инсанланы ойлашдырычу къудретлери энди къайры тас болдула? — деди Шамшият.

— Тас болмагъандыла, бек да бардыла. Амма, быллай асылыкъгъа дженгиб баргъан элге джини, мёлеги да юй-

юрсюнмейди ансы, — деди афенди. — Быллай элде кыбыры джаннганла болмай амалы джокъду, биз кърмей кыалабыз ансы, — дегенинде, кыатынла: «Аллах, сени кючюнг кърдю» деб ийман чактырырга кыыздыла.

* * *

Гюнахы кыурурукъ, Кыурманалий, гюнахлы адам эди, кыабыры джанарга керекди, деген хапар джайылды ол ёлгенни кючюню кюнюнде. Дин ахлу кыарангы адамла кыабырла таба кыараучу болдула. Алай а кыабырны керти да джаннганын биринчи кърген динден узакъ джюрюген адам химиядан устаз Борис болду. Ол, джашил отну эслегенлей, арам-кыарам этмей, кыабырла таба атылды. Ким эсе да бир кыаралды, этеклери да джел эте, кыачыб барганы кърюнеми кърюндю, кыалай да болсун, алас-былас болду. Келгенинде, джап-джангы кыабырны кюсюн бирча от кючлеб тура эди.

— Ким эсе да иги танг кесек отлукъ кыуйган кърэ эдим мынга, — деб Борис, кеси кеси бла сёлеше, кююне кыалай келгенин да эслемей кыалды.

Къргенле кърмегенлеге айта, «джаннган кыабырны» хапары элге джайылды.

Элде орта школну устазлары, ол затха кыайгылы болуб, экинчи кюнюн ингиринде ата-аналаны джыйдыла. Озган четвертде сохтала кыалай окыуганларындан айтылды. Алай а джыйылыуну баш мураты башха зат болганы ачык танылды.

Школну директору Байрамукъ улу окыууну кюсюнден сёзюк бошай келиб:

— Тамада классланы сохталары химиядан сынау ишлерин къркюзюрюкдюле, — деди. Химиядан устаз биягы Борис, онунчу классны сохталары Сюлемен, Адыхан, Нияз-

бий, Рамазан сценагъа чыгъыб, бир сауутла бла мияла-чыкъланы столгъа тиздиле.

— Дунияда бола тургъан загланы сиз, биз да бирча ангыламагъаныбыз сабийлени билим алыуларына чырмау болады, — деди Борис. — Хазыр юлгюню айтайым. Озгъан айыкъда кимле эселе да Къурманалийни къабырына от салыб, этген гюнахлары ючюн джаннганды деген ауазланы джайыб, тая баргъан диннге тиреуле этерге кюрешедиле.

Сизни ичигизде къабырны аллах джандыргъанды, деб бегиталлыкъ адам бар эсе, тилеб айтабыз, бери чыкъсын... Джокъмуду? Алай эсе, сёзню сохталагъа береме.

Шамшият кёзлери бла Сапраны неда афендини излеб башлады. «Эшта,эшта, джокъдула», — деди ичинден. Адыхан, уунга ушаш бир акъ затны къум къалаугъа себеледи:

— Фосфор ма былай джанады, — деди. Ол джукълаи-нганында, миялачыкъдан къумгъа бир суусун затны бюркдю. Къумну юсюн нюр от кючледи.

— Джолдашла! Духла ма былай джанадыла.—Дагъыда атларын айтыб талай отлукъну бюркюб, хар бири къалай джаннганын кёрюздю. — Къурманалийни къабырыц фосфор сеиб джандыргъандыла. Аны ким этенин да билебиз, ол сизни ичигиздеди, деб Адыхан былайда сынар ючюн, билмеген затын айтды.

— Кимди, кимди? — деген тауушла чыкъдыла.

— Атасыны башымы барды биреуню къабыры бла ойнаргъа!

— Ашыкъмагъыз! Ол адам бусагъатдан туруб, кечмеклик тилерик эсе уа! — деди биягъы Адыхан.

Шамшият ёмюрюнде бюгюнча джунчугъан болмаз эди. Бети кызарды, агъарды, терледи...

Адыхан стакан бла дагъыда бир суусунну къумгъа бюркдю да:

— Бензин а ма быллай джанады, — деди. Джамагъат андан да бек кьозгъалды.

— Бизни алдамагъан джокъду!

— Къайсы Сапра, Шамшият джандыргъандыла, къайдам!

— Хайыргъа санасала, юйюню да джандырлыкъдыла!

— Ахыратдагъылагъа да тынчлыкъ бермей башлагъандыла.

— Не иши барды мени баламы къабырына от салыргъа!

Шамшият джунчуб, арсар болду. Бусагъатда залда электрочыракъла джансала, аны бети мор, учхун, кёксюл бола тургъанын кёрлюк эдиле адамла.

— Аны джандыргъан кьолла джан-джанларына тюзелсинле! — деген ачы къычырыкъ эшитилди.

— Джаным сау болуб, от итликни кечмезме! — деди базыкъ эркиши ауаз.

— От салгъан иги эсе, аны юйюне да от тыгъыб келеме, — деб, ким эсе да тышындан ичине кириб къычырды. Джая кибиб тартылыб, алайсыз да юзюлюрге джетиб тургъан джюрек къыллары Шамшиятны андан кёб тездюрмедиле.

— Къалай болады алай, бир джарлыны юйюне от тыгъаргъа? — деб къычырыкъдан алыб, Шамшият башын эшикке атды. Олсагъатлай чыракъла джандыла.

— Ол ким эди? Ким эди ол?...

* * *

Узакъ джолоучу, джол айырылгъаннга джетиб, къайры барлыгъын билмей алджагъанча, Шамшият сау-эсен тургъан юйюню юсюне келгенинде, эрши титиреди.

Андан эсе бу юй кибиб кюйюб огъуна къалгъа эди. Мени къалай таб алдады ким эсе да, ол къаны келлик бурнундан. Баргъан суугъа джалгъан суу кьошулгъанча, аны-

джининден, ахыратындан да не затны ангылаб, кесими джалгъаб айланама динчилеге?! Афенди бла Сапра мени алгъа тюртюб, кеслери кёлеккеде къалыб кетгенлерин кёр-дюнгмю?

Сагъышла Шамшиятны алындырыргъа джетдириб, бир оноуда да тохтаялмай, ненча тангын аман бла атдырды?!

Эртден сайын кеси кесин ынгычхатыб, суу алыргъа, мал къыстаргъа адамла къатына барыргъа базмай:

— Гокка, джаным, тур, танг атханды, ийнекни сау да гры къысда, — деб къызын эртден сайын уятады.

— Сени амалтын, «обурну къызы» атаб, къозугъан этедиле мени, — деб ол да эртден сайын онгсунмайын турады орнундан.

Эки ыйыкъны аманны кеминде ашыргъандан сора, мени букъыйынлыкъгъа нек салдыгъыз, деб Сапра бла афендиге бир барайым деген акъылда тохташыб, Шамшият босагъа таба атланганлай, эл Советни председатели Сарыбий ким эсе да бир адам къатыш арбазгъа киргенлерин эследи: «А, энди мени чотум битди, тутаргъа келедиле», — деб, алайгъа ишексиз ийнаныб, ойсураргъа аздан къалыб тургъан кёзюучюгюнде председателъни джарыкъ ауазы эшитилди:

— Шамшият, юйге игилик! Неқ мыдахса? — деб председатель не эсе да джумушакъ сёлешди. — Нек келгенибизни билемисе?

— Нек билмейме? Сиз айтхан джерге барыргъа хазырма, — деб, тутмакъны къалай алыб барлыкъларын кёзюне кёргюздю.

Сарыбий, аны сёз урумун ангыламай, кесича ангылаб:

— Сау бол, биз суйген да олду, — деди. — Ма бу джаш бизни элде джангы ачылгъан бичиучю, тигиучю цехни тамадасыды. Ары ишчиле керек боладыла. Артыкъсыз да бек сени къолунг уста болуучусун эшитгенди да...

Шамшият, экисине кёзюу къараб, керти иннетлерин кёзлеринде окъургъа кюрешди.

— Менден не излепенигизни ангыламайма!

— Бу сени бичиучюге чакырады.

Айтханлары керти болгъанын ангылагъанында, Шамшият, асыры къууангандан, джылаб къойду.

— Нек бармайма, барырма, бауурум бла огъуна барырма, — деб къарыуу джетмей, шыбырдаб айтды.

Сарыбий нѳгери бла бирге арбаздан чыкъгъанларында да, Шамшият, тургъан джеринден тебалмай, ѳрге сюелгенлей къалды.

«БЕДЕРБЕТ»

Мындан алда талай область газетни корреспонденти джолоучу болуб, тау джайлыкълада бирге джорюдук. Қъошлагъа айлана барыб, бир кюн Бийчесында бышлакъ заводха къонакъ болдукъ. Батыб баргъан кюнню къызыл-морсул таякълары Минги Тауну эки дукъурунда ойнагъанларына, табигъатны тамашасына къарай туруб, къызгъан темирча къызаргъан кюнню тогъайы къарамдан ташайыргъа, юйге джыйылдыкъ. Алкъын джатар заманыбыз джетмегени себебли, «бюгюн сени хапар айтыр кѳзююкюглю» деб, журналистле кѳзюме къарашдыла.

— Да, къайдам, джаратырыкъ эсегиз, мен да бир къатынны юсюнден тарыгъыуну тинте барыб, къалай болгъанымы айтайым, — деб хапарымы башладым.

Бир кюн, редакцияда олтуруб тургъанлайыма, келтириб аллыма бир письмону салдыла.

— Редактор муну сен тинтериксе дегенди, — деди письмо бѳлюмде ишлеген къыз. Мен, бир кесек джукъусураб, амырым да тутмай тургъанлай, письмону окъуб башладым.

«Багъалы редакция! Мен сизден башыма оноу излеб джазама. Юй бийчеми даууру бла къайгъысындан, сабий-

лени юретирге мадар табмайма. Джашау болумбуз аман тюлдю: мен кесим агъач устама, табышыбыз игиди. Юй бийчемден айырылыб, башха болуб да кёрдюм. Начас къатын, аны бла да къоймады. Мени бла бир юйде джашаб тургъанлай, менден алимент алады. Мал болгъанчыгъымы, юйюмю да кеси атына джаздырыб турады. Аны ксюне табхан хайырымы да келтириб аны къолуна бере-ме. Аны ючюн мени не сыйламайды, не адамча кёрмейди. Кесим адамча джашарым келеди, сабийлени джазыкъсынама, къалай этерге уа билмейме. Манга бир оноу этигиз. Къайытбийланы Кочар». Письмону ахырына джетгенлей, къаным тюрлениб:

«Ай, начас къатын а! Кертда тенглик алгъанма деб, эркишини намысын не халек теблеб айланаса?» — деб уллу сагъышлы болдум.

Экинчи кюнюнде огъуна узакъ тау элде Советге келиб, председатели изледим, табмадым. Амалсыздан, анда къуллукъ этген бир джаш бла ушакъ эге келиб, Кочарны юйдегисии сагъындым. Джаш газетге келген письмону ашыкъмай окъуб:

— Тюз джазылгъанды, — деди. — Аллах ургъан бир затладыла. Кочарны юй бийчесича бети джибимеген адамгъа мен тюбемеген эдим, — дегенинде, мен статьяны кёл ашаб, деменгили джазаргъа таукел болдум. Аны къалай башларыгъыма, кесине да «Бедербет» атарыгъыма дери кёзюме кёргюздюм. Эл Советни къатында мен тюбеген 3—4 адам, «къайын къызлары терсдиле» деб Кемисханны джакъласала да, мени алай бек экили эталмадыла. Андан бара-барыб, элни ортасы сюреминде Кочарны юйюне тюртюлдюм. Арбазда юйде да адам табмай, амалсыздан, чыгъа барыб, бир къанджалбаш юйге кирдим. Эки тишируу чыгъыб келиб, къолуму тутдула.

Саламлашыб, суусаб ичиб бошагъандан сора, нек келгеними айтыб, Кемисханны атын сагъынганлай, экиси да къайыр итден кеслерин къоруулагъанча этдиле:

— Хай, хай, хай, джаным! Бир-эки да айтма. Аны юс юнден хапар айтханны кьой эсенг, атын сагъынсанг да, кьоркьабыз. Аллай бедербетге тушман кьатылсын! Тилей-биз, бизни бу затха кьатышдырма, — деб одан келлек кие тургъанлай, эслетмегенча, ат башындан айтханча этиб, Кемисханнга атайпысланы джангыдан джангысын таба барадыла. Анча сайын «огъай, бизни кьатышдырма!» деб бошайдыла сёзлерин. Айтмайбыз деб тургъанлай, «тама-тама кёл болду» дегенлей, Кемисханны кесин да, аны бю-теу джашау джолун да кьара бетге чыгъардыла.

Биз алай эте тургъанлай, эки тиширыуну бири терезе-ден тышына кьараб айтды:

— Майна, Кемисхан кеси да келди. Энди, джаным, кьалай этерик эсенг да, бизни кьатышдырма, биз башыбизни сакълаб джашагъан бирер джарлыбыз.

Аланы кьоркьгъанлары бла кьалтырагъанлары манга да джугъа башлады. Кьалай этейим. Суу агъачны бериб джатдырыб кьойса, тиширыудан тарыгъыб джюрюген манга айыб болур, деб, аккыл-теккил эте, быладан чыгъыб, «бедербетлагъа» тебрeдим. Кьатынланы бири мени арсар-лыгъымы эслеб, ызымдан айтды:

— Къайдам, джаным, не билейик, кесинг суюгенча этерсе. Алай а, бизни аны бла кюрешир кьарыуубуз кьал-магъанды.

Мени уа кьоркьгъаным бла сау бир элни бир джанына ыхтырыб тургъан «тулпар» кьатынны тюрсюнюне бир кьараргъа сукъланганым бир-бирине базман болуб, не этерге билмей тургъанлай, барыб «бедербетни» воротасындан ары кирдим. Мен воротаны кьатында этген тесукъа кесекге, бир тиширыу бачхадан чыгъыб, мени таба тебрeди. Кьолунда чагасын да алай бир джерде кьоймай, тюз юсюме келе турады.

Кьатыма келген тиширыу орта бойлу, тири санлы, бети кюнде кюйсе да, джарыкь кьанлы адам болгъанын эс-

ледим. Кемисханмы ауазы, мен умут этгенча, къазан тау-уш этмей, сыйдам чыкъды;

— Не керек эди? — деди. Джумушакъ ауаздан бир кесек кѣлюм басылыб, бир кѣзюм къолунда чагасында тургъанлай, сордум:

— Сен Кемисханмы боллукъса? Кемисхан, къонакъ алмаймыса? — дедим.

— Нек алмайма, келигиз юйге, — деген ариу ауаздан андан да батыр болуб, къатынны аллында тебретим. Тиширыу, ызымдан келе тургъанлай, айтды:

— Эс къалмагъанды. Муну кѣлтюрюб айланганыма къара! — деб, чаганы бир джанына атды. Юйю джыйылмагъанына да бир кесек тартына, мени орунга олтуртуб, кеси да шиндик алыб келиб, къатыма олтурду. Мен, неден башларгъа билмей, айтдым:

— Кемисхан! Мен газетден келгенме. Санга талай сорлугъум бар эди, — дедим.

Кемисхан, соругъуз деб, кѣзюме къараб тохтады.

— Сени эринг Қочар къаллай адамды? Бу арт джылда арагъызда дауур-суйюрюгюз болгъанмыды?

— Мени баш ием иги адамды, алай а адам сѣзге бек къарайды, — деб, энди уа не сорлукъса, дегенча, кѣзюме джылы къарады.

— Ол алайсыз да табханчыгъын санга келтире тургъанлай, кесинг биргесине джашагъан эринги малын несин да кеси атынга джаздырыб, аны юсюне андан алимент къалай аласа?

Былайда Кемисхан, бети тюрлениб, уялгъандан, джерге къараб айтды:

— Мени баш ием эки джерге алимент тѣлейди. Ачха болгъан тышына кетиб, сабийлерим инджиле башлагъанларында, мен да быланы ашауларын чыгъаргъанма, — деб босагъаны къатында бир джерчикге джоппу болуб тургъан балаларын кѣргюздю. — Баш ием бизден башха юй болгъан замандан бери юй, мал да манга джазылгъанлай

кьалгъандыла. Бизни баш иебизни энтда биреулен терил-
либ алыб кетмезине сиз ышандыра эсегиз, бизге келген
алиментлени тохтатайыкъ.

Джыламукълары уа кёзлерин толтурубдула.

— Манга бюгюнлюкде 45 джыл толгъанды. Аны эм ке-
минде джартысын тутмакъда ашыргъанча кёреме. Ол за-
манны ичинде аны эгечлери мени юсюмде юч той этгенди-
ле. Биринчи тиширыу бла тою кеси ишлеген фермада тау
джайлыкълада этилгенди. Андан айырылыб, къайтыб ке-
либ, мени бла тюгел джыл джашагъынчы, аны эгечи — ке-
си юйюнде отоу къураб тутханды. Анда да юч айдан кёб-
ню джашаялмады, къачды да келди. Ючюнчю бла Шпа-
ковский районнга ётюб кетиб, аны бла да болалмай, бия-
гъы манга къайтыб турады.

— Да сора сен анга иги адамды деб къалай айталаса?

— Айтхан эдим да, кишиге харамлыгъы болмагъан,
алай а сёзге бек къарагъан башбаулуракъ адамды.

— Кемисхан, мен санга энтда бир затны сорайым. Сени
юйюнгден узакъ болмай, бир орамдан ары атлагъанлай,
къанджалбаш юйде адам ортасына келген эки эгеч джа
шайдыла. Ала кимле болгъанларын манга айтыргъа уна-
мадыла, аланы сен таный болурса.

— Да не танырыгъы барды? Мени къайын кызыларым-
дыла.

— Хайыр. Эл Советде паспортланы юсюнден бир кы-
зылбет джаш ишлейди. Ол а ким боллукъ болур?

— Ол да аланы эгечлеринден туугъанды.

— Сау бол! Энди барысы да ангылашынды.

— Ма былайда бирибизге да къатышмай джашагъан
хоншуларым бардыла, алагъа да сор, — деб, Кемисхан
ийнамлы джылы кёзлери бла кёзюме къараб турады.

— Манга джарашыусузду, огъурсузду дей болурла. Мен
огъурлу не затдан боллукъма, мени юйюмю чачыллыгъын
излемеген джангыз бир джууугъу джокъду сора. Къайын
кызыларынг тегерегинги алыб, 15—16 джылны узагъына

кюн сайын «итсе, итсе, итсе», деб турсала, ит болуб юрюрсе.

— Эринг Кочар сенден тарыгыб газетге письмо джазгъанын билемисе?

— Эшта, эшта, къара танымайды. Ким эсе да башха адам джазгъанды.

Ол хапарын узунуракъ айта болур эди, бнягъы мени эсим бир джанына сылджыраб кетиб, сагъыш этеме: «Кемисхан огъурсуз тиширыу болгъаны бет къанындан да танылыб турады. Алай а анга къайын къызла огъурлу болурча кюн бермегендиле. Кочарны эгечлери къарнашыбызны сюебиз, джазыкъсынабыз деб селешедиле. Алай а аланы суйгенлери къалайы болгъанын мен табмайма. Кочар баш кюн бла бош кюн сайын къолларын жансюегине салыб, отоу терезеден къарагъан заманда Кемисхан бла аны сабийлерини джюреклеринде бола тургъан затланы джангыз бири ангыларгъа излемегенди. Мени сартын, суйген адамымы юй бийчеси бла сабийлерин андан кем кёрлюк тюлме. Мен сени сюеме деб тургъанлай, юйдегини инджите эсем, сора суйгеним къалайымды? Энди уа кёресе, 16—17 джылны узагъына кеслери талаб тургъанлары кёллерине джетмей, хариб тиширыугъа газетни да удургъа кюрешедиле. Ма быллай адамла да, уялмай, «гюнахны», «сууабны», «джазыкъсынмакълыкъны» юсюнден селешедиле. Кемисхан бла мен бир-бирибизге къарашыб, иги кесекни турдукъ. Суймеген къайын къызланы арасында бырнак болуб, аман атха чыгыб тургъаны себебли, адам кюсегени, мен кетиб къалмай, къулакъ салыб, кёлунеджюрегине басыныб тургъан берчлени ахырына дери къозгъаргъа разылыгъы аны кёзлеринден танылыб турады.

Бу адамгъа джетген азабха джюрегим эзилиб, кесим да билмегенлей, кёзлерим джибгил тартыб тургъанларын эслеб, Кемисхан, шошлукъну буза:

— Къалай иги болду сизни келгенигиз, — деди.

Мен, сагъышымдан бери аязыб:

— Не ючюн айтдынг? — деб сордум.

— Сен мени джюрегимдегин ангылагъанча кёрюнесе. Мен алгъын сен адамгъа эрий билмейсе деб тура эдим. Былтыр келиб, артыкъ мал тутхан адамланы хыртха уруб, газетде чыгъаргъанынг ючюн айтама.

— Джангыла кёреме. Артыкъ мал, келиб, Черкесскни орамларында отламайды, сизни малыгъызыны джазыкъ этеди. Ол статья да, Кемисхан, сизге къайгъыргъанлыкъдан джазылгъанды. Аллайла сизни къаныгъызыны бузадыла. Алайды, эгечим. Бизни джюрегибиз да ташдан ишленмегенди. Бизни да юйюбюз, юйдегибиз, сабийлерибиз бардыла, — дей келиб, биягъы мен кеси сагъышыма кетдим: «Ол алты сабийни хатерин этмей, сени джанынга тиймем, Кемисхан. Хынылыгъынг, огъурсузлугъунг, ненг да ма бу къараб тургъан сабийлени насыблары ючюндю. Кесинги аман, келепен, бедербет атха да ала амалтын чыгъаргъанса. Келиб, сабийлени башбаулу аталарын — Кочарны — юч кере сыйыргъанлагъа сау болугъуз дергеми керек эдинг? Огъай. Сен не терс болсанг да, мен сени джанынга дама, не ючюн десенг, ма ол сабийлени, керек болса, джанынгы да харам этиб джакълагъан сынгар сенсе. «Айыб аллыкъ эсем да, сени джанынга дама», деб ахыр сёзлени, эслемай, эшигдириб айтдым.

— Сау бол, къурман болайым джанынга. Ма бу сабийлени къачларын кёргенинг аллахдан къайтсын! — деб меки джунчутду. Мен кёлюмдегин алай ачыкъ айтмазгъа керек эдим. «Эгечим, алай джарашыусуз болургъа джарамайды», — деб, юретирге керек эдим. Да, энди не этейик? Сёз къоян тюлдю, ызындан шкок атаргъа. Кемисхан, джюреги асыры къозгъалгъандан, сытыб, шош джылайды. Аны джюрек тазалыгъын, джарашыулукъну, адебни ол да суйгенин, не кёб къыйналса да, табаланса да, адамлыкъ тюрсюнюн тас этмегенин ангылагъан адамла бар кёреме, деген къууанчлы джыламукъла эдиле ала. Ол оюм аны санларына джылыу бериб, нюр тёгюлген тюрсюню бла

джыламукъдан толу къара дугъум кёзлеринде ачыкъ танылыбды. Шыбыла уруб, кёкню-джерни титиретиб джаугъан ачы джауумдан бугъунуб тургъан къарылгъашчыкъла, кюн тийгенлей, хауагъа тегюлгенча, мюйюшге къысылыб тургъан сабийчикле, сёзню ахыры къалайгъа джыйылгъанын ангылагъанча, тюрсюнлерине ариу къан уруб, эшикге юрюлдюле. Ол минутчукъда Кемисхан сабийлери бла бирге насыб тыбырлы эди.

Мен хапарымы тауусдум. Журналистле бир-бирине къарашдыла.

— Ёзге, Кемисханны чагасындан а илгендинг, не?

— Ант этдир, къатын къол этеригин эслегенинде, джыгыра, аны джанына аууб къалгъанса, — деб, анданмындан учхара чамла эшитилдиле. Тамадабыз, хапарымы ахыр эсебин чыгъаргъанча айтды:

— Чам, накъырда иги затды Алай а Кемисханны джазыуу башында суу болгъан адамны сагъышлы этерге керекди, — деб, джатар заманыбызны билдиргенча, орундугъу таба бурулду.

АДАМЛЫКЪ

Совхозну баш зоотехниги Ботдаланы Магометни элде ким танымайды? Токъ, орта бойлу, кенг джауорунлу, келбетине бир кёргенлей илешесе. Къычырыб, артыкъ селешиб, дюргенлик этиб ким кёргенди аны? Бир къауум оноучулары, быгынынга миз бла тюртгенча этиб, бергенлеринден эсе, Магометни отказы иги кёрюнеди. Ол келбетин бериб, тюз кёзюнге къараб, «ий, айыб этмегиз, не азда мадарым джокъду» деб джалыннган адамча айтса, кабинетинден излегенинги табханча болуб чыгъаса. Кабинетинде беш сагъатны олтурсанг — ауурсунмаз. Кёз-къаш бериб, ушакъны, тамызыгъын ышырыб турур. Былай сы-

наб турсанг, аны бла татахлыкъ джюрютюрге излемеген адам джокъду.

Совхозну баш агроному Тинибекни къат джарымына санамасала да, аны ючюн эришиб, зарлыкъ джюрютюб, кесин анга ушатыргъа кюрешген джери джокъду. Хар адамны акъылы — кесине бышлакъ биширген. Андан тѣбен кѣрмейди кесин Тинибек. Чибинле балгъа басынганча, Магометге тахтаныб тургъан болмаса, баш агроном барды деб хазна киши джокълай билмейди. Барыб къарасанг, иши болгъанла, болмагъанла да Магометни кабинетинде олтуруб турурла. Тюрлю адамды Тинибек. Аны ючюн кѣлю зат къалмай, зарлыгъы болмай, хайт деб Магомет бла тенглик джюрютюрге кюрешеди. Тинибек тюз адам болгъаны себебли, Магомет да Тинибекден алай бек къачмайды. Иш джанын алыб къарасакъ, Тинибекни гырхылыгъыны кючюнден, сабанчылыкъны болуму малчылыкъдан танг игиди. Джыйылыулада ауузлулукъ бла киши Тинибекни къатына келмей къалады. Кемликлени артха салмай айтыучу да, сыйы Магометни къат джарымына келмеген да Тинибекди. Адамны кесиме илешдирейим, чиркитмейим деб, сѣзюн ишин да ълчелеб этген адамладан тюлдю.

Кабинетине иш бла кирсенг, ишине магъанасы болгъан затха сагъайыр, алай болмаса, къонакъ суймеген къонакъбайча, узун тынгылар. Джюрегинде харамлыгъы болмагъанлыкъгъа, ушакъ юзюлмесин деб къайгъырыб, кѣзкъаш бериб, адамны кесине илешдире, сѣз бла джубата билгенледен тюлдю. Кеси да сѣлеше тургъанлай, къоллары бир затны эте турурла: къагъытланы бирин бери алыб, кюсуне нени эсе да джазыб, орнуна салыр.

Эшта, эшта, аны Магометге тенг этерча джангыз бир ышаны джокъду. Орамда тюбесе да, не «хо» неда «огъай». Юйю къурумагъан, бу адам дунияда совхоз сабанладан сора иш болмагъанча джюрюйдю.

Бир-бирине ушамагъан бу эки адам бир совхозда иш-

легенли 7 джыл болду. Орамда, адамла арасында Магометни махтауу джылдан джылгъа ёсуб барады. Тинибек а атайтмаз кибикди. Хагъа-хыйгъа да къошмайдыла аны. «Къой, къой, аны несин айтаса, эт этдирсе да, джау этдирлик адам тюлдю» деб бюсюреусюз этиб къоядыла.

Магомет, джыйылыуда эт да, тиш да кыймезча, кишини джанына да тиймезча, кесине илинмек болмазча сёлешеди. Тинибек а, Тинибек кемлигин къакъ деб кычырады, адамны кесине джау этмейим деб къайгыра билмейди. Бююн мени, тамбла — сени... Малда ишлеген болуб, аны дюргенлигин сынамагъан къалгъан болмаз. Аныча адамланы ичинде игиле бар эселе да, Тинибекчаланы къара чёбге чыгъарыргъа сыйюучюле кёб чыгъадыла. Аны юсюнде болгъан ким да таныгъан ышан: джюрегини тазалыгы кюзгюдеча кёрюнюб турады. Къыйыныракъ халиси бола тургъанлай, алкъын Тинибек Магомет бла «сен» «мен» деб бетлешмегенди. Тинибекни кесгинлиги бла джакъсызлыгъы баям болгъанлы бери уа «ол тюз айтыучанды. Алай а «джангыз терек джай болмаз, джангыз киши бай болмаз», «Аджир бла кюрешген атны сырты джауур болур» деген нарт сёзле бла Тинибекни багъасын тюшюрюб сиреледиле. Магомет а, Магомет башха халыдан согъулгъан джурунду. Аны махтамагъан къойчуну, тууарчыны неда шоферну табарыкъ тюлсе.

— Тууар къошха кёб болса 20 мешна бичен ташыгъан эдим. 45 машинаны ташыгъанды деб справка берди. Сау болсун, адамды Магомет! — дейди контор аллына джыйылгъан адамлагъа бир шофер. Сёзге башхасы къошулады:

— Былтыр таугъа къарыусуз малланы ташыгъан эдим. Манга да берген эди справка 3—4 къат артыкъ джазыб. Фермагъа концентрат ташыгъанымда да этген эди адамлыкъ.

Бир къауум тууарчыла да, Магометни аты сагъынылса, ауузларына суу ичмейдиле. Директорну пенсиягъа чыгъар

болджалы джетишгенин эшитгенли бери, аны орнуна Магометни джораб бошагъандыла.

— Сау болсун. Не этсе да адамды! Сен биченни фермагъамы, огъесе юйюнгеми алыб бараса, анда Магометни иши джокъду. Кёрсе да, кёрмегенча этиб къояр.

Магометни орам махтауу былай «мийикге» чыгъыб тургъан кёзюуде, эки къая бир-бирине тийген чакълы бир къайгъы, дауур кирди совхозгъа. Аны къайгъысы райондан озуб, область прокуроргъа дери джетди. Район прокурор кюн сайын совхозгъа келиб, соруу алыб айланады.

Былайда ишленмеклиги бла адамлыгъын бир къауумла тишлери тюшгюнчю махтаучу Магомет, кесине къоркъуу ышан таныгъан болур, огъурлугъу бла адамлыгъы седирей башлагъанды. «Мен кишиге да буйрукъ бермегенме», «не этген эсе да, тамада тууарчы кеси оноуу бла эте айланганды», деб ол бир къуджурла сёлешеди.

«Прокурор 9 башлы юйдегини асырагъан къартдан башха терсни табмайды, баш зоотехникни бир джанында къояргъа башлагъанды» деб, Магометни бачхасына таш ата башлагъандыла.

— Ол мен билген Мамурай, оноучуладан буйрукъ болмай, къыш учхалакъда тууар къошну Аралыкъгъа кёчюрюрге амалы джокъду. Ким эсе да кесини терслигин къартны бойнуна джюклеб къутулургъа умут этеди, — деб совхозну ара конторунда Магометни кесине эшитдире сёлеше башлагъандыла.

Прокурор соруу алыб джюрюген 3 кюнню узагъына ауузундан сёз чыгъармай джюрюген джангыз Тинибекди.

— Кемлик кёргенлей, кимден да алгъа къакъ деб къычырыучу Тинибекге не болгъанды? Тилинми джуханды огъесе тенгинеми джан басады? Кёлюндегин туюмчек этиб айланыучу къачан болгъанды? — деб сейирсинедиле.

Ишни тёртюнчю кюнюнде совхозну бухгалтериясында ишлеген къызланы бири, эшикден былай киргенлей, барына да эшитдириб айтды:

— Тинибек Магометни кабинетине кириб кетди. Былайда туюмчек тешилирге, кыппа уа седирерге болукъду, дауурну кююгъуз, — деди. Бухгалтерия бла зоотехния бѐлюмню арасы фанер къанга бла бѐлюннгени себбли, экисинде сѐлешиннген сѐз бир юйню ичиндеча эшитиледи. Тинибек бла Магометни тауушлары бекден бек чыгыб башладыла.

— Алан, сен Мамурайгъа кысыр тууар кюшну аралыкыгъа кѐчюрюрге буйрукъ бергенинги прокуроргъа не мурат бла айтмайса?

«Келбетли» Магомет джыйырылды.

— Мен кишиге буйрукъ бермегенме.

— Унута болурмуса? Ол сен, мен бобик машинаны ичинде тургъанлай, Мамурай машинаны эшигин ачыб, санга не айтды?

— Не айтды, къайдам?

— Не айтдымы дейсе? Магомет! Бичен тауусулгъанды. Къар тюшгенди, къаудан джокъду. Бичен келтиригиз, дегенинде, сен не айтдың?

— Да, айт, не айтдым?

— Кюшунгу Аралыкыгъа кѐчюр да, малны дорбунлагъа джарашдыр. Алайда ишлениб тургъан биченлени ашат, дединг. Ол болмазлыкъ ишди деб, Мамурай санга къаллай бирни джалынды?

— Магомет! Алай этерге боллукъ тюлдю, Къышхы учхалакъда Аралыкыгъа тууар мал бир заманда да сюрюлмегенди, джол джокъду, деб азмы кюрешди? Алан, Мамурай, сен таулу болмагъанча сѐлешесе. Эки кюшну арасы кѐб болса, беш чакъырым барды. Хазнамыды? Быллай тири ууаныкла ѐталмазча, не учхалакъ барды? Сылтауну кюй да, мен айтханны эт, дедингми?

— Кюй, Магомет, андан эсе кюшну аякъ орунлу джерге кѐчюрейик,— деб санга къалай джалынды?

Магомет къара тынгылауну ийди.

— Огъай, Мамурай, тракторла сют фермагъа аш та-

шыгъандан бошамайдыла, трактор табыллыкъ тюлдю дедингми? Нек тынгылайса, ариу келбетинге, «озгъан адамлыгъынга» къоркъуу болгъанлай, ийманынг тубан болуб, дуниянгы унутубму къойдунг?

Бухгалтерияда къымсыз болуб, барын да эшитиб тургъан къызла бусагъатда кириб барсала, Магометни келбети да кетиб, гимигиб, суугъа тюшген тауукъча болуб тургъанын кёрлюк эдиле. Иги кесекни тынгылагъандан сора биягъы Тинибекни ауазы чыкъды.

— Ма бу мискинлигинги адамладан джашырыб, адамлыкъны къабын бетинге къаблаб, къалай кёб джюрюдюнг! Шо, ол къарт Мамурайны ташайтыб, къалдырыгъа кюрешген джанынга голия! Кёз кёргенни ким эсе да бир дженгер дегенлей, чырт да шагъат къалмай къырылгъанча этесе сен. Адамланы мыйыларын мындан кёб чайкъама да, ишни керти болумун айт! — деген сёзлери буйрукъча эшитилдиле.

— Къарангыда Мамурай сен машинаны артында олтуруб тургъанынгы эслеменди, шагъатым джокъду деб прокуроргъа кеси айтханды. Энди сен джангыз тенгинги сатарыкъ болмазса, — деб, бир аман ийисли ишни этдирирге башлагъанча, Тинибекни кёзюне джыйырылыб къарады. Тинибек, асыры бек къаны къайнагъандан, не айтыргъа билмей, бети агъарыб, «тую» сени кибики адамлыгына! — деб, полгъа тюкюрюб, эшикни уруб кетди. Бухгалтерия бал четенча къозгъалды:

— Атам, мыйыгъынга сюртюучю джаучукъну киштик елды да кетди, — деб, эртде сабий айтханлай, Зубайда, Тинибек Магомет сюйгенинги тилсиз этиб кетди да! — деги бир къыз.

— Нек бола эди артыкъ мени сюйгеним? Барын да аны аты сагъынылгъан джерде ауузугъузгъа суу ичмей эдигиз да!

— Энди ол да «озгъан адамлыгъы» болгъан Магометинг болсун!

— Оу-оу, Магометни бир иги адамгъа санаб тура эдим. Кёлюм чыкъды.

— Тоба, бу конторда иги адам бар эсе, ол Тинибекди

— Ма, энди башладыла! Алгъын нек айтмай эдинг Тинибек иги адам болгъанын?

— Тинибекни не заманда да джарата эдим. Алай а бизде туура халили, ачыкъ сёзлю адамны махтаргъа болмайды.

Ёмюрю совхоз эсебде урунган Акълима сёзню кесича аякълады:

— Магометни онглу адамлыгъы бир заманда да болгъан болмаз эди. Болса, аны бюгюн да кёргюзюр эди!

* * *

Сейир иш! Башхаладан артыкъ кёзю не да къашы бир адамны да болмай кёреме! Джетген кюнде бютеу эл, джамагъат сагъайгъан бир иште кесине келлик хатаны истемей, тюзню джанына дженгиб, аны джакълагъан дегенча бир затны юсюнде чыгъыб кете кёреме адамны аты, сыйы да. Ол кюн конторда Тинибек бла Магометни арасында сёлешинген сёз, аны эшитген кызланы кючлеринден, окъ атылгъанча, эл-элге джайылды. Магомет бир заманда да болмагъанча, Тинибек а башха бир санлы, келбетли адамгъа айланганча болду. Адамланы джюреклеринде Тинибекге кеслери да ангыламагъан бир разылыкъ къабынды. Аны адамгъа санамаучула, джокъламаучула, кабинетине къайтыб, тыпчылыкъ-эсенлик соруучула болдула. Алгъын Магомет болгъан джерде Тинибекни барды-джокъду деб танымаучулагъа энди Магомет орамда кетиб баргъан бир бош адамланы бирине айланды.

Намысы, сыйы кёлтюрюлгени ючюн деб, Тинибекни халисинде тюрленген джер барды деб танылмайды. Бурунча турады. Кабинетинде бурну къагъытлагъа тирел-

генлей сѣлешеди, орамда сорууу болгъаннга не «хо» неда «огъай» деб, кысха джууаб бериб озады. Директор кабинетине чакъырса, анда да заманын булджута билмейди. Эм бек керекли затны кысхасы бла айтады да, сорулгъаннга кысха джууаб этиб, чыгъар къайгъылы болады.

* * *

Партияны райкомуну биринчи секретары пахмулу, Баш партия школну бошагъан, экономика илмуланы кандидаты, тогъуз-он джылдан бери да бу районда ишлеген, ишден ёзге затны юсюнден ушакъгъа ийилмеучю Тинибекни теренирек танырыгъы келиб, бир кюн райкомгъа чакъырды.

— Алан, Тинибек! Мен райкомну секретары, сен онглу мюлкню баш агроному болуб бир районну ичинде ишлеген 7 джылны узагъына бир-бирибизни андан иги таныргъа керек эдик. Не? — Тинибек узун тынгылайды. Алай а не бек аякъ тиреб кюрешсе да, биринчи секретарь аны ушакъгъа тартды, аны юсюнден бек кѣб затны да билди.

Ол атасыз ёсенди. Анасы 10 классдан ары окъутмагъанды. Москвада эл мюлк институтну шахтада ташкѣмюрчю болуб ишлей тургъанлай, заочно бошагъанды. Бусагъатда 33 джылдады. 2 сабийи барды. Окъуу бла ёсгени себебли, тау адет бла джорукъну терен билген адам тюлдю, джюрек сезими бла тюз барыргъа уа кюрешеди. Секретарь:

— Да сау бол. Ол къарт Мамурайгъа адамлыкъ этдинг, — дегенинде, Тинибек сейирсинди.

— Аюнге, сен кысхынчы, Магомет тюзюн айтыргъа унамай тургъанды.

— Хы, неге айтаса деб тура эдим, да анга тюзюн айтдырыргъа кюрешген болмаса, мен не адамлыкъ этген болурма? — деб Тинибек терслиги ючюн кечмеклик тилеген адамча этди.

— Бир къауум адамны джетген кюн тили тюз джанына бурулургъа унамагъаны тюлмюдю къара балах! — деб секретарь кеси айтханны тутду.

— Мен биреуленни суудан алдым эсем неда, кесими джарты этиб, биреуге болушдум эсем, ол заманда боллукъ эди адамлыкъ этдим деб айтыргъа. Ансы...

— Хайыр, Тинибек! Экибиз да баш окъуулу адамлабыз. Джерни башына адамлыкъ къуру энди чыгъыб къалмагъанды.

Тинибек ауузуна чабды:

— Джылына кёре джыланы дегенлей, биреуню урлаб баргъан атын, къачыб баргъан джеринде тутуб, гудучугъа къайтаргъанчы юсюнден да «сау болсун, ол манга адамлыкъ этди», — деб сөлешгендиле. Кертисинде уа ол адамлыкъ этмегенди.

Секретарь да аныча ауузундан алыб айтды:

— Тюз айтаса! Эсингдемиди сизде төртюнчю ферманы тамадасы Адилгерий? Ол бурунгу джыл саулукъ ийнекленени биченлеринден, ким эди, базарлада къыдырыб айланыучу Локъман деб биреуленнге 50 кюлтени бериб джибергенди. Аны аллай «адамлыкълары» амалтын фермада сютню таркъайгъанын, ол барыб, саууучулары табышларына татыгъанын, аллай къылыкъла амалтын адамла фермадан сууугъанларын ангыларча ангы Локъманнга къайда? Адилгерийни ишден къысталгъанын эшитгенинде, Локъманны «совхозда бир иги адам бар эди, аны да къоймадыла», деген хапары чыгъады.

— Да, ол а адамлыкъны керти магъанасын ангыламагъанларын кёргозеди.

— Тюз айтаса, — деди райкомну секретары. Мындан алда элчилеригиз автобус аз джорюйдю, — деб тары-

гъыргъа къалгъанларында, иш этиб, Черкескеде пассажир автопредприятиени директору бла сѣлешдим. Ол эм онглу элени бири болгъанын билеме, алай а шоферланы джалларын чыгъармай башлагъанларында, не этерик эдик, эки автобусну бирин тыяргъа керек болдукъ, деди. Иш этиб къарауулла салыб, тинтдик. Элчиле кеслери терс болуб чыкъдыла: кондуктор болуб джюрюген газгаз къатыннга бир зат бла «адамлыкъ» этерлери келиб, хакъны тѣлеб, билет а алмай тургъандыла. Джалгъан адамлыкъ тохтагъанлы бери джыл болду. Тохтамаздан эки автобус джюрюйдю, къралгъа да хайыр, элчилеге уа дженгиллик.

— Тюз айтаса, автобусланы ишлери тюзелгенди, — деб Тинибек да къошду.

— Да, джаным, Тинибек, чот алайды. Кесинг билгенден, юч айдан сизни директорну 60 джылы толады. Борбайы къарыусузду, пенсиягъа чыгъаргъа керекди. Обкомда директоргъа кимни салабыз дегенлеринде, сени айтханма. Сен аякъ тиреб, мени уялтма!

Тинибек, асыры къоркъгъандан, бети агъарыб айтды:

— Эшта, эшта! Бу ишими да кючден-бутдан баджарамма.

— Къоркъма, Тинибек, мени да ма алай къоркъа тургъанлай салгъан эдиле паргияны райкомуну биринчи секретарына. Мен мында ишлегенли ма, 8 джыл толду... — деб Тинибекни чарлагъанын, сылтауларын да чекден джууукъ къоймады.

БУШУУ БЛА ЗАУУКЪ

Ингир алады. Қыш джерге акъ мамугъун тѣшейди. Зухраны аналыгъы — Нюрбийче хоншу элге мюрзеучюк излей кетгенди. Аскерден къайтхан сакъат къарнашы Аз-

рет хоншула таба джайылыбды. Фронтчу хапарларын къайда джасай турады, къайдам? Зухра кеси къалгъанында, этиучюсоча, Алийни картын чыгъарды.

«Мени кюнюм сен аскерге кетген кюн батхан эди»,— деб, къара къашланы тюбюнде мылы чабхан къара кирпикли ала кёзлерине бир кьолу бла кысха-кысха узала тургъанлай, къар агъартхан терезеге къарайды. Алийни аскерге ашыргъан кюню сурат болуб аллына сюелиб турады. «Сейир тюлмюдю, бир тыбырдача ёсдюк, бирге окъудукъ, Алий джашладан эсе мени бла кёб камсыкыкъ этиб ёсгенди. Аскерге ашыргъан кюнде уа, кёрдюнг: джууукъ джетген-джетмеген да келиб, Алийни къучакълаб ашыргъан заманда, мен да тура эдим сирелиб. Былай боллугъун билсем, ол кюн Алийни бир къучакъламай кьоймаз эдим. А энди уа Алийни кеси огъай эсенг, бускагын кёрюрге да табарыкъ тюлме. Сау бир джылны узакъына тоб бла окъ юсюне джаууб тургъан адамны андан бери неси къаллыкъды дейсе?»

Ол сагъышларына бёлениб тургъанлай, эшик къагъылгъанында, Зухра элгениб, картны кьойнуна джашырды. Биягъы Чоппакъ келгенди, деб, эси алайгъа кетиб тургъанлай, туруб барыб эшикни ачды. Анда нени кёрдю эсе да, алгъасаб, «огъай, огъай, алай болургъа мадары джокъду» деб, кесин кьоруулагъанча, эки кьолун аллына тутуб, арты бла юй арагъа дери барды.

— Тоба, тоба, — деб, санлары къыйылыб, олтурургъа шиндик излеб, тегерегине къарады. Ызындан кириб келген эркиши эрлай шиндикни сермеб алыб, тюбюне салгъаны бла Зухраны олтургъаны тенг болду,

— Ингир ашхы болсун, Зухра, — деб кьолун узатды. Адеби бла намыслылыгъы бютеу элге белгили Зухра, Алийни кьолун алалмады.

— Тоба, тоба, керти Алиймисе, огъесе мени алыныб бошагъанлыгъыммыды? — деб кёзюне аралды.

Эркиши ариу чалыула бла джасалгъан махор хызенин

джанындан бери чыгъаргъанында, Зухра кеси къолу бла тикген хызен бла бирге дуниясын да таныды. Алий ёрге сюелиб, кеси да олтуруб тургъанын эслеб, бетине ариу къан уруб, Зухра ёрге турду. Алийни тубюне шиндик салды. Экиси да ауузларындан бир сёз чыгъармаздан, бир-бирине къарашыб иги кесекни турдула. Эшта, ол аланы ёмюрлеринде эм насыблы минутлары болур эдиле. Алий, шошлукъну бузуб, тынчлыкъ-эсенлик сорду.

— Зухра! Сен бла мени арабызда бир-бирибизге тюзлюгюбюзно тинтерге керек болмагъанын сени бетингденкъутунгдан да таныдым. Керек болса, аны юсюнден дагъыда сёлеширбиз. Зухра, мен партизанма. Джёнгерлерим сакълаб турадыла. Элге тахса излей келгенме. Не сагъыш этсем да, сенден ышангылы адамны табмагъанма.

Зухра къоркъаракъ да болуб айтды:

— Да, мен санга, къыз башым бла, не бла джараргъа боллукъма? Эшта-эшта, ол сен билген джигитлигимден джукъ да къалмагъанды. Бу Чоппакъ да башымы суугъа атарча этгенди.

Алий къызны ауузуна чабды:

— Бизге кереклиси да олду, — деди.

— Къалай бла?

— Немецле Чоппакъгъа иги танг ышанганча хапар джюрюйдю. Мени эки партизанны тутмакъдан къутхарыргъа буйругъум барды.

Зухра сагъышха кирди. «Алий мени суйсе, Чоппакъны аты сагъынылгъанлай огъуна, отдан кёлек киер эди. Кечекюн демей, тилеб джюрюген Чоппакъны сансыз этди да къойду. Къалай да болсун, Алий тюрлениб айланады...»

Алий, Зухраны оюмларын тюрсююнде окъугъанча, айтды:

— Зухра, сен не ючюн сагъышлы болгъанынги ангылайма. Мен сени бу къоркъуулу ишге тарта эсем, сора андан

ёзге амалым тауусулгъанын ангыларгъа керек эдинг...
Къайдам, сени мени да ёсдюрген, адам этген джуртубуз-
гъа къоркъуу тюшген кюн мен да сенден ышангылы
адамны табалмай эсем, къалай этейим?

Зухра не эсе да бир бек магъаналы зат эсине тюшген-
ча болду, бети кетди.

— Тюз айтаса, Алий! Сенден аягъан джанны малга не
кереклиси барды? Айт! Къолумдан келгенни барын да
этейим, — деди. Алийни кёзюне не эсе да бир уллу тау-
келлик бла къарады. Ол кёзюуде биягъы эшик къагъыл-
ды. Аны эшитгенлей, Зухраны бети акъ учхун болду.

— Оу, мен джазыкъ, ёгюзча, Чоппакъ кирсе, чыкъыр-
даучандыла сенчаны поллары алай, — деб Алийге, «къач,
джаным» дегенча къарады.

— Къоркъма, Зухра, мен эшикни къадауун салыб кел
генме. Бар, ач, мен да табарма бир къысылыр джер.

Алийни бирси юйге джанлагъаны бла эшикни экинчи
кере къагъылгъаны тенг болду. Алийни сёзю болмаса, бу
заманда Чоппакъны юйге къоймай эдим, деб сагъышлы
бола, Зухра туруб барыб эшикни ачды. Сени джауунг аны
кёрсюн! Чоппакъны эки кёзю орунларындан чыгъыб кетер-
ча болгъандыла. Юсюнде кители, партупеси, къубас бели-
бауу, маузерини хомпуру — бары бирден джылтырайды-
ла. Не бек эсирсе да, Зухраны бети кетиб тургъанын, не-
ден эсе да къоркъгъанын эследи.

— Зухра, бетинг нек аманды? Дарман кереклинг-зат
бар эсе, быланы менден тыйгъан затлары джокъду, не
лесенг да, табарыкъма,—деди.

— Огъай, сау бол. Джугъум да аурумайды, — деб Зух-
ра, джийиргеннгенин джашырыргъа кюреше, Чоппакъгъа
шиндиқ салды.

— Зухра, айыб этме. Джашла бек къысмасала, ишин
кюсюнде ичги деген затны сюрген къылыгъым джокъду, —
деб тили чалдыу эте тургъанлай, кесин адам къатарына

кѡшуб сѣлеширге кюрешди. Емюрюнде кука сѣз ауузун-
дая чыкъмагъан Зухра да кыйышдыра башлады:

— Да, Чоппакъ, санга, ышаныб, быллай уллу къул-
лукъну бергенден сора, ичмезге керек эдинг, — деди.

— Керти айтаса! Къуллугъум бек джууаблыды. Са-
гъыш эт: немецлени менден джашыргъан сѣзлери джокъ-
ду. «Гутен таг, пан эфрейтор» деб къаллай инаралла чер-
бередиле манга!

— Ол «эфрейтор» дегенинг генералдан къалайды?

— Генералгъа тугел джетмесем да, джангыз бирине
сукъланган джерим джокъду.

— Немецле нелерин да ышанадыла деб, кѣлтюртюб
айтдынг дейме!

— Керти айтама. Тамбла эм къоркъунчлу партизанла-
дан экеуленни Невинкагъа ким конвой этеригин сен бир
билге эдинг!

— Да, къайдам, айт. Сен эсенг, биз да къууанайыкъ.

— Ол иш толусу бла мени къолумдады.

— Ий, санга бир джукъ болуб къалса, мен къалай эте-
рикме?

— Къоркъма, Зухра, власть кеси къолубуздады.

— Къайдам? Болгъа эди бизге да аллай насыб.

— Ол насыб къолунгда болгъаннга санаб къой.

Зухраны селекесин ангыламай, Чоппакъ, сѣзге кызыб
кетиб, тохтаялмай, иги кесекни сѣлешди. Джылы юйге
киргенине, ичгени башына чабыб, шиндикде олтуруб тур-
гъанлай, къалкыб къалды. Эки къолу сыбыртхылача са-
лындыла, башында бѣркю бир джанына тѣнгереди. Зухра
сагъышха кирди. «Энди, ма бу азрейли да бизни бла бир-
ге ѳсенди, бир хауаны солугъанды, бизни бирибиз болуб
джашагъанды». Толгъан ай кибик, Алий бла, кюн аман-
ны чыгыр къушу кибик, Чоппакъны бир кюн келгенлерине,
бушуу бла къууанчны нечиқ аякълашыб тургъанларына,
Алий бла бирге келген къууанчына, балгъа арба джауну

кьошханча, Чоппакъны кьошулгъаны ачыу тийиб, не этерге билмей, иги кесекни турду.

Отуз минут чакълыны квалкъыгъандан сора, бир заманда Чоппакъ илгениб уянды. Маузерине, кьойнунда кьагъытларына узалды. Джерге тюшюб тургъан бёркюн алыб, башына кийди. Сескекли болуб, джунчуб, тегерегине кьа-рады.

— А-а-а! Зухра, сизде ушайма. Джараусуз зат селешген эсем, битте, айыб этме. — Дагъыда кьайтарыб сорду:

— Ий, мен артыкъ зат айтдыммы?

— Да, не айтырыкъ эдинг, асыры бек эсиргенден, ауу-зунгдан сёзюнгю чыгъаралмай эдинг сора! Адеб деген не зат болгъанын билмейсиз. Джангыз тиширыуну юсюне киресиз да келесиз, — деб, «арабин, уяла билликмиди экен» деб, Чоппакъны кёзюне джити кьарады. Алай а Чоппакъ-да тартынган ышан танылмады. Ол огъай, «уялмагъан бетге — кьазан кьара» дегенлей, джассылаб, биягъы кесинден келечилик айтыб башлады.

— Аны ючюн кеч. Энди мени джарлылыгъыма да бир тынгыла. Мен санга керти ишни юсюнден келгенме. Хар кьуру да заман болуб да турмайды. Юйде болгъанны суугъа кьуйгъанча этгендиле. Болмазлыкъ затны онунчу кеге айтханы бла джанындан да бек суйген Алийи аны амалтын джанларгъа керек болгъаны тюз бурнуна ургъан чакълы бир ачыу болуб, Зухра дженгиллик этди:

— Чоппакъ! Мен сени кьалайгъа селешгенинги ангыла-майма. Суугъа кьуйгъаныгъыз бар эсе, тойгъанлыкъдан этесиз. Ансы, эл ашаргъа гырджын табмай тургъан заманда, сен былайда келиб, манга харам табылгъан ашынгы суугъа кьуйгъанса деб, кьулагъыма кирмейди.

— Да, кьайдам, ананг Нюрбийче бла да селешген эдик, — деб Чоппакъ алайын тутду.

— Была кьаллай сёзледиле? Мен билген зат джокъ-ду. Иги джаш, сен палицайлыгъынга базыб, кьайтыб-кьай-

тыб келе болурса. Боллукъ зат тюлдю, — деб, Зухра башын эшикге атды.

Юйде джангыз кеси къалгъан Чоппакъ мор тюрсюнге кирди. «Бу ариу бла адежге келлик адам тюлдю, мынга башха мадарла керекдиле», — деб, къойнундан герох чыгъарыб, къараб туруб айтды: — Зухрачыкъ, къюбюрюнде маузерни табса, гестапо сени кесинг манга къачыб келирча этер да, — деб, туруб барыб, джылтырауукъ сауутну къюбюрге сукъду. Эшикден Азретни къычырыгъы эшитилди:

— Бу сатлыкъгъа бизни таба урунма, деб мен ненча кере айтханма, — деб, эшикден киргенлей, таягъы бла Чоппакъгъа керилди:

— Сен бу элде адамгъа бир заманда да саналмай эдинг. Энди сатлыкъ болгъанынг ючюнмю къыз берирге керек болдукъ санга? Бусагъатдан къораб кет.

Таякъланы юсюнде къюден - бутдан сюелиб тургъан Азретни уруб булгъаргъа да бир башлады, алай а Зухраны хатерин этди.

— Джаш киби, сен да, ёлюр гёбелек кесин отха атханча, къарыуун таныгъанладан тюл кёреме! Башыгъызгъа игини билмей эсегиз, мен сизге кёргюзейим, — деб эшикни бек къаты уруб кетди. Азретни:

— Чыгыр палицай, эталлыгъынгы къалдырма, — деген тауушу Чоппакъны ызындан джетди. Зухра ол юйге ётюб кетиб, сагъышха кирди.

— Тоба, тоба, «къыйынлыны эки борчу бир кюн келир» дегенлей, мени джанымдан да бек суйгеним бла, джерде джыланча, кёрюб болмагъаным бир кюн келиб къалгъанлары нечикди?

Алийни сау джюрюгенине джюреги къууанч тыбырлы бола, Чоппакъны иймансызлыгъы джанын къыя, бушуу бла зауукъну арасында, кёз къысмагъанлай, тангнга чыгъыб кетди. Экинчи кюнюнде да, бир затын тас этген адамча, арсар болгъанлай джюрюдю.

...Аналыгъы джууукъладан мюрзеучюк табыб келгени,

сора, аллай-быллай кърал адамны — Чоппакъны ызынгдан нек джюрютесе, иш этерге керекди, — деб джюрек джарасына туз себгени болмаса, Зухра экинчи кюнюн къайгысыз ашырды дерге боллукъду. Билмей тургъанлай кюндюзю шошлукъну биягъынлай ингири къала-балыкъ бузду.

Арбазда итни юрюб чабханы бла шкок атылгъан таууш тенг эшитилдиле. Сенчаны чурукъ тауушла толтурдула. Эшик ачылгъанлай, кескин—ачы немец ауаз зынгырадады. Акъ погонлу офицер Чоппакъгъа къараб, таякъларын кюлуна алыб, олтуруб тургъан Азретни кёргюзюб:

— Это есть партизан? — деб сорду.

Чоппакъ, макъача джыйырылыб, «хо» дегенин билдиргенча, башын силкди. Офицер герохуну учун Азретни кёкюрегине тиреди:

— Маузер давай! — деди. Аны не маузерни излепенин ангылаялмагъан Азрет, джукъ да айталмай, офицерни ауузуна къараб, аралыб кълды. Офицер биргесине келгенлегс, «искайтъ» деб эрши команданы берди. Палицайла юнию башы тубюне этдиле. Чоппакъ, кюбюрню халчюклерин тышына къантарыб, андан маузерни алыб келиб, офицерни кюлуна берди. Офицер, табылгъан маузерни учун Азретни бурнуна тиреб, созуб сорду:

— Э-т-т-о твой м-а-у-з-е-р?

Сейрсиннгени бла джунчугъаны бир болуб тургъан Азрет «нет» дегенден сора джукъ да айталмай кълды. Офицер, нёгерлерине къараб, былай бир бош джумушну айтханча, буюрду:

— Верева давай, вешайть будем!

Ишни ол халгъа джетдирир акъылы болмагъан Чоппакъ абзырады. Юйлеринде маузер табылгъаны бла кюркютуб, Зухраны алыргъа эди аны акъылы.

Офицер а Чоппакъны оноун тоноу этиб, тамблагъы къайынын асмакъгъа асдырыргъа тебрегенди. Чоппакъ асыры абзырагъандан, орнундан тебалмай, офицер да анга

дуняны амаһын кѳуюб, джаякѳларып кѳыздыра тургѳанлай, палицайланы бири излей барыб, джиб табыб келди.

— Вешайт! — деб биягѳы офицер юйню аралыгѳыч кѳргюздю. Бири эрлай огѳуна столгѳа миниб, асмакѳ кѳуруб тюшдю. Экинчиси Азретни шиндикге миндириб, тюз асмакѳны тѳбюнде ѳрге сѳеди. Болумну ангылагѳан Зухра бла Нюрбийче, кѳайдан эсе да таукеллик бла батырлыкѳ табыб, алайсыз да гимигиб тургѳан Чоппакѳгѳа джабышдыла.

— Сатлыкѳ, бу сени ишингди. Бир джарлыны юйюнде асмакѳ кѳурдурлукѳ эдинг ансы, эркиши тѳренчиси, джуртунгуму кѳорууларыкѳ эдинг?! — деб, бир-ѳки кере Чоппакѳны таякѳ бла сермедиле. Офицер, неле эселе да бирлени ауuzu от чагѳа, кѳартчыгѳача, джетиб, Зухра бла Нюрбийчени бирер джары быргѳады. Бери бурулама дегенлей, «ханде хох!» «руки вверх!» деген тауушла, шыбыла ургѳанча, эшитилгенлери бла бирге офицерни быгѳынына шкoкнy сууукѳ сыбызгѳысы тирелди. Офицер, джанына кѳоркѳгѳан болур эди, кѳолларып ѳрге кѳлтюрдю, кѳалгѳанла да аныча этдиле. Партизанла палицайланы экисин кѳоратыб кетдиле, офицер бла Чоппакѳны мында кѳойдула. Азрет, ашыкѳмай, тюшюб келиб, Чоппакѳны таягѳы бла сермеди. Алий, офицерден сыйыргѳан маузерин келтириб, Чоппакѳны тюз бурнуна тиреб:

— Сен хайт десенг, бу кимни маузери болгѳанып бир таныялмазмы эдинг? — деб, кѳзюне сѳдегей кѳараб, бек сабыр сорду. Чоппакѳ тынгылады. Башха партизан Чоппакѳны артындан келиб, шкoгуну учун ѳки джау орун кѳалакѳларыны арасына тиреб,

— Джан керек эсе, айта кириш! — деб кѳычырды.

Бети акѳ учун болуб тургѳан Чоппакѳ джарашдырыб сарнады:

— Ий, тилейме, урмагѳыз, барып да айтайым, — деб тобукѳланды. — Маузерни кѳбюрге мен салгѳанма, — деди. Алий, селекерек этиб:

— Немец тилге аман болмаучан эдинг, энди айтханынгы офицерге да бир кечюр, — деди. Кечюргенинде, немец офицерни бети агъарыб «Варум?» деб сорду. Зухраны сыны бла чырайына офицернч кезю да илиниб, аны сюйгени амалтын, немецлени да агъач атха миндириб айланнганын эслеб, офицер Чоппакъны эрши урду. Чоппакъ да урду аны.

— Юйюнден чыкыгъан итни бёрю ашайды. Иги этди немец сени ургъанын. Энди болдугъуз, тенг болгъансыз.— Сора бурулуб, Алий офицерге энчи сёзюн айтды.

— Джюйюсхан офицер! Сиз немец аскерни сафына къайтыудан тюнгилюгюз! Ушатсагъыз, бизге да бир джумуш этигиз! — деди.

— Не джумушду ол?

— Смирнов бла Чома улуну бу элден Невинкагъа кечюрюню юсюнден приказ джазыгъыз.

— Джазмасам, не этериксиз?

— Бир зат да огъай. Алай а бизни джуртха асыры кёб бушуу келтиргенигизге ойлашыб, джангыз бир иги ишни этсегиз...

— Тюз айтаса. Беригиз къагъыт, къалам, — деб, мычымай приказны джазыб сирелди. Къагъытны хыйласы неда алдауукълугъу барды деб киши танымады.

Офицерни кетердиле. Алий, джийиргеннгенин да билдире, Чоппакъгъа айланыб айтды:

— Сен не заманда да адам тюл эдинг. Алай а ол генерал джанынгдан умут кесегинг бар эсе, бери тынгыла: тамбла немецни джик дегени къалмаздан бу элден къурурукъду. Ала кетерле, сен а къалырса, эски сибиртки кибик, атылыб. Аны унутма. Сен паролъну билесе. Бусагъатдан бар да, офицерни къагъыты бла ол экисин джолгъа чыгъар. Андан арысын бизге кёй. Алай этсенг, азаб борчунгдан къутулурса деб ант эталмам, ол генезир джанынг а кесингде къалыргъа болур, — дегенинде, Чоппакъны уллу

ауузу кыйыгына ышарды. Зухра, Азрет, Нюрбийче уа, немецле кетиб бошагынчы, джанлары кыйгылы болдула.

* * *

Алий айтханча, кёб мычымай, Совет аскерле джетдиле. Немецинден, Чоппагындан да ариу кутулганыны кыуанчын Зухра ичине сыйындыралмайды, кёлю кёлтюрюлгенден олтурур джерин табмайды. Алай а ол узакъ бармады... Шаркъ деб эсине бир зат тюшдю. «Арабин, мен, теличикча, бир зауукъла болуб айланама. Алий а, Алий! Къайда къалды, не болуб айланады?»

Зухраны джюреги сезиб турганыча, шыб деб кыуанчыны ызындан бушуу да джетди. Шыбыла уруб, ариу тюшю бла татлы джукъусундан айырылганча болду... «Алий Кавказ ючюн барган урушлада джигитлик этиб джан бергенди...» деген къагъытчыкъдан сора бир затны да кёрмейди. «Ай, джашау, джашау, нечик кызгъанчса сен! Не боллукъ эди бир ауукъгъа дери кыуанчым бла зауукъланмагъа кыйсанг?..»

ИСМАЙЛ

Кюн батхандан сора булутла, кюл себилгенча, онгдула. Кёб турмай, анда-мында джулдузла кёрюнуб, кёз кысышыб башладыла. Бир джаумазмы эди, деб, адамла кёкге-кёкге къарайдыла. Элни ортасы сюреминде Исмайлыны терезесинден джашил джарыкъ чыгъады: баям, юдегиси телевизоргъа къарайды. Ала да, не этсинле, кюнню узуну чага этиб келгендиле, кёз ачарыклары келеди.

Экинчи юйюнде уа Исмайыл юй бийчеси Дауум бла дуня малны юсюнден сѣлешеди.

— Къатын, Нарсанада бир таб юй сатылады. Мени тую-юлгеним да джетиширикди. Кесибиз къалай болдуль эсек да, сабийлеге дуня джашауну кѣргюзейик, — деди.

Айтылгъан джерге ашхылыкъ дегенлей, Дауум джарыды:

— Да мен санга аллындан огъуна ангылаталмай кю-решген неди да? Къайдагъы бригадир да, мыртазакъча, келеди да юсюнге сюеледи: ишге чыкъ. Ёлгени ит бол-сун, мен ала берген юч сом ючюн сау кюнню чагада къакъ болмасам! Баришчигими алай къояйыкъ, сахарда бѣркюкле этиб сатыб турсам да, асырарыкъма юде-гими!

Исмайыл аны «асырарыкъма» деген сѣзюн огъура-мады.

— Сени бу ёхтемлигинг бир къалмайды! Тышындан адам эшитмесин, бариш чотдан бир адам юлюш алгъан эсе, экинчиси сенсе. Сау ыйыкъланы думп болуб кетсенг, адамладан уялама. Джыйгъан рысхыбыз бизге боллукъ-ду. Кѣремисе сабийлени ол тар юйде телевизор бла ды-галасларын?

Экиси да экинчи кюн огъуна Нарсанагъа эндиле. Қызыл кырпычдан бир-бири башында ишленнген юйню кѣргенлей огъуна, экисини да джанлары кирди.

* * *

Кѣчюб келген Исмайыллары ташыгъан харакет-ха-знаны кѣблугюне хоншула сейирсиниб къарайдыла. Кюй-юзледен бир джыйырма, джангы сырылгъан дарий джу-уургъанладан бир онбеш, къуш джастыкъладан бир

къыркъ чакълы... Юйдегини алты адамына сегиз комна-
та, аны юсюне башында тубюнде да кухняла.

— Сабийле, сиз бизден тирисиз, баш юйлеге чыгы-
гъыз!—Эки къыз, эки джаш, сора Исмайыл бла Дауум—
юч къауум болуб, юч комнатаны иледиле. Арадан бир
ай да озгъунчу, тамада джашчыкъ, кичиси хурулдагъан
этеди деген сылтау бла, башха энчи юйге чыкъды. Къыз-
лыгъы белгили болгъан тамада къыз аны кѳргенинде,
джашланы юслеринден къыз тенглери бла сѳлешгенине
кичини тынгылагъанын, къулакъ тикгенин эслеб, ол да,
орунсуз сылтаула бла, кесине бир энчи комнатаны бий-
леди. Алай бла, башында бош юй къалмады.

«Таба баргъан чаба барыр» дегенлей, сабийлени бу
халларына сейирсиниб, Исмайыл 1925 джыллада атасы-
ны юйюне эсине тюшюреди. Чардакъ саламлары ичине са-
лыныб тургъан къарачай оджакълы саламбаш юй. Бѳл-
меси болмагъан джангыз юйню эки джеринде джатар-
гъа—эки мурджар. От этилгени сайын кѳз джаулары-
ны ашаб баргъан тютюн. Болмаз къалса, от джагъа-
гъа къысылсанг, маджал болады. Юй башындан салы-
ныб тургъан саламлада, къабыргъалада, кийим тагъыучу
къурукълада, къолунг джетген хар затха къурум къонуб-
ду. Дагъыда ол заманда сегиз джанлы юйдегиден тар-
ды, олду, буду деген адам чыкъмай эди. Бютеу дуняны
джашауу былайды, мындан онглу джашау джокъду, деб
акъыллары алай эди.

Энди уа, «эки аман бир джабхакъгъа сыйынмаз» де-
генлей, сабийлени бирери бирер комнатаны кючлеб тох-
тагъанларын кѳресе! Танг атылгъандан башлаб, кечге
дери эшиклени ачылгъанлары бла джабылгъанларына
тынгылагъандан сора иш болмай къалады.

«Джангы сибиртки иги сибиреди» дегенлей, ал кюн-
леде шахарчыла болгъан сабийле бир-бирине да эришиб,
къанат битиб, керпеслениб, бир-бирине джетдирмегенча,
юй джумушну этиб турдула. Алай а тырмашуу бла таза-

лыкъ эки джыл чакълыдан кёбге бармады. Исмайыл кеси да, бир башха дунягъа кёчгенча, бир къуджурла болуб джюрюйдю.

Джашчыкъланы даурларын эшитиб, не бмдула деб кириб къараса, джастыкъланы къушларын чыгъарыб, орундукъла бла диванланы орунларындан тебдириб, салышадыла, бир-бирин сюредиле. Аланы сейирлерине къараб туруб, Исмайыл кесини чыркым сабийлигин эсине тюшюреди.

Къызла да аладан узакъ алапат тюлдюле. Шиндик юследе, терезе тюбледе, столлада джарты ашалгъан конфет, пряник кесекле. Сабийле къалай да болсун бир къуджур къаннга кириб барадыла. Санга кёз-къаш бермегенча, сёлеширге турсунмагъанча. Исмайыл, ушатмаса да, алай эте джарашырла деб, аман тюшню игиге бургъанча эте барады. Алай а халгъа къарайды да, чотну игиге айланганча танымайды. Исмайылны акъылы уа, элде анча джумушдан, чабчылыкъдан къутхарыб, бизни бу джашаугъа чыгъаргъан атдячыгъыбыз ёлмесин деб, аны аты сагъынылгъан джерде ауузларына суу ичмей турлукъдула, деб алай эди. Ол не бек эслеб къарай эсе да, джангыз бирини иши бла тюрсюнюнде анга бюсюреу бла разылыкъны джилтини танылмайды. Къараб турсанг, хар бирини бирер сохта такъмагъы.

— Не этесиз?

— Дерсибизни этебиз.

Этигиз-эт деб, арлакъгъа джанлагъанлай, ызындан пырх-чырх тауушла эшитиледиле. Бу кийим дегенинг а ит аягъындан джюрюйдю. Алайда кёлек, былайда кёнчек, кёзлеринг алас-булас этедиле. Бнягъы Исмайыл кесини сабий джылларын эсине тюшюреди: ол сау джылгъа бир аякъ, юс кийим джыртыучан эди. Бир пальто алсала уа, 6—7 джылны кие эди. Быланы уа, кёресе, бир къауум чурукъну, кёнчек-кёлекни бир айгъа да чыдатмай, парачара этиб сиреледиле неда эригиб ташлайдыла.

Бу затланы бири да Даумну эсинде джокъдула. Къайда баришчиликде айланады, къайдам? Ол бери къайтханлай, къаты сѣлеширгеди Исмайылны оноуу.

Айхай, адежге келмеген алашача, къатын бла сѣлешген да алай тынч болса уа: Исмайыл бир къараса, ачха санай туруп, энди уа бир айтайым деб ауузунгу ачхынчы — къатын думп.

Исмайылны къайгысы ёсгенден-ёсе барады. Юйде бир-бири тилин ангылагъан эки адам кѣрюнмейди. Аны амалтын дуня мал эрши кѣрюне башлагъанды. Иги да суууйса. Ёзгени алай къой, бу къатын киби, тѣртюнчю сабийин табханында да, асыры уятлыдан, кѣзюнге къараргъа тартынган эте эди. Аны намысы, уяты, хаяты, Исмайылны сыйлагъан джыллары эсине тюшюб, кеси кесине айыб этеди: «Мен хайыуан ол джашауну багъалата билмедим. Хаман рысхы дей эдим да тура эдим. Ма энди кѣз джетген джер бары рысхыды: къууан, ур башынга! Тиширыу бла джан бирди, деб бурунгу джырда бош айтылмагъанды. Ким санай эсе да, мен да алкъын кесими санауу тауусулгъан къартха санамайма. Ант этдире эсегиз, этейим, алкъын мени джюрегим да излейди татлы сѣзню, таб, айтдырмай къоймай эсегиз, тиширыу ийнакъны. Мени Даумум мени орнума кримплени, алтын сагъатланы, сыргъаланы, алтын суу ичген казначей къагъытланы ийнакълайды. Мен а, бир келепени болгъан адамча, турама кѣзлерими джандырыб. Бир Москва, бир Арыстоп дейди, тюлкю согъунчакъ этеди. Табсанг, къойма. Не джашырыу, табышы игиди. Алай а ол табыш аны джюрегинде мени орнуму кючлегенин билгенли, кѣрюб болмайма ол джюрютген хазнаны».

* * *

Бир кюн юй бийчеси, кеч да эте, такси бла келиб къалды. Бек арыгъаны белгили эди да, хазырлаб тургъан сѣзлерин айтыргъа мадар табмай, тамышыб къалды. Исмайыл, кѣзюне джукъу кирмезден, эртденни сакълады.

Эртденбла къатын, тура келиб, бет-къол да джуугъунчу, шкафны ачыб, сагъатларын, джюзюкле бла сыргъаларын санады. Андан сора кийимликлерин къолгъа алды.

— Бир къой бу от тѣбеси боллукъланы, бир къой! — деб, Исмайыл, кийимликни къолундан алыб, бир джанына быргъады. — Алай олтур, бир тынчлыкъ, эсенлик да сорушайкъ.

— Не болгъанды санга? Мен къулагъыма буштукъ этмегенме! Айт, эштирикме, — деб, биягъы тюрт-мюртюн башлады. Асыры ачыу болгъандан, Исмайыл эрши къычырды. Къатын, муну кючлю тебгенин ангылаб:

— Айт, ал сорууунгу, — деб кѣзюне къараб тохтады.

Исмайыл сабыр эмда чорт башлады:

— Къатын, бу джашау джашау болмагъанын кѣрмегенчамы этесе, огъесе керти болумунг алаймыды? Сен къуйругъунгу къалач этесе да кетесе, мен чекгенни сагъышын а этмейсе. Джашларынг бла къызларынгы окъуулары окъуу тюлдю. Да неден окъурукъдула? Ёзгени алай къой, юйде болгъан перекетден быланы алларына шхуур этиб салгъан адет къалгъанды. Тамада къзынг онунчуда окъуйду. Аланы классларына чакъырылгъандан ёзге иш болмай къалды. Мен 12—15 тонналыкъ машинагъа къралны хазнасын джюклеб, джетмеген джерим болмагъанча айланама, — бошлугъум джюкъду.

Эри бир орунсуз затланы санай тургъанча, къатын бюсюреусюз джууаб этди:

— Энди манга не эт дейсе? Уллу къызла бла джашлагъа эмчек саллыкъ тюл эсем?

— Юйюнгде тур дейме. Юйюнгю, балаларынгы таны дейме.

— Киши, мен сени къалайгъа урдургъанынгы ангыламайма. Мен ойнаб джюрюгенча сѣлешесе сен! Энди манга, аны да, муну да этдирмей, не бла башынгы кечиндир дейсе?

— Къой баришни! Аны билмегенле да тутадыла башларын. Ишлемей болмай эсенг, бар да джараш заводла бла фабрикаланы бирине.

— Киши, былай къарайма да, властны биринчи адамы болуб кетгенге ушайса. Тохта, сен болмазмы эдинг ол кюн сайын былай этиб турма, элни къатыны этген мадардан сен да башынга бир зат эт деб, къоймай, джашатмай тургъан? Аны унутханлыкъмы этесе, серми бола башлагъанса? А сен билемисе мени адамлагъа къаллай бир борчум болгъанын?

— Адамгъа дуня малдан сора джукъ керек тюлдю деб тургъан аллай бир заманыбыз эди ол. Энди уа, къатын, ол элдеги чыркымгъа санагъан джашаууму, ол юйчюкню, джангыз ийнекни перекетин, сабийлени чабханлай джумуш этичю заманларын табсам эди, дуня мюлке бермез эдим. Сен бариш бла джыйгъан хазнаны уа мен кёрюб болмайма! Сен спекулянт татахларынг бла къуш-мушунгу башласанг, мени джюрек безлерим къозгъаладыла. Эм ахырында, ангыламай эсенг, сабийле экибизни да хыликке эте башлагъандыла. Ала мени бир зауукъла алдаб кетедиле. Сейири да джокъду. Сен саулай дуняны алдаб джюрюген джерде ала сынга экибизни алдагъанларыны джангыз бир сейири джокъду. Ол эки джашны билгенлери — кенг бучхакъ, мотоцикл. А энди уа менден автомашина даулай башлагъандыла.

Биягъы Даум тынгылай туруб, сёзню накъырдагъа бурур умут этди:

— Мен Москвагъа джетиб къайтхынчы бары да башы тюбюне болду эсе, мен не этейим? — деб, сёзден баш алыргъа кюрешди.

— Къатын, сёзден джанлама! Сен мен айтханны ангыла: сени баришинг, табышынг да манга керек тюлдю! Юйдегинге къара! Мени да замансыз басдырма! Сюегим сау, саягъым сау, мен да эркишиме деб турама. Мени да

бир тиширыу таный билсе, сюеме. Насра-Ходжаны къатыныча, бу айланыуунгу къой.

— Ой, къой-къой, киши, сен зымпыгъынга сёлеше тураса. Бир аллах, тойгъанлыкъдан этесе. Ансы бир джаныгыз капек ючюн квалтырагъан заманларынгы да билеме.

Исмайыл къатынны сёзюн чорт бёлдю:

— Бар эдиле заманла! Энди сау кёрейки! Мен ангылаталмай кюрешген да олду.

* * *

Исмайыл не бек кюрешди эсе да, Даумда не ийил-мекликни неда эримекликни ышаны танылмады. Сёзюн сансыз, башсыз этиб джанлады.

Ол кюн эри бла къатыны экиси эки тилде сёлешгенлери, хар затха бирер тюрлю башха кёзден къарагъан адамла болгъанлары, ачыкъ айтмасала да, толу ангылашынды. Амма, юйдеги юйдегиди. Джашауну джарым джолунда тургъан 4 сабий болмаса, Исмайыл бек да биле эди не этеригин.

Биягъы къатын Исмайылны башын тегерек айландырды, баришге тебреген къатынлагъа кшошулуб кетди.

Асыры ачыу болгъандан Исмайыл хабчюк болгъанны арбазгъа чыгъарыб кюйдюрюге бир башлады. Таукел болуб тургъанлай, сермеб алыб кюйдюрюб башлайлмай, сау ыйыгъын ашырды. Билмей тургъанлай, аны шахарда ОБХС-ни начальниги чакъырды.

— Исмайыл, соргъаныма айыб этмегиз. Бусагъатда сизни юй бийчегиз къайдады?...

Мен урмасам да, тырмы тартыб тура эди, дегенлей, Исмайыл, бир джукъну да джашырмай, тюзюн айтыргъа таукел болду.

— Ол Ростовха барама деб кетгенли 11 кюн.

— Биринчиси, ол Ростовда тюлдю, Омскедеди. Экинчиси уа, ол тутулубду.

— Кесин тыялмай кетген эди, бек алаMAT болгъанды. Ол алайсыз тохтарыкъ тюл эди. Энди мен не этерге керекме?

— Сен не этеринги кесинг билirse, мен а, законнга кёре, сени юйюнге тинтиуюл этерге керекме. Алай а орденли, медаллы фронтовик, аны юсюне автоколоннаны алчыларыны бири болгъанынги хурмети бла бу джол хатеринги этмей болмайма. Айтырыгъым ол эди, — деди. Исмайыл ёрге туруб, эшикге джетген заманда ызындан кыычырды:

— Исмайыл, былай бир къайт. Кесинг билгенден, ётюрюк, баришчилик бла бирге, аланы къанларына сингиб къалады. Эм ахырында туугъан ата-аналарын, таб эрлерин да алдаб башлайдыла...

* * *

Арадан ыйыкъ да озгъунчу, Исмайыл, тас болуб кетиб, Дауумну да биргесине алыб къайтды. Начальник саргышлы болду. Олсагъатха ары да джетиб, къатынны тутмакъдан да чыгъарыб къайтыргъа муну кьолундан къалай келди? Начальник Исмайылгъа кеси тюберге таукел болду. Джауаргъа къаралгъан ашхамча, кьолунда бир уллу чемоданы бла Исмайыл—алда, тобчукъча, тёнгерей, гитчелигинден да гитче болуб, джаулугъун да джайгъыда джаягъы бла кысыб, Дауум — ызындан.

— Исмайыл, сау кел! — деб, аны да тюрсюнюн кёрючююн, юй бийчесини да кьолларын тутду. Дауум тохтамаздан джерге тиреб келген кёзлерин кьол тутхан кёзюу-

чюкде ёрге кёлтюрген эди да, сени джауунг аланы кёрсюн! Кёблени кёре келген начальникни санлары сууукъсурадыла. Саулай бети, артыкъ да бек кёз тегереклери кюлтюмледен толуб, кёзлерини ичлери зылды-зылды кызыарыб. Кесини да тири джюрюшюнден джукъ къалмай, къалай эсе да, чаукача, джампигине бара, бир, къуджурла келеди. Акъыллы начальник мыйыкъ тюбюнден ышарыб, «ол джумдурукъладан сора сау къалгъанынга, къатын, къурманлыкъ этерге керексе» деб ичинден ышарды. Дагъыда сагъыш этди: «Огъесе башха адам тюйген болурму? Ая...»

* * *

Андан сора дагъыда бир он кюнню Исмайыл ишине бармады. Хакъсыз отпуска алгъанды, дегенле болдула. Кюн сайын къайры эсе да тохтамаздап джюрюйдю. Алгъын хар тюбегенине джагъылычу Исмайыл, таныгъанын да танымагъанча этиб озаргъа кюрешеди. Сегизинчи кюнюнде Исмайылны юйюне бир адамла келдиле. Ала ары кетгенлей, хоншусу, сейирге къарай туруб, андан сора тёзалмай, Исмайыллагъа кириб барды.

— Исмайыл, салам алейкум! Не этесе!

— Игилик эт. Сёз тауусдукъ, задатка алдым, — деди.

— Не сёз, не задатка?

— Айюнге, юйюмю бир этажын сатдым.

— Алай деген неди? Бир арбазны экиге къалай юлешриксе?

— Юлешмей турсам, манга кимни дауу боллукъду?

— Да, бош юйюнг да джокъ ушай эди да.

— Аны уа тамбла кёрюрсе.

Юч кюнден биягъы адамла келиб, хапчюклерин къо-

тардыла, Исмайыл туб этажны толусу бла бошатды. Юйдеги Исмайылгъа пунт чыгъарды. Дауум да алагъа джакъ болду. Исмайыл бирини сёзюн да къулакъламады. Эки джаш бла эки къызны хапчюкleri эки юйге джыйылдыла. Ючюнчюге Исмайыл бла Дауум, тёртюнчю уа, къонакъ юй аталыб, бош къалды.

— Бизни бла оноулашмай, нек сатдынг? Энди биз къалай джашарыкъбыз?

— Тёртюгюз да джангыз комнатагъа сыйыннган заманыгъызны асыры дженгил унутхансыз!...

Джашла бла къызла джангы болумгъа суймей бой салдыла. Дауум а? Башха заман болса, къазауат этерик болур эди. Амма, къылкъыяр санлары къырккъылгъандыла да, тюрсюнюн тышына кёргюзюр къарыуу джокъду. Аналары бла балалары, кърым тауукълача, кеслерин кёбдюрюб, Исмайыл да алагъа ичинден кёл кенгдириб, иги кесекни барды.

— Ма, кёремисиз, сабийле, халгер хансха сингнгенча, алгъын биреринг бирер комнатагъа сиигиб кете эдигиз да, бир-бирибизни ыйыкъда бир кёрюрге да табмай эдик. Алай бла барса, бир-бирибизни таныялмай къалыргъа боллукъ эдик. Энди уа, аллахха шукур, бир-бирибизни, къайда тубесек да, танырча болдукъ, — дейди ол.

Этген чамына ала ачыуланадыла. Къайда, дерслеригиз а недиле, деб, Исмайыл асыры бошланыб кетген юйдегисин ууакъ-ууакъ ууучха джыя келеди. Кереклиге, керексизге да сохталаны тышындан келиулери, орунсуз лахор бла харх таркъая барады.

Исмайылны юй бийчеси Дауум а, юйде киши бла сёлешмей, тюрсюнюн тышына кёргюзюрге базмай, эки ай чакълыны турду.

Ма бу джолгъа дери Дауумну сагъыш этер заманы болмагъанды. Бу эки айда уа, энтда аллай бирни джашаса да эталмаз чакълы бирни этди. Озгъан-сынагъан джа-

шауу, кинолентача болуб, кѣз аллы бла талай кере озду. «Мен къаллай намыслы, уялчакъ къызчыкъ эдим! Тюкеннге барсам, затны багъасын сорургъа тартыннгандан, къайтыб кетиучен эдим. Ахырым, бара барыб, къалай бетсиз баришчи болду! Исмайыл да терсди. «Элни къатыны этген хайырдан сен да башынга бир мадар этерге керексе» дей эди да тура эди. Ол айтханча, баришге, багъа къошаргъа уста болдум. Ахырында уа, кѣресе, бояучуну бояуу озса, атасыны сакъалын бояр, дегенлей, эгечлерими, къарнашларымы, анамы, таб, эрими да алдаб башладым. Сейир тюлмюдю? Бюгюнлюкде барыб тургъан джалан ётюрюкню айтханлыкъгъа, бетиме бояу урмайды.

Эй, уятын тас этген тиширыу багушлада айланыучу маскеге ушаб къала кѣреме. Мени этиб джюрюгенлерими киши билмейди, мен джерни тюбю бла джюрюйме деб тура эдим. Кертисинде уа, мени бедербет ишлерими билиб тургъан кѣреме! Мен джазыкъ, эртде-кеч болса да мен сатхан затны тюз багъасын билиб, 9—10 джылны узагъына ненча адам этгенди мени къаргъыш тулукъ! Бюгюн ол къаргъышла джетиб, кѣлтюрем болуб джюрюйме ма былай! — деб Даум анча сайын титирейди.

Алгъын кюйюзле бла кримпленледен, алтын джюзюкле бла сыргъаладан ёзге затны кѣрмеучю Даум, энди юйюнде барамта болгъаны амалтын, табсыз атылгъан аякъюс кийимни да, джашларыны узун чачлары бла къызларыны боялгъан тырнакъларын да эслей, аууз джетдире тебреди. Бошланыб къалыб, эмплик юреннген къызла бла джашла аны сѣзюн ауурсуннганларын ачыкъдан-ачыкъ танытадыла. «Анам атам бла да джауду. Джагъы джокъду», — деб акъыллары алайды. Амма, ала умут этгенча тюл кѣре эдим. Исмайыл анасына джууаб этген баланы ауузуна ургъанча этиб башлады. Эя, чот табсыз кѣреме, деген оюмда, бир-бирине джакълыкъ этген ата бла анагъа бойсунургъа керек болдула. Бир айны ичинде эки джаш да чачларын мардалы къыркъдырыб келдиле. Къызланы

тырнакъларында бояуну ызы да думп болду. Кириб къаранг — барыны юйлеринде орунла джыйылыб, полла сибирилиб. Бир джерде бир артыкъ зат джокъ. Исмайыл мыйыкъ тюбюнден ышарады...

* * *

Сейир иш! Энди Даум, тюкенде баришге джараулу товарлагъа тюртюлгени сайын, джаллы мал ийисни джыйлагъанча, баришчи «джинлери» къозгъаладыла. Алай а, кимни эсе да мазаллы джумдурукълары кезюне керюнуб къалыб, илгениб, ол товарла болгъан джерден арлакъгъа джанларгъа ашыгъады. ОБХС-де ишлегенлени арасында Исмайыл бла юй бийчесини хапары джайылыб бошагъанды. ОБХС-ни начальниги, чам этериги келсе, ант этдир, Исмайылны милиция къуллукъгъа бир тартмай эсек, бу баришчилени тыялмай къалыргъа башлагъанбыз, — деб накъырда этнученди.

ГОМАЛАИНЫ НАРДЫУЛАРЫ

Дуня, граждан къазауатла къара халкъны абыратхан, къургъакълыкъ, такъырлыкъ бла ачлыкъ хатерсиз къолла бла богъурдакъдан буууб, абыннганны онглуну тузагъына тюшюрген, тутхучсузланы берюлюкню джолуна ышыргъан къыямыт джылла эдиле ала.

Ол болумда, о хахай, школгъа баруу деген къайгъы чыкъгъанында, Гомалайгъа 6 джыл болгъан эди. Ол

джыл андан 3 джылны тамада Тинибекни кьошдан окъургъа келтирдиле. Аны школгъа тебрегенин кѣргенинде, Гомалай да тебреди.

— Гомалай, тохта, сен алкъын гитчечиксе, школгъа джюрюр джылынг джетмегенди, — деб анасы не кюрешди эсе да, сѣю чапракъдан ѳтмеди. Тинибекге тагъылыб кетди.

Школгъа келдиле. Школ дегенлери атасы анасы да бир комната кѣре эдим. Стол, шиндик, доска, парта, къалам, мерекеб, тетрадь, мел деген затладан бир ышан джокъду. Терезе тюбюнде олтуруб тургъан школну директору, завучу, устазлары ючюн да сынгар кеси ишлеген афенди сохталаны экиси сайын бирер окъуу китаб берди. Сабийле, аякъ юслеринде тургъанлай, юй тюбюнде бирер джерде кѣзлерин китаблагъа тиреб сюеледиле. Тириликлери бла батырлыкълары болгъан сохтала дженгил-дженгил афендини къатына джетиб, бир затланы сорадыла.

— Бу элибди, бу талды...

Не этериклерин билмей тургъан сохтала, аладан кѣргенлерин этиб, афендиге бир затланы сора башладыла. Тинибек бла Гомалай да алай этерге тюзелдиле. Къайсы болса да бир харифни бармакъ бла тутуб, афендини алына келедиле. Сохтала, ангылагъанча этиб, къайтыб, биягъы джерде сюелирге — харифни атын унутадыла. Ингирде анасы не ангыладынг деб соргъанында, Гомалай, махтаныргъа кѣю бек къараса да, джангыз бир харифни атын айталмады.

— Ма, кѣремисе, джашым, сен алкъын гитчечиксе деб айтхан эдим да! Майна Махти сени кьошха къаймакъ ашаргъа элтеме деб келиб турады, — деб кесини олтуруб тургъан къарнашын кѣргюздю. Къаймакъны татыуун унутуб бошагъан Гомалай не эсе да кьошха алай бек джалындыртмай тебреди.

Бу кѡш дегенинг бек зауукъ межам кѣреме! Гитче кѡя кѡуушну аллына чалман эшилибди, чалман эшиги барды, кѡшхы сууукъда тешиклеринден джарыкъ ура турады. Отджагъагъа олтургъанны аллы, не сѣз, иги танг джылынады, сыртынгдан а сууукъ кючлеб барады. Айхай, тешиклени битерча мадар болса уа! Ала бителселе, оджакъы болмагъан кѡшну тютюню кѡалайтын чыгъарыкъды? Малчыла ингир сайын иги кѣл ашаб, отну кѣмюб джатадыла. Эртденбла кюлню ачыб кѡарасанг, бир-бирде джилтин ышан кѡалмай, от кѡармалыб тура. Алай болду эсе, сора ингиринден от кѣмген адам белинги иги кѡатдыр: тамададан бир-эки «джылы» сѣз эшитирге керексе! Сора, терслигинги бил да, кѡш аллына чыгъыб, хоншу кѡшла табагъа сакъ кѡара. Не аз да тютюн ышаны чыкыгъан кѡшха мукъут кѡара атыл.

Гомалай эртденбла тамаданы «туругъуз» деген тауушундан элгениб кѡобханы сайын бир затны кѣреди: малчыла юслерине джабхан джууургъанла, тонла, кѡш тютю, табхала, алада тизилген агъач сауутла — хар зат чыммакъ кѡаргъа бѣленибди. Ёзгени алай кѡой, джууургъанны юсюнде джарым метрлик кѡар барды. Кѡшну башы джабыкъ болгъанлай, бу кѡадар кѡар кѡайдан джыйылгъанына Гомалай кюн сайын сейирсинеди, сорургъа уа кѡоркыгъан этеди. Бир кюн, тѣзалмай, Амырбийге сорду:

— Амырбий! Кѡшну башы джабыкъ тургъанлай, ичине быллай бир кѡар кѡайдан джауады?

Сант акъыллы Амырбий чабырларын кие тургъанлай айтды:

— Джашчыкъ, кечени узуну ийириб тургъан боранны эшитмей, сангыраулугъунгму барды?

Артдан артха Гомалай кѡш ичинде кѡаргъа юреннгенди да, кѡулакыгъа алмай башлагъанды. Чабырлары болсала, этилиб, мурджар тютюндедиле. Тону — джастыкъ тютю

бюнде, бёркю — башында. Бир кёлеги бла кёнчеги барды да, ала ауушдурмаздан юсюндедиле. Джууургъанны къар бла бирге ары къош тюбюне къабла да, олтур, чабырларынгы кий да башла! Къар бла бет-къл джуу, хазыр затдан джут да, хайда, чыкъ малгъа!

Кечени узунуна ашсыз сюелген ийнекле сьртха кыйнамай чыгъадыла. Былай джетгенлей, гебен тюбден алай узакъ болмай къарны юсюне салыныб тургъан сенек ауузлагъа бошланадыла. Гомалайны иши кюн сайын ма былайдады.

— Гомалай, джигит бол. Гебенлеге мал ычхындырсаңг, къабугъунгу алырма, — деб къайтады малны былайгъа дери ашыргъан хар малчы.

Сенек ауузлагъа бираз къарыу этгинчи, ийнекле кыйнамайдыла.

Бир кесекден къатында ашай тургъан ийнекни сенек ауузун сыйырыу башланады. Алай этиб, ашхы керилгенден сора, аманкъарын ийнекле гебенле таба къарай башлайдыла.

Ма тебрегенди биягъы Къуба гебени ийисин джыйлаб! Ары, терс джанына баргъан кибик этиб, Гомалайны алдаргъа кюрешеди. Алай эте, джууукълаша келиб, гокка ханслы, чапракълы кьудуретни ичине бир джыйласа, сора бир да аяма аны тыяргъа! Аллын алыб, асыры бек бездирирге кълса, уф деб, хамхоту бла Гомалайны кесин таягъын да бир джанына булгъаб, барыб, кём-кём биченге хамхотун батдырады. Ол заманда сау кёрейик! Гомалай ызындан джетиб, таякъчыгъы бла ура тургъанлыкъгъа, анга бир бурулуб да къарагъа эди! Къуйругъун булгъаргъа да турсунмайды. «Ур, маджалыракъ ур, алайчыгъым кичиген этеди» дегенчады.

Айхай, Къуба кеси джангыз болса, нек джазыкъ бола эдинг? Ол аны бла кюреше тургъан заманда, дагъыда тёрт-беш къуба барыб башха гебенлеге сюеледиле. Эртденден ингирге дери кюнюнгу гебенден гебенге чабхан-

лай ашырсанг, кече боранны улугъанын игитда эшитмей къласа!

Айхай, ингирде стауатха къайтханлыкъгъа, кьошха кириб, отджагъада джылыныргъа къарыуунг болса уа! Ийнек сауулуб бошагъынчы, бузоу тыяргъа керек болады. Иш тыннгынчы, кеч да болады. Къышхыда ийнек хайырсызла не сют бериб къандырмай, не кзуруб бошамай, адамны джанындан этедиле. Чырт-чырт де да кюреш да тур. Ма, Амырбий Алабашны саууб ёрге тургъанлай, Белляуну тюбуне олтурургъа ашыкъды. Къаты бла озуб бара тургъанлай, къабыргъасын джаларгъа узалама деб, къонгур джити мюйюзюн Амырбийни тышланган тон этегине илиндирди. Джаш ийнек, башын ычхындыралмай, къоркъуугъа кириб, мюйюзю бла тегерекге айландыра барыб, Амырбийни къая рандан атыб ийди.

Гомалай, ай къан джауду деб, чабыб барыб къараса, метр бла джарым мийикликден кетиб барыб, аякъ юсюне тюшюб, эки буту къуртге батыб, ичинде сютю тютюнлей тургъан агъач челекни аяулаб, Амырбий аны тутхан къолун бир джанына узатыб тура эди. Ол бери къараб, Гомалайны эслегенлей, чамланды:

— Джаш кибик, къараб турма да, челекни ары ал! — деди.

Челекни тёртден бири чакълы бир сютчюк саугъан эди да, бир тамчысын да тёммей тура эди...

Экиси, къылычланы бегитиб, кьошха джыйылдыла. Кирселе уа, кьошну эм берекетли заманы: отну тёб-тегерекге уууртлары кызаргъан нардыуладан толуб тура. Кьошчула ингирги ушхуургъа джарашдыла.

Махти, джыккырчыкъны къатына тартыб, суусаб кибик джукъаргъан айранны гоппан аякъгъа куюб, къыйырдаягъыгъа узатды. Кёзюу Гомалайгъа джетгени сайын, ол гитче къолчуклары бла алгъынчы, гоппан иги кесек заманны барамта болады. Дагъыда 5—6 кере тегерекге айлангандан сора уллайгъан эркишиле нардыу юлюшлерин тигеле-

тиб сиреледиле. Гоппан кьолдан-кьолгъа секириуюн тохтатыб, Гомалайны гитче добар кьолчукъларына орналады. Башхала къабдыла да сирелдиле. Ол а зауукъну терениндеди. Кюлде къаты бишген нардыуларыны бирин кемириб да бошамагъанды. Дуния кърны гырджындан тоялмай джашагъан заманда, кьошну темирден да къаты законуну кючюнден, анга кюн сайын уллула бла тенг гырджын юлюш бериледи — эки нардыу.

Кьошну темир законуна къатылыргъа, джашыртын Гомалайдан тигим юзерге дыгалас этген аманкъарышла да тюбейдиле. Ма, сѣз ючюн, Амырбий! Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, Гомалайны тюз къатына олтуруб, ынгырдаб турады. «Да, джаным, да, улякъ тулукъгъа, теке къябчыкъгъа да тенг сыйынады, да, джаным, да!» Аны ол сынгсыууну тилин Гомалай эртде билиб бошагъанды. «Сен алкъын асыры гитчечиксе, бизни бла тенг ашаргъа! Бери манга бир кесек тигим эт!» — дегенлигиди. Джутлукъ сабийни ангысына бир сингиб бошаса, бир да умут этме андан джукъ юзерге! Гомалай, бермеге эди да, малчыланы аууз сууларын андан кѣб келтирмей, ары тигелете киришге эди. Джаякъсыз токълуча, бошаргъа унамай, джюрек джарады. Джарылгъан бузулсун! Алтындан да сыйлы баппуну сынгар бир умурун биреуге берир къарыуу джокъду.

Гырджынны быллай ариу ийиси дыгъыларына къатылыб тургъан кѣзюучюкде Гомалайгъа сездирмезге кюрешиб, Амырбий сѣз башлайды:

— Къаяры къагъанакъны кьошха салыб тургъандан не хайыр барды?

— Нек болмайды? Ол болмаса, кѣрюр эдинг гебенлеринг не халгъа джетгенлерин! — деб Махти эгечинден туугъаннга сѣз айтылгъанны чекден джууукъ кьоймайды.

Ол кѣзюучюкде тышындан ит юрген тауушла эшитилдиле. Кьош тамада самаркъаууракъ эте айтды:

— Ий, марджа, Гомалай, борчунгу толтуруб бошадынг эсе, сен да чыкъ да, марджа, бир тууайла.

Гомалай, э-э-э-эйт, деб, сабий тамакъчыгъын бошлаб хахайлады. Къар агъартхан ёзенлени, чатланы, къулакъла бла сыртланы толгъан ай бирча жарытыб, кюмюш кибики, джылтыратады. Кече болгъанлыкъгъа, харзат, артыкъ да бек Гум ёзен, былайдан къолунгу аязындача кёрюнеди.

Итле, тиллешгенча, ачыдан ачы юредиле. Кечегиде ол баш энишге тёнгереб баргъанла не затладыла: акъсылдым—алда, къараууз—артда. Тохта, тохта! Ол хошну къошну ити — Бойнакъ нени эсе да сюрюб, тигелеб барады. Ма суу ызына ташайдыла. Бойнакъны къарамдан ташайгъаны бла ызына къачханы тенг болду. Олсагъатдан ызындан сюрюб келген беш-алты джаныуар кёрюндю. Ма, бири джетиб, Бойнакъны сермеди. Ол ызына бурулуб къайырылгъанлай, къалгъан бёрюле да джетдиле. Бойнакъ, урчукъча бурулуб, джан къазауат этди, амма тирилиги б тушманнга базман болмады. Тёрт джанындан сермеб-сермеб, къымсыз этдиле. Къошладан адамла чыгъыб, хахай-тууай этерге кюрешдиле. Андан хайыр чыкъмады. Ай джарыкъда Бойнакъны къаны къаргъа оюу-оюу болуб тюшдю.

Ай джазыкъ Бойнакъ! Бёрю, къачхан кибики этиб, сени къалай эрши алдады. Батырлыгъынг башынга джау болду. Сен ызымдан келликдиле деб базгъан нёгерлеринг, майна, къошлагъа артларын къысыб юредиле. Айю адамгъа айтханлай, аллай нёгерлеринг болгъанларындан эсе, болмагъанлары иги кёре эдим. Алагъа ышаныб, арамкъарам этмей, урушха кирдинг, залим Бойнакъ! Сени къызбай тенглеринг къайда багушлада джан берликдиле къайдам?! Сен а атынгы ёлюмсюз этдинг. Ненча джашасам да, атынгы, сени батырлыгъынгы хапарын айтханлай джюрюрюкме!» — Гомалай сагъышха асыры бек берил-

генден кьошдан бери чыгыб, ары, Бойнакъ союлган джерге къараб турган малчыланы эслемей турады.

— Ай анасыны уа! Бу тегерекде андан иги ит джокъ эди, — деб кьош тамада Гомалайны сагышын белдю. — Не эталлыкъса? Энди ма бу тютюнлери чыгъа турган кьошланы джангыз бирини шкогу джокъду. Акъла, келе да сауут даулай, кьошланы сауутсуз этиб бошагъандыла.

* * *

Бу сыртлада, артыкъ да бек кыш кезюуде, хар зат бузласа, Гум езенине тюшмей, адамгъа малгъа да суу табылмайды. Бир да кюурса да кюнюне бир кере суу иче турмагъан мал джазыкъды да?! Къара балах—малны суугъа эндирир заманынгы билмесенгди. Хаман кюннге, хауагъа къарагъанлай туруб, аладан хыйсаб этиб, алай сюрюрге керексе малны! Кюн тийиб, къабыргъаны эритди эсе, тебеннгини суугъу аны бузлатды эсе, мал сюреме деб ойнама!

Бир кюн Амырбий бла Гомалай суугъа сюрербиз деб, малланы тенгеретиб, ийнекле балчыкъгъа белене турганлай, Дятди келиб къалса боламыды! Ол кюн не Амырбийни, не Гомалайны сау къалыр акъыллары джокъ эди. Насыбха, Дятдини бегек аджири учхалакъгъа киралмады. Алынды, къутурду, ауузу от чакъды, айтмагъан аман сезю къалмады. Джетиб къамчи бла сермерге къоллары кичидиле, амма, аджир барыргъа унамады. Къара тынгылауну ийиб, аны бла къутулдула.

Андан бери малчыла кекге-джерге къараб, къалай этейик деб оноулашыб, малны суугъа алай суредиле.

Гомалай аланы барына да тезе келген эди. Къоянланы къонгур джылы балдраджюзледе келди. Бичен-къыт, мал

адам да — джут, къошда биченден ёзге сёз болмай къалды.

Ой, джабалакълы, байгъалакълы балдраджюзле! Балдраджюз хурмет этмез, март кетмей, дерт кетмез, артыкъ да бек таулада!

Ашха джут ийнеклени гебенледен тыяма де да, хамам джорт, Гомалай, кюнорта заманнга тамам сылыт болуб, гебен тубге олтуруб, джелге да сыртын буруб, къалкъыб къалды. Аны бир эрши кычырыкъ уятды. Гомалай, кёзчюклерин сюртуб, ёрге туруб къараса, мал болгъан кышдан къалгъан эки-юч гебенни юсюне басыныб, джелде биченни джабалакъ-джабалакъ учура тура эди. Къан джаугъанды. Биягъы Дятди кесиди. Гомалайны джаны табанына джыйылды.

Кимди Дятди? Сёзде мал джёнгер, джууукъ, кертинсинде уа, ол болгъан джерде кишиге сёз джокъ. Къошну оноуун уучуна джыйыб бошагъанды. Аны ючюн асыры бек сейирсиниуню да билмейме. Джангыз ол затдан къараб кьой: къошда болгъан 65 ийнекден Амырбийни — 5, Махтини — 4, Гомалайны анасыны 2 ийнеги барды. Къалгъан мал бары да Дятдиникиди — 54 ийнек!

Джегиб тебрерге Махтиден башханы улоуу джокъду. Керек кюнде, бойнунгу созуб, Дятдини аллына барыргъа керексе. Малла тёнгереген кюн, аджири тикге кирирге унамай, къамчини ойнатыргъа къолу кичиб къалгъаны да эсине тюшген болур эди, Дятди былай джетгенлей, арамкъарам этмей, аджирин Гомалайчыкъны юсюне бошлады. Джанынга къоркъуу джетсе, амал къайдан табылгъанын кесинг да билмей къаласа! Гомалайчыкъ, къамчи да тие, бир джанына силкинди. Мурдар къаннга кириб тургъан Дятди аджирин дагъыда бурду. Дагъыда бошлады атын сабийни юсюне! Гомалай, джаягъы бла бирге башына къамчи тие, дагъыда сылджырады. Джаягъы отча кызыды.

— Не юйюнге аман ёлюге къачаса? Бусагъатдан бар,

къошдан адамланы чакъырыб кел. Была бери, ыстыр ит-леча, мени мюлкюю, азыгъымы къурутургъа джыйылгъандыла! — дейди, не сѣлешеди Дятди. Асыры къоркъгъандан къалтырауукъ болуб тургъан Гомалай къошха садакъ кибик атылды. Къош тамада отуннга кетиб тура эди. Махти бла Амырбий, Дятдини атын эшитгенлей, секириб-секириб ёрге турдула. Бетлери да кетиб, къошдан мукъут къара атылышыб чыкъдыла. Гомалай ызларындан джеталмай келеди... Итни кёрген киштиклеча, Дятдини аллында джыйырылгъандыла. Гомалай да джетген джеринде сир къатханды. Дятди аты бла сюрген заманда къоркъгъаны бла кычырыкъ этиб джылагъаны бир-бирине къошулуб, тамагъы хырха болгъанды да, соргъаннга джууаб эталмайды. Дятди:

«Биченлеге джетиб тургъан халны кёремисиз?» — деб, биягъы аджирин юслерине бошлады. Терен къарда экиси да гебен джанына къачаргъа кюрешдиле. Джетген-джетгенине къамчини ойнатыб, иги кёл кенгдиргенден сора, башхаракъ тилде сѣлеше башлады:

— Мен сизге былай келигиз деб ненча кере айтырыкъ-ма?

Къатына келгенлеринде, дагъыда ачыуланды:

— Мени ауузума къараб турмагъыз да, малны биченледен бери тыйгъыз!

Малчыла бары да къошха джыйылгъанларында, Дятди, тёрге чыгыб, хар бирине бирер ат-бет атаб, джанджанын ашады

— Сиз къалай умут этесиз? Онглугъа, ашхыгъа эталгъан аманлыгъыбыз мардабызды, деб айлана болурсуз дейме! Сиз мюлк этерге тюл, мени тюб этерге джыйылгъансыз! Сен да, Махти, «киштик кеси кирирге орун табмай эди да, куйругъундан такъмакъ тагъа эди» дегенлей этесе! Къайры къагъанакъ сабийни къошха тахтандырыб, бизни ашсыз этиб кёйдунг да!

— Дятди, джашчыкъны анасы Нюрбийчени кесинг

билесе, мындан сора кѳошха иер адамы джокѳду, — деб Махти сѳз ангылатыргѳа кюрешди.

— Ким Нюрбийчеди ол? Мени аллай джууугѳум джокѳду! Неда адамы болгѳаны бла болмагѳанында мени не ишим барды? Мен бютеу элни малын асыраргѳа бойнума алмагѳанма. Бу кѳошха да азыкѳ ташый, таякѳдан атла-маз болдук!

«Сейир тюлмюдю? Гомалайны атасы сау сагѳатында Дятди анга хаман джууукѳлугѳун сездириб туруучан эди. Ол ёлюб, юйдегиси джарлы болгѳанында уа, кѳресе, таныры келмейди» дегенча, малчыла бири бирине кѳарашдыла.

Эртденбла малчы болгѳан сыртха чыгѳыб, чанагѳа бичен джюклеб, кѳысыб, Дятдини юйюне элтирге хазыр этгенлеринде, Дятди, Гомалайгѳа кѳараргѳа да турсунмай, айтды:

— Джашчыкѳны чанагѳа миндиригиз!

Ол ары миннгенлей, мазаллы кѳк ёгюзле, бирден сермеб, асыры ауур джюкленнгенден бузлаб тургѳан чананы орнундан тебдирдиле. Чана бла элге келиб, юйге былай киргенлей, асылыб тургѳан кѳара чоюндан бурнуна гардош ийис ургѳанында, Гомалай татлы малчы нардыуладан тюнгюлду.

**Гочияланы
Джагъафар**

ДЖУЛДУЗЛА

ОЧЕРКЛЕ

РАУФНУ КЕРТИ СЮЯГЕНИ

«Къобан» колхозну конторуну эшигинден былай киргенлей, мияла шкафны ичинде сюелиб тургъан алтын чачакълы эки байракъгъа кёзюнг илинмей къаллыкъ тюлдю.

Аланы бири 1973 джыл мюрзеуден уллу битим ёсдюрюр, къралгъа мюрзеу сатыуну джетишимли бардырыр ючюн къуралгъан Бютеусоюз социалист эришиуде хорламы ючюн СССР-ни эл мюлк Министерствосу бла эл мюлкде эмда заготовкалада ишлегенлени профсоюзларыны Ара Комитетини кёчюучю Къызыл байрагъыды. Экинчи байракъ да 1974 джыл аладан берилгенди, мюрзеу ючюн тюл, шекер чюгюндюр ючюн.

Къралыбызны эки сыйлы байрагъы бу колхозгъа бошуна берилмегендиле, башха джерге кёчмей да бошуна сакъланмайдыла. Алай эсе уа, мюрзеуню, шекер чюгюндюрню да онглу битимин ёсдюрюр ючюн баргъан кюрешиюню хорламлы джюрюшюне башчылыкъ этген адамны, джерни тамам кёлю бла суйген агрономну юсюнден хапар айтайыкъ.

Псыж элде джашагъан Малхозов Муссаны юйдегисинде 1932 джыл джашчыкъ тууду, анга Рауф атадыла. Ёседди джашчыкъ элде. Кёб барады ол, атасы джюрютген ёгюз арбагъа миниб, колхоз къошлагъа, кёб барады анасы Кацаца бла бирге колхоз тюзледе нартюх, чёплеу бач-

халагъа чага этерге. Аны сабий джюрегине джерге суймеклик ол заманда огъуна сингиб тебреген эди.

Алай а Рауфха джерге керти суймекликни аны къарт атасы Тира бергенди. Тира 120 джылны джашаб ауушханды. Ол Уллу Октябръа дери Дударукълары бийледе джалчылыкъ этгенди. 1932 джыл Псыжда биринчи колхоз къуралгъанлай, анга биринчи болуб киргенди. Кеси бла бирге Тира кесини юдегили болуб джашагъан джашлары — Замахшерийни, Хаджи-Мырзаны, Муссаны, Юнюсю, Юсуфну, Заремукъну да тартханды колхозгъа. Тира бла аны джашлары джангы къуралгъан колхозну ара мюлкюне 6 ёгюз, юч арба, юч ат, бир косилка къошхандыла. Джашла, аталарыны башчылыкъы бла, бир бригада болуб, колхоз джашауда биринчи атламла этиб тебрегендиле.

Джюрегинде джерге суймекликге эшик кенг ачылгъан Рауф, «гитче бармакъ да асыуду», — дегенлей, кесини сабийлигине да къарамай, джаз сабан сюрген, джай бичен ишлеген кёзюуде ёгюз башын тутуб, атасына болушады, къарт атасы Тираны алгъын, байланы заманында джарлыла, бир туурагъан гырджынны табар ючюн, къаллай бир тер тёкгенлерини юсюнден айтхан хапарларына тамам эс ийиб тынгылайды...

Арадан джылла озадыла. Уллу Ата джурт къазауат башланады. Тираны алты джашы Псыж элден биринчи болуб къанлы фашистле бла сермеширге атланадыла. Аланы тёртюсю — Замахшерий, Мусса, Юнюс, Заремукъ къазауатны биринчи джылында огъуна сермеше, джигитлик танытыб джан бердиле, Хаджи-Мырза бла Юсуф къазауатдан сакъат болуб къайтадыла. Ол кёзюуде, къыйын болса да, Муссаны джашы Рауф эл школда 7 классны бошайды, дагъыда тёрт-беш джылны туугъан колхозунда ишлейди: сабан сюреди, урлукъ атады, бичен ишлейди, битим джыяды...

Колхоз мюлкге къазауат салгъан зарауатлыкъла

унула башладыла. Рауф 1953 джыл Ставропольдагы эл-мюлк техникумга кирди да, аны 1956 джыл айырмага бошаб чыкды. Андан сора бригадага агроном, колхозну председателине заместитель, парткомну секретары болуб талай джылны ишлейди. 1964 джыл а ол, Горький шахарда баш партия школга кириб, аны 1968 джыл бошаб чыгады.

КПСС-ни Къобан райкому Рауфну партияны райкомуну бир бѐлюмуне тамадага салырга оноулашады. Алай а джерге керти суймеклиги болган джаш районну мюлклерини биринде агроном болуб ишлерге разылыгын билдиреди. Ол джыллада уа «Къобан» колхозну джерлери аз битим бере эдиле, колхоз къралга мюрзеу, башха эл мюлк культураладан сатарыкъ планын толтуралмай эди. Партияны райкому Рауфну «Къобан» колхозга баш агроном этиб джибереди.

— 1968 джыл, бююн кибик, эсимдеди, — дейди Рауф, — орта тергеу бла колхоз гектардан 15,8 центнер мюрзеу, шекер чюгюндюрню гектарындан — 160, чѐплеуню — 6,5, гибрид нартюхню — 5, тахта кѐгетлени — 65 центнер битим джыйгъаны.

Ары дери аман хансла кючлеб турган колхоз тюзлени бетлеринде къара топракны 1969 джылны кышында, джазында болган къаты джелле сууруб кетдиле. Джерни битим бериюн, аны культурасын ѓсдюрюуню мадарлары бла джоллары Рауфну кѐб кюнлени тынчлыкъсыз, кѐб кечелени джукъусуз этдиле. Ол джыл башланады колхозда сабан ызланы джелни, жангур сууланы заранларындан сакълар, джерни мийик культурасы, уллу битим ююн керти кюрешиу.

Биз колхозну баш агрономуну кабинетиндебиз. Муссаны джашы Рауф бла ушакъ бардырабыз.

— Рауф, сизни колхоз джерчилиги мийик культуралы мюлкдю, джыл сайын мюрзеуден, башха эл мюлк культураладан онглу битим ѓсдюрюб джыясыз, ол игиликге джетдирген баш мадарга нени санайсыз?

— КПСС-ни XXIV съездини бегимлерин джашауда толтура, колхозну парткому, правлениеси, санагъат усталары джерчиликде джашаугъа быллай юч джолну джанлаусуз тутхандыла: биринчиден, урлукъну игилендирдик, бизни джерлеге юйюрсюннген, уллу битим бериучю культураланы I — II сортлу урлугъун салыуну кенг джолуна чыкъдыкъ. Бу арт юч джылдан бери уа джангыз биринчи сортлу урлукъ себебиз. Экинчиден, сабан ызланы минерал ашаула, мсшхут бла багъыуну ёлчесин адам айтырча аслам этдик, ючюнчюден, джерни топрагъын хазырлауну, урлукъ атыуну, ёсюмлеге къарауну агротехника джорукъларын бузмай, джашауда толусу бла бардырыб тебретдик, механизаторланы усталыкълары бла джууаблылыкъларын ёсдюрюк, аланы алчы иш сынам джаны бла къарыуландырдыкъ.

— Рауф, 1975 джыл, джылны къургъакълыгъына да къарамай, колхоз шекер чюгюндюрню гектарындан 340 центнер, будайны — 29,2, чёплеуню — 20, тахта кёгетлени — 228 центнер битим ёсдюрюб джыйгъанды. Ол джетишимде эм баш затха нени санайсыз?

— Башында чертилген мадарланы тышында да, уллу битимге тамал салыр ючюн, бачхалада бир джангыз эли джерни бош къоймазгъа, бир джангыз аман ханс баш кёлтюрмезча этерге керекди.

... Арт джыллада колхозну эл-мюлк техника кючю уллу ёсгенди. Башха машиналаны айтмай, бюгюн аны бригада-ларында онглу кючлери болгъан 93 трактор саналады, алада 120 аслам механизатор ишлейди, бютеулей да колхозну 7900 гектардан аслам сабан ызы барды. Рауф техниканы, механизаторланы, джерни да къайгъысын этеди. Тюздеде битим джыйыу бошалгъанлыкъгъа, алкъын тракторланы мотор тауушлары тохтамайды. Сабан ызлагъа мешхут, минерал ашау ташыу барады, кюзлюкле дамлы ашла бла багъыладыла. Мында, колхозну ара мастерско-юнда уа, механизаторла къурч атланы джангыртыб джер-

лейдиле, онунчу бешджыллыкны биринчи джазыны ишлерине хазырланадыла ала. Бригадаланы агрономлары технология карталаны саладыла, уллу битим джыйыу бла кьаллай бетджанлагъа ёрлериклерин белгилейдиле.

Колхозда уа джерчиликде белгиленген бетджанлагъа ёрлеу адет болуб бошагъанды. Айтыргъа, 1971 джыл бла тенгleshдирсек, 1973 джыл мюргеу джыйыу 112, чюгюндюр — 273 процентге ёсген эсе, 1975 джыл колхоз кьралгъа 1974 джылдан эсе шекер чюгюндюрню ючкере чакълы аслам сатханды.

Мюлкню джерчиликде урунганлары КПСС-ни XXIV съезди бла XXV съездини арасында, колхозну историясында алтын харифле бла джазыллыкъ джарыкъ джолда, алгъа джангы джетишимлеге уллу атлам этгендиле.

Колхозну джерчиликде урунганларыны джетишимлерине Ата джуртубуз уллу багъа бергенди, кёгетчи звенону башчысы Гонова Ариухан Урунууну Къызыл Байрагъыны, Ленинни орденлери бла саугъаланганды, механизатор Мелкумов Михаил Октябрь революцияны, комбайнерле Борлакъланы Абул-Керим бла Куржев Александр Урунууну Къызыл Байрагъыны, Кишаев Мухадин «Хурмет белгиси» орденле бла саугъалангандыла. Рауфну кёкюрегинде да Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени нюр тёкгенди, дагъыда кёбле медалла, башха затла бла саугъалангандыла, колхозну байрагъына уа «Хурмет белгиси» орден тагъылгъанды.

Муссаны джашы Рауф джерге терен суймекликни джерчиликде урунган хар колхозчугъа сингдиреди. Сабан сюрген, урлукъ атхан, битим джыйыу баргъан кёзюледе баш агроном кесини заманын механизаторланы арасында ашырады, аны джылы, акъыл берген сёзлерин механизаторла джерге тюшюрмейдиле. Ол сыйны баш агроном кесини тёзюмлюлюгю, адамлыгъы, ишни кесамат билмеклиги бла табады...

Псыж элни тёбен кыйыры сюремде акъ кырпычдан

ишленген юй. Аны терезелеринден ургъан джарыкъ кечени ауурлугъу кетгинчи хазна джукъланмайды. Рауф эртденден ингирге дери колхоз тюзледен не бек арыб къайтса да, бешинчи классда окъугъан къызчыгъын — Фатиманы, биринчи классда окъугъан джашчыгъын — Ремни, беш джыл болгъан къызчыгъын — Маринканы эркелетиб, аладан тансыгъын алгъандан сора, газетледе джангылыкъла бла шагърей болуб, телевизоргъа къараб да бир кесек кёз ачар.

Сабийле терен джукъугъа кёмюлгенден сора, кесини бёлмесине кетер, анда агрономияны бюгюнню джеттишмлеринден хапар айтхан китабла, журналла бла заман ашырыр.

Эртденбла уа, эртеде туруб, тюзледе бара тургъан ишлеге кёз джетдирир, бригадаланы агрономларыны сёзлерине къулакъ салыр, иште кемлик эслесе, аны тюзетир. Алайды колхоз агрономну иши бла джашауу, колхозну съездден съездге келген джарыкъ джолуна къошхан юлюшю.

1975

ИССАНЫ ДЖИГЕРЛИГИ

Огъары Тебердиде джашагъан Биджиланы Алимни юйдегисинде 1913 джыл Исса биринчи сабий болуб туугъан эди. Иссаны ызындан дагъыда эки джаш бла алты къыз къошулдула. Къыйын эди Алим бла аны юй бийчеси Балданнга ол кёзюуде аллай ууакъ юйдегини ёсдюрюу. Алай болса да, аякълана келген сабийле аталарына, аналарына болуша ёсдюле, окъудула, усталыкъ алдыла.

Исса уа сабийлигинден огъуна тауланы, чегетлени, гокка хансланы, джайлыкъланы суюдю, колхозда къойчу, тууарчы болуб кёб джылны ашырды. Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ эте, ол айырма связистлени бири болду. Уллу Ата джурт къазауат башланган биринчи кюнде огъу-

на тебреди Исса немец фашистлени азау тишлерин ууатыб. Душман бла кьаты сермешиюну джоллары Иссаны 1941 джылны кьачында Москваны кьорууларгъа келтирдиле.

— Фашист аскерле Джуртубузну ара шахары — Москваны алып муратда кьб кюч да салгъан эдиле, ёлюр гебелекелеча, мыллыкларын да ата эдиле шахаргъа, алай э бизни аскерле аланы, кьан ауузлу этиб, ызларына ыхтыра эдиле. 1942 джыл январь айда Москваны кьоруулагъан кьаты сермешиюлени биринде уа ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюшдюм. Джараларым багъылгъандан сора врачла мени, сакъат болгъаннга санаб, урушха джибермей, 1943 джыл юйге кьайтардыла, — деб хапар айтады кьезауатда джигитликлери ючюн юч медаль бла саугъаланган Исса.

Аскер кьуллукъдан кьайтхан Исса кесини суйген ишинде — малчылыкъда урунады, быяггы таулары, джайлыкъланы, чегетлени андан да бек сюеди, аладан айырылмай ишлерге, джашаргъа санларына сингиген суймеклик анга джангы кюч, джангы кьууанч келтиреди. Ол «Коммунизмни байрагъы» колхозда, артда уа «Октябрь» колхозда ийнек саууучу болуб ишлейди. 1972—1973 джылланы кьыш кезююнде Бютеусоюз социалист эришулеге кьошулуб уруна, Алимни джашы Исса кеси кьарагъан ийнекледен социалист борчну тышында 13 тонна сют сауады.

Аны ол джигерлигин Ата Джуртубуз эслемей кьоймайды. СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1973 джыл сентябрны алтысындаггы Указы бла Исса Урунууу Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланады.

Ата джуртубузну сыйлы саугъасы таулу джашны урунууда джангы хорламлагъа учундурады. Ол 1974 джыл хар ийнекден план бла белгиленген 1960 орнуна 2599 килограмм сют сауады. Ол, «Октябрь» колхозда огъай эсенг, бир ийнекден кьб сют саууу бла бютеу Зеленчук районда биринчи орунну алады...

КПСС-ни Ара Комитетини партиягъа, совет халкъгъа тогъузунчу бешджыллыкъны хорламын тамамларыкъ 1975

джылны халкъ мюлк планлары бла социалист борчланы болджалдан алгъа толтурургъа Чакъырыуна Исса тамам керти разылыкъ бла тюбейди.

Кесини пенсияда болгъанына да къарамай, сыйлы колхозчу — Исса партияны Чакъырыуна керти да джигер урунуу бла джууаб этерге фермада биринчи болуб, таукеллик танытады, кесини юлгюсюне башха ийнек саууучуланы да чакъырады. Коллективде кѳб сют ючюн кюрешуу кенг джолгъа чыгъады...

Ариудула Схауат ёзенни башы тау джайлыкъла. Къолунгу узатсанг, джетиб къалырча, джууукъда кѳрюннген мийик тауланы ёмюрлюк бузларындан, къара сууладан къуралгъан Схауат сууу кѳк толкъунларын ызына силдей да, аладан чыкыгъан кюмюш мынчакъланы бюрке, хаман алгъа силкиниб барады. Аны эки джагъасын нарат, къайын терекли чегет талала джасайдыла.

Ол талалада колхозланы ийнек фермалары стауат саладыла. Анда, тау къушла къанат къакъмай учхан мийиклени джитилеринде уа, къой сюрюуле джайыладыла.

Исса ишлеген «Октябрь» колхозну Хубийланы Биболат тамадалыкъ этген ийнек фермасы Схауат сууну онг джагъасында, Къышхыт къулакъны аягында стауат салады.

Ингирги сауууну заманы алкъын джетмегенди. Биз, узун сыргъаларын салкъын аязчыкъ тарай тургъан мазаллы акъ къайын терекни салкъынында олтуруб, Исса бла ушакъ этебиз. Ол сары шинли, къатангы санлы, орта бойлу кишиди. Башында чачы агъарса да, мангылайын, кѳз тѳгереклерин джыйрыкъла джасасала да, Иссаны тирилигине кѳб джаш адам сукъланырчады. Аны бет тюрсюнунде джашауда, урунууда табхан насыбы танылыб турады.

— Исса,— дейди ферманы тамадасы Биболат, сютню эсеби джазылыучу журналгъа къараб,—1975 джылны озгъан алты айында 40 тоннадан аслам сют саугъанды, алай демеклик, джыллыкъ борчун да толтуруб, дагъыда колхозну байлыгъына 7 тонна сют къошханды.

— Туугъан Коммунист партиябызны кёзююлю XXV съездини 1976 джыл февралда ачылыкъ кёууанчлы хапары мени санларыма къалай эсе да бир уллу кюч кёошханды. Мен бу джылны аягына дери энтда 30 тонна сют сауаргъа муратлыма, сауарыгыма да ийнанама. Ол пландан артыкъ саугъан сютюмю мен съездни сыйына атарыкъма,— деб кёууана, хапар айтады Исса.

Алайды. Исса сёзюн джелге алдырмайды. Июнь айда хар ийнекден 580 килограмм сют саугъанды, июль, август айлада уа аны ашхы мураты бир ийнекден сауулгъан сютню андан да аслам этергеди. Ол, Схауат Башы джайлыкълада биринчи болуб, кюн сайын бир ийнекден пуд сют саууб тебрегенди, бусагъатда уа ийнекден кюнюне сауулгъан сютню 18 килограммдан да оздурады...

Кюн ёзенни сол къабыргъасыны, кёкге тирелиб тургъанча, мийик джитилерини артына ташайды. Ёзеннге салкъын айланады, бир кесекден джелинлери сютден толгъан мазаллы акъ кёолан ийнекле стауатха келдиле, ийнек саууучула тургъан юйден акъ халатлы кызла чыкъдыла, ингирги саууу башланды. Бу огъурлу хайыуанланы бир сейир халилери бар кёреме: ала, стауатха былай келгенлей, алларын тауладан ургъан салкъын аязгъа буруб джатдыла да, кюшениб башладыла. Сора, саууучула къайсы ийнекни атын айтсала, ол ийнек, ёрге кёобуб, кесин кёргюзтеди, сауулуб бошалса, дагъыда джатады, тынчаяды, сют этиуню башлайды.

Биз Иссаны къалай саугъанына иш этиб къарайбыз. Ол, бир ийнекни саууб бошады да, сютню флягагъа кёуб, ызына къайтыб келе:

— Ариу, Ариу, Ариучугъум! — деб таууш этди. Ол тауушну эшитгенлей, стауатны берги кыйырында джатыб тургъан акъ ийнек орнундан кёобду да, Исса таба къараб ынгырдады, таб, аллына да тёрт-беш кере атлады. Исса ийнекни онг джанындан тюбюне олтурду, мылы джан джаурукъ бла аны джелинин сюртдю, эмчеклерин сылады да,

мангылайын ийнекни быгышына тиреб, эки билегин кёзюу-кёзюу кымылдата, челекге сют джангур джаудуруб тебреди. Желини кызыб турган «Ариу» сауулуб тебрегенинде, ол, асыры бек онгсунгандан, мазаллы тегерек кезлерин джумуб, кюушениб башлады.

Бир кесекден Исса, сютден толган челекни алыб ёрге турду да, ийнекни джауорнун сылаб эркелете: «Ариучукъ, бюгюн 22 килограмм сют бердинг, тамблада да андан кем этме!» — деб флягала таба бурулду.

Арадан тугел сагат бла жарым озгунчу, сауулуб бошалган ийнекле, стауатдан чыгыб, кече сют «ишлерге» кетдиле, саууучула, сютюу заводха ашырыб, челекени, флягаланы кирсиз джууб, юге атландыла. Ферманы тамадасы Биболат бла мен дагыда Исса бла ушакъ этебиз.

— Иссаны джигерлигинден сора да уллу адамлыгы барды. Ол эртденбла хар кимден эсе алга кьобады, отун джарады, флягаланы, челекени джууарга суу джылытады. Кесини ийнеклерин саууб бошаса, артха кьалганнга болушады, фермада ишлерге келген джаш адамланы ариу халиге, урунууу сюерге юретеди, — дейди ферманы тамадасы, Иссаны юсунден хапар айта.

Эшта, ол иги сёзлени ферманы тамадасы бошуна айта болмаз. Эки джылны мындан алга, фермада ийнек саууучула джетишмей, джунчуу бола тебрегенинде, Исса кесини онунчу классны бошаган кызын — Раяны фермада ишлерге келтиргенди. Огьурлу атаны кызы Рая коллективде алчы ийнек саууучуланы бириди.

...Кёк чууакъды. Джулдузла, кююш кирпичлерин кьага, тауланы башындан кьарайдыла. Кечеги салкын хауа рахат джукълайды. Джангыз Схауат сууну шоркьа тауушу джайлыкьлада кёб сют ючюн кюрешген джигерлени хорламлы джетишимлерине кьууаныб джырлаганча эшитиледи.

Ийнек саууучула да тынчаядыла, солуйдула. Тамбланы огьурлу тангы атар, ала дагыда урунууу бир насыблы кюнюн башларла.

1975

Хар джыл сайын областда эм уста кыптычыланы конкурсун бардырыу адет болганды. Ма бюгюн аллай конкурс «Холоднородник» совхозда барады. Джашла, кыптыларына джануу этиб, хазыр болгандыла. «Башлагъыз!» — буйрукъ болду. Кыптыла ойнайдыла джашланы кьолларында, тюгел эки минут да озгунчу, бир кьой «джылы тонун» тешиб чыкьды. «Аферим, Сафар, аферим!» — деген тауушла эшитилдиде.

Арадан джыйырма минут озаргъа кырккыучу пунктну ичи харс тауушдан толду. Сафар, он кьойну кырккыб, мангылайына ургъан терин сюрте, аны бла эришген тенглерине къарады.

Жюри, биринчи сынашыуда эм онглу джетишим кьргюзген кырккыучуладан айырыб, дагъыда 10 кыптычыны «чарсха» джиберди. Башланды, 1971 джыл областны чемпиону деген атны алыр ючюн, керти сермешу. Кызыу барады, хар такъикъа багъалыды, кьолдагъы кыптыны хар силкиннгенин оюмлу, ол не къадар аслам джибекни тьюбу бла джюзерча этерге керекди, кыптыны тиши бла кьойну терисин миндеб а бир кьрчю, неда кьойну юсюнде бир устукку джюн кьойчу!...

Ойнайдыла усталаны кьолларында кыптыла, кырккылады алтын джибекли джюн, агъады джашланы мангылайларындан тер. Хата джокьду, игилик ючюн, махтау ючюн агъады ол!

Бирча эшитилген кыпты тауушну бир-бири ызындан айтылгъан «урала» буздула. Биягъы Сафар биринчи болуб бошады. Аны кырккыганына жюри уллу багъа берди. Сафар ол кюн дагъыда областны чемпиону деген атны алды.

Байрамкъулланы Сафар, бизни областда огъай эсенг, бютеу Совет Союзну чемпионуду. Кьб кере кьошулганды ол область, край, республика конкурслагъа, кьб кере таныханды ол кесини усталыгъы бла джигерлигин. Алай а Са-

фар бла эришгенле да андан хомухбуз деб турмагъанларын унутургъа джарамаз.

1969—1970 джыллада болгъан Бютеусоюз конкурслада эки кере да Сафардан онглу болуб чыкъды къазахстанчы Тайбагаров. Ол а Байрамкъул улуну тынчлыгъын бузду, къыркыуда къаллай кемликле джибергенме деб, аны сагъышын этди. Алай а «кесимча бир джашха кесими къалай хорлатыб къоярма мен?» — деген оюм Сафаргъа къыркыуда кеси эслеген гитче кемликчиклени къоратыргъа джол ачды. Конкурсада багъагъа чурум келтирлик кемликлени Сафар энди «мыйыгъына байлады». Алай затланы бири Сафар, къойну къыркыб бошагъанлай, аны аркъасындан къагъыб, эркетиб ашырмагъаны эди...

1971 джылны джайы. Фрунзе шахарда къой къыркыучуланы Бютеусоюз конкурсу башланады. Анда Тайбагаров бла Байрамкъул улу ючюнчю кере бир-бирлери бла джылы саламлашдыла. Сёзюнден, кесин джюрютгенненден ол Сафаргъа: «Эки кере мен сени хорлагъанма, бу джол да сен меннге артмакъ болаллыкъ тюлсе, андан эсе, иги джаш, эришиб къыйналма да, бой сал», — дегеннге ушай эди.

Огъай, таулу джаш кесини усталыгъы бла джигерлигине базады, аны саулугъу игиди. Ол алай тынч бой салыб къоярча кёрюнмейди.

Конкурс башланды. Не сейир эсе да, Тайбагаров бла Байрамкъул улу хоншула болуб тюшдюле. Бу джол Сафар, ажимсыз озарын билгенча, ашыкъмай, джюрегине, кёлюне сабырлыкъ салыб, адетича, дженгил къыркыуну джорукъларын тюз сакълай, къыптыны «джумушха» ашырды...

«Тыпырдаса — тай озар, табан кызса — ат озар» деген нарт сёзю эзде тута, Сафар эм алгъа къыркыугъа бютеу кюн, усталыгъын салыб къоймай, юч къойну къыркыды. Ол кезюуде Тайбагаров тёртюнчю къойну «тонун» тешиб бошай кетген эди. Алай болса да, ол Сафар таба дженгил-дженгил къарайды, андан алгъа баргъанына ышарыб, къууанганын сездиреди. Сафар тёртюнчю къойну тобукъ

түбюне басды да, аны керти кёлю бла кырккыб башлады. Тайбагаров, чотну таб кёрмей, алгындан да кёб кырай тебреди Сафаргъа. Алай эте келди да, кырккыа тургъан кыюну юсюнде талай халат джиберди. Ма, энди аны ачыулана тебрегени, кыптыны терс джолла бла джюрте башлагъаны танылды. Сафар а бир кыйдан экинчисин дженгил, ариу кырккыб барады, джетинчи кыюну, кыптыны бир салгъаны бла ёрге айырмай, бир минут бла сегиз секундха айырма халда кырккыды. Аны ызындан тутхан кыюларын андан да дженгил, андан да ариу кырккыды, эм ахыргы—онунчу кыюну уа Сафар чыртда ашыккымай кырккыб, джюнден бир устуккуну башха айырмай, бютеулей джоппу этиб салды. Харс урулду, музыка согъулду!

Кыпты тауушла тохтадыла, бир кесекден сора бизни Сафарны ёшюнун Союзну чемпионуну лентасы, кёкюрегин мазаллы алтын медаль джасадыла. Сафарда аллай медалла энди юч болдула. Бу конкурсда таулу джаш «сабыр түбю сары алтын» деген сёзню тюзлюгюн дагыда бир кере танытды.

Конкурсда Тайбагаров да алчы орунланы бирине не болду. Аны кёкюрегин кюмюш медаль джасады.

Байрамкыул улу кыю кютюуню, кыю кырккыуну сабий джылларында огъуна башлагъанды. Анга 17 джыл толгъанында, совхозда кыю кырккыаргъа киши озалмагъанды. Башха сёзле бла айтсакъ, ол совхозну чемпиону болгъанды.

Оренбургчула кыю кырккыуну джангы, дженгил, тынч джоругъун чыгъарыб, аны джашаугъа сингдире тебрегенлеринде, бизни областда Сафар ол джоруккыа биринчи болуб юренгенди. Алай бла, 1962 джылдан башлаб, Сафарны аты областны колхозлары бла совхозларында белгили бола тебреди. Область, край конкурслада биринчи орунну алгъандан сора, 1962 джыл Оренбургда Бютеусоюз конкурсха кышулады. Анда ючюнчю орунга не болады. Ол джыл огъуна Сафар Джангы Зеландиягъа барады.

Анда юч айны туруб, кьой ёсдюрюу, кьой кьырккыу джаны бла ол кьралда хайырлы сынамны алады.

— Ахырында Джангы Зеландияны кьырккыучулары бла бизни джолдашлыкъ тюбешиуюбюз болду. Дунияны чемпиону Годфри Боуэн биринчи, мен да экинчи орунну алгъан эдик,— деб эсине тюшюреди Байрамкъул улу.

Бютеу дунягъа аты айтылыб тургъан уста кьырккыучу Годфри Сафарны ариу халисине, кёрген, эшитген затын джерге тюшюрмей алгъанына, аны этимлилигине, тири кымылдагъанына уллу багъа бергенди. Ол «орус» джашха кесини суйген кыптысын саугъагъа бериб ашыргъанды.

1964 джыл бютеу Европаны кьырккыучуларыны конкурсунда да кьуру кьалмагъанды Сафар. Ол, биринчи орунга ие болуб, Европаны кубогун келтиргенди.

Арт сегиз джылдан бери Байрамкъул улу РСФСР-ни эл мюлк Министерствосуну инструктору болуб ишлейди. Кёб джерде болады, кёб адамны кьойланы джангы, дженгил кьырккыу джорукъгъа юретеди. Сафар кьой кьырккыуну алчы джоругъуна юретиу ишни, бизни кьралда огъай, тыш кьраллада да бардырады. Ол Мисирде, Болгарияда, Индияда, Австралияда, Венгрияда, Монголияда, дагъыда башха кьраллада болгъанды. Кёб адамны юретгенди, аладан бюсюреу, махтау алыб кьайтханды.

Байрамкъулланы Къасымны джашы Сафар кьой кьырккыуну джангы джоругъун тамам ажымсыз билиб бошагъанды десек, ётюрюккю боллукъ тюлбюз. Анга джангыз бир юлгю: Сафаргъа, кесини кёзлерин байлаб, кьойну кьырккъса да, башхалыгъы джокъду.

Бюгюн аны кёкюрегин джети алтын, сегиз кюмюш медаль джасайды. Озгъан джыл алагъа «Хурмет белгиси» орден кьошулгъанды.

Сафаргъа мен кёб кере тюбейме. Экибиз талай джылдан бери танышбыз. Областны колхозлары бла совхозларында джашланы кьыркъаргъа юрете тургъанын талай кере кёргенме. Сафар ариу сёзлю, сабыр сёлешген, санла-

рында, артыкъ да бек билеклеринде, кючю болгъаны, санларын дженгил джюрютюрге талпыб тургъаны танылгъан, орта бойлу, токъ джашды. Мында алда Сафар саугъаларын тагъыб тургъанлай тюбедим да, пакъырда сылтау бла:

— Алан, Сафар, медалларынгы чегиб кѳргенмисе, алтынынг бла кюмюшюнг къаллай бир болгъанын билемисе? — деб сордум.

— Мен аланы адамгъа кѳргюзюрге да уялама, базманда чегиб а къайда айланлыкъ эдим,— деб ышарды ол.

Чемпион джаш джыл сайын эм кеминде 2,5 минг къойну къыркъады. Арт он джылда, тергеб айтсакъ, Сафар къыркъгъан къойладан 87,5 тоннадан аслам алтын джибекли джюн чыкъгъанды.

Сафар алкъын джашды, ол энтда бизни областны атын кѳб джерде айтдырыр, ол юретген джашладан чемпионла чыгъарла.

1972

ДЖЕРНИ ШОХУ

Сарычач, кѳккѳз, къатангы джашчыкъ Володя, эки бучакъчыгъын да ѳрге этиб, джалан аякъ, джалан баш, эртденбла ашаб-ичиб арбаздан бир чыгъыб кетсе, ингирде ашхам болуб алай къайтыучан эди юйге. Бир-бири ызындан талай кюнню алай этген джашчыгъыны къайда айланганын билир ючюн, анасы Анна Алексеевна бир ингирде къабакъ эшикледи Володяны аллын алды.

— Кюн сайын эртденбла кетесе, ингирде къайтаса, къайда джюрюйсе, не этиб айланаса? — деб сорду.

— Мама, мен дядя Петя бла сабан сюреме, мен ѳгюзлеми башын тутам, ол а — къаладжюкню...

— Ачдан ѳлмеймисе ингирге дери?

— Огъай, сабан къошда тетя Вера бизге не суйсек, аны ашатыб турады.

— Тюзюн айт, алай тюл эсе, кёремисе, ма муну сени юсюнгде ууатырыкъма,— деб, Анна Алексеевна Володяны кёзюне-башына къазланы кютерге къыстаучу чёртлеуюк чыбыгъы бла темирчиледи.*

— Мамочкам, алдамайма, менича джашчыкъла дагъы-да кёбдюле бригадада, аланы кими ат арбаны джюрютеди, кими тырнау этеди. Бригадир бизге трудовень джазады кюн сайын...

Ма былай башлайды урунууда биринчи атламланы этиб 1942 джылны джазында, тюгел 10 джыл да толмагъан Еремин Владимир.

— Ата джурт къазауатны джылларында ишлерге алтым бир айланыб къалды да, артда школгъа джюрюрге да тартыныб къалдым,— дейди Володя,— ёзге бир кюнню да бошуна ашырмагъанма, къолумдан келген ишни баджарыб тургъанма. Бюгюн кибик эсимдеди ёгюзле, атла джегилген косилкала бла бичен чалгъаныбыз, дырын джыйгъаныбыз. Кюндюз джегилген атла бла ёгюзлени кече кютгенибиз, джылтырауукъ къамыжакъчыкъланы тутуб ойнагъаныбыз, азыкъгъа тохтагъан кёзюуде эрлай бауурну джерге басыб джукълаб тебреучюбюз...

Арадан джылла озадыла. Володя алгъышда айтылырча бир джаш болады. Бир кюн «Коммунизмни байрагъы» колхозну экинчи бригадасыны тамадасы Савченко Илья Володяны конторгъа чакъырады да:

— Владимир Спиридонович, сабий кюнюнгден бери бир джангыз ишден артынга турмай урунаса ,сау бол. Правлениени членлери да огъай демегендиле, биз сени сабанчы звеногъа башчыгъа салыргъа оноулашханбыз. Анга огъай дерик болмазса,— деди.

— О-о, къой. Былай тюз ишлеб айланганым игиди меннге.

— Сен хар не тюрлю иште да сыналгъан этгенсе, адам юсюнгден алалмазлыкъ иги адетинг а — джерни бек сюесе, звеногъа башчылыкъ этерге тамам сенича адам керекди.

— Да, къайдам, къалай этейим? — деб Владимир аккыл-теккил болду. Ёзге, ахырында кесин бригадирге хорлатды...

— Лидия, мени эртденбла сагъат төртде уят, андан кечге къалыргъа боллукъ тюлсе,— деди Владимир, тынчайыргъа джата, юй бийчесине.

— Аллай бир нек эртделериксе, бир да къоркъма, иш бёрю тюлдю, чегетге къачмаз,— деди Лидия.

— Лидия, сен билмейсе, мени сабанчы звеногъа башчы этгендиле, бюгюн джерими алгъанма, ишлерик колхозчула бла шагърей болгъанма, тамбла гардош салыб тебрерикбиз. «Эртде тургъанны эркек аты тай табады» — дейдиле. Энди кеч джатыб, эртде туругъа юренмесем, боллукъ тюлдю.

— Да аны айтсанг а андан бери, алгъышлайма, тамада болгъанынг бла! — деб ышарды Лидия.

— Бусагъатда колхоз тюзледе иш ол экибиз джаш замандача тюлдю. Эсингдемиди, биз, джашла, къаладжюкле бла баразала тартыб, сиз, къызла, алагъа къолугъуз бла гардош салыб, артда чагала бла юслерин джабыб кюрешиучюгюз. Энди уа тракторла, машинала...

Арадан дагъыда джылла озадыла. Владимир Спиридоновични звеносу гардошдан, нартюхден, тюб къобустадан, чюгюндюрден иги битим ёсдюрюб джыяды джыл сайын. Звенода Титаренко Татьяна, Клименко Елена, Мисюринна Нина, Иващенко Анна кибик колхозчу тиширыула эл мюлк культураладан уллу битим ёсдюрюрге усталыкъ аладыла, джерге керти иелик эте билгенлерин танытадыла. Владимир а къыш бачхаланы мешхут тёгюб семиртирге, джазны бурну къарагъанлай, джерни урлукъ салыргъа хазырларгъа салады кючю бла билимин.

Урлукъ салыуну эм иги кёзюуде, мийик агротехника джорукъ бла бардырыу, бачхалада, кюндюз чыракъ джандырыб излесенг да, аман ханс кёрюнмезча этю, битимни

кысха болджалны ичинде, зырафсыз джыйыб алыу звеногъа адет болуб, джашаугъа синггенди.

— Джаз урлукъ саласа, джай бачхалагъа къарайса, джангур джауады, кюн тиеди, джер кесини берекетин тегеди, къачда уа аны джый да ал. Айхай, къуру да алай болуб бармайды. Бир-бир джыллада табигъатны усу тутады, ол джер-ана адамгъа берирге суйген байлыкъны эмеди, ол огъай эсенг, «джутуб» да джибереди. Аллаи джыллада уа джер иесинден болушлукъ сакълайды, ол адамны къуру къояргъа суймейди. Сора джер бла адамны арасында керти шохлукъ аллай джыллада артыкъ да бек айырылыб танылады, джерни чомартлыгъы, адамны да джигитлиги кёрюнеди...

1972 джылны джазы. Джумушакъ къара топракъгъа зугул акъ «лорхла» кёмюледиле, урлукъ салычу машинаны юсюнде Владимир кирпич къакъмайды. Ол баразалагъа тюшген урлукъну къалынлыгъына къарайды, урлукъ бла бирге хар гектаргъа 4 центнер нитроаммофосну топракъгъа къошулуб баргъанына къууанады.

Урлукъ салыу бошалгъандан сора, тюгел бир ийыкъ да озгъунчу, Карданик сууну джагъаларында бек аз болуучу къаты, бек къаты джангур джауду. Тюз джердеги бачхалагъа хата болмады. Ёзге, къабыргъагъа тартхан 4 гектар бачханы ырхы ашады, салынган урлукъну — тамырланыб, джангы чыгъыб келген гардошланы бачханы тёбен джанындагъы къырдышда агъарыб джатханлары звено башчыны кёзлерине джыламукъ чабдырды.

Ол кюн огъуна, звенону бир джангыз адамы къалмай, бирден чыгъыб, урлукъну четенлеге джыйдыла, кюрекле бла чунгурчукъла къазыб, гардошну орнуна — баразалагъа салдыла. Бу ишге колхозчуланы аз къыйынлары къорамады. Алай а ала адамлыкъ борчларындан къутулдула.

Бачхала ариу чакъдыла. Алагъа къарау адетдеча барыб тебреди. Алай а гардошну къаланыр, акъ чагъар кёзююу

джетерге, кёкден тамчы таммай тебреди. Арадан он кюн, джыйырма кюн озду. Къургъакъ, исси кюнле, чууакъ кечеле. Джер кысты-кысты жарыылгъанды, исси кюнню таякълары гардошну тамырына чанчыладыла, гардош башны чапракълары, андан ары чыдаялмай, мууал болуб, джыйырылыб тебрегендиле.

Бачхаланы бу халлары кишини да къууандырмайды. Джангур, жангур, дагъыда жангур керекди. Алай а не мадар, джаумайды, ол огъай эсенг, кёкде булут да кёрюнмейди. Владимир Спиридонович, колхозну баш агроному бла оноулашыб, баразаланы орталары бла иги кесек теренликге культиватор джюрютдю, къатыб тургъан топракълары джумушатды. Аны ызы бла хар гектаргъа 1 центнер аммиак селитра салды. Уллу аламатыкъ къайда, алай болса да, гардош башла бир кесек тирилдиле, аланы джыйырылгъан чапракълары тюзелдиле. Юч-тёрт кюнден сора, ма сеннге, ма меннге деб тамам иги жангур да джауду! Бачхалада болум таурухдача тюрленди.

Къач. Гардошну битимин джыйыу барады. Къазыучу машина бир ыздан эки баразаны гардошун топракълары бетине чыгъарыб озса, зугул, сыйдам «сюексизле» томалыб-томалыб джатадыла, колхозчу тиширыула аланы эринмей джыядыла. Джыядыла да битимни уллулугъуна къууанадыла. Владимирни звеносу бригадада биринчи болуб бошады гардошну битимин джыйыуну, аны къралгъа сатыуну.

— Владимир Спиридонович, гардош бачхалада ишигизни ахыргъы болуму къалай болду дейсе?

— Хар гектардан 213 центнер гардош джыйдыкъ, планы эки къат артыкъ толтурдукъ, 1973 джылны битими ючюн 1800 центнер урлукъ къуйдукъ, алай бла, кесибишни колхозда огъай эсенг, бютеу районда да биринчи орунга чыкъдыкъ.

— Владимир Спиридонович, колорад къамыжакъ киргенми эди гардош бачхаларыгъызгъа?

— Кирген эди. Эм алгъа бютеу звено бирден чыгъыб

къамыжакъланы къолубуз бла джыйыб, хата этдирмей турдукъ, артда, самолетдан дарман бюркдюргеникде, къамыжакъла думп болгъан эдиле.

...Отуз джылны юзмей колхозда ишлеген, «Къарачай-Черкесияны эм иги гардошчусу» деген атны джюрютген, ахырында уа эм къургъакъ джыл гардошдан бир заманда да болмагъанча уллу битим ёсдюрюб джыйгъан звеногъа башчылыкъ этген колхозчуну огъурлу ишин Москва да билгенди. Озгъан джыл декабрны 15-деги Указы бла СССР-ни Баш Советини Президиуму Ёремин Владимир Спиридоновични Ленинни ордени бла саугъалагъанды.

Къралыбызны эм сыйлы саугъасы Владимирни, ол башчылыкъ этген звенону джангы джигерликге учундургъанды. Звено Бютеусоюз социалист эришиуге къошулгъанды, 1973 джыл гардошдан, башха эл мюлк культураладан уллу битим ёсдюрюб джыяргъа социалист борч алгъанды.

1973

ТОПРАКЪДАН ШЕКЕР СЫҚЪГЪАН

Эркин-Халкъ эл Гитче Зеленчук сууну онг джагъасы дангыл тюзде орналыбды. Кенг орамланы эки джанлары бла ёмюрлюк юйле сюеледиле, бютеулей да эл кёгет, айбатлыкъ тереклеге бёленибди. Эркин-Халкъ арт джыллада адам танымазча ариу, уллу болгъанды. Ма бу элде тууб ёсгенди «Эркин-Юрт» совхозну белгили чюгюндюрчю звеносуну башчысы Карасова Шахар Садыковна.

Ашыгъыб, алгъаракъ айтыб огъуна къояйыкъ, бюгюн аны кёкюрегин Ленинни, Октябрь революцияны, Урунууу Къызыл Байрагъыны орденлери, ленинчи Юбилей медаль, СССР-ни халкъ мюлкюню джетишимлерини Выставкасыны юч бронза медалы, 1973 джыл социалист эришиуде хорлагъаны ючюн знак джасайдыла. Ол уллу кърал саугъалагъа ие болур ючюн, Шахар узакъ джолну къалдыргъанды артда.

Шахаргъа 13 джыл болгъан эди кесинден тамада кызыла бла ол заманда айтылыб тургъан Огурлиева Эдия башчылыкъ этген сабанчы звенода къолуна чага алыб, нартюх, чёплеу бачхалада урунуб тебрегенинде.

— Эдия къартлыкъгъа джашагъан, элде сыйлы, коммунист тиширыулары бириди. 1939 джылдан башлаб, 1949 джылгъа деричин мен ол башчылыкъ этген звенода ишлегенме. Ата джурт къазауатны кыйын джыллары да ол звенода ишлей ашыргъанма, — деб эсине тюшюреди кесини урунууда этиб тебреген биринчи атламлары Шахар.

Ата джуртубузну къанлы фашистледен къорууларгъа! Эркин-Халкъ элинден кёб ногъай джаш атланган эди къазауат башланганлай огъуна. Къазауатха кетгенлени орунлары къартла, тиширыула бла сабийле ала эдиле.

— Ёгюзле, атла бла сабан да сюре эдик, урлукъ да сала эдик, нартюх, чёплеу бачхалада аман хансла бла кюрешиу башланса уа, эртден къарангыдан ингирги ашхамгъа дери белибизни тюзетмей чага эте эдик, битим джыйыуну уа, элде бир адам къалмагъанча, биригиб бардыра эдик, къолубуздан келген затны барысы бла да Кызыл Аскерге болуша эдик, — дейди Шахар.

Кыйын джылла артда къалдыла, Шахар урунууну, джашауну да ариулугъун таныгъан бир кызы болду. 1950 джыл колхоз тамадала Шахарны урлукъ ёсдюрюючю сабанчы звеногъа башчыгъа саладыла. КПСС-ге членнге кандидат кызы, звеногъа башчылыкъ этген бла бирге, колхозда ал башланган комсомол организацияны секретары болуб ишлейди. 1953 джыл ВЛКСМ-ни XII съездини делегаты да болады...

1957 джыл ууакъ колхозладан уллу совхозла къураладыла Шахар, юйдегили болса да, совхоз тюзледе тюрлю-тюрлю ишледе урунады. 1967 джыл «Эркин-Юрт» совхоз биринчи кере шекер чюгюндюрню аслам ёсдюрюб тебрегенинде, мюлк тамадала Шахарны чюгюндюрчю звеногъа башчыгъа саладыла...

Ариудула Гитче Зеленчукню сол джагъасында совхозну ючюнчю бѐлююню дангыл тюзлери. Кенг сабан ызланы узунлары бла кенглеринде чегет сызгала, садакъ тартханча, тюз орналыбдыла. Шахарны звеносунда 33 тиширыу 110 гектар джерде ёсдюреди чюгюндюрню. Бу культураны ёсдюрюуде иш сынамлары аз тиширыула агрономну ушагъына бек тынгылайдыла, аны былай этигиз деген сёзюн джерге тюшюрмейдиле. Тангны атханына, кюнню батханына Шахарны звеносу чюгюндюр бачхада тюбейди.

1967 джылны алтын къачы келди. Звено, совхозда биринчи болуб, чюгюндюрню къазыу бла аны шекер заводха ашырыудан къол айырды. Шахарны звеносу хар гектарда 270 центнер шекер чюгюндюр ёсдюрюб джыйгъаныны къуанч хапары бютеу Къарачай-Черкесиягъа джайылды. Ма ол джылдан бери арадан жангыз бир джыл озмагъанды звено планны артыгъы бла толтурмагъан.

Чюгюндюр ёсдюрюуде звенону джолу хаман да тюзде болуб турмагъанды. Ол джолну тик ёргеси, энишгеси да кѐб болгъанды. Ма юлгюге 1974 джылны алайыкъ. Чюгюндюрню ёсюмлери беш-алты чапракъ этиб, бачхала тамам джашнаб тебреген кюнлени биринде Уллу Зеленчук сууну джагъаларын къара булутла басдыла, элия чартлай, булутланы силкиндире тебреди. Бир кесекден мында, Гитче Зеленчукню джагъаларында, терек булчукъланы къаты джел кесини сууукъ тили бла джалай башлады. Аны ызы бла мазаллы гамчылы жангур джетди, дагъыда бир кесекден сёдегей созулгъан буз таякъла джерге чанчылыб тебретиле. Шахарны звеносу кѐб къыйын салыб ёсдюрген чюгюндюрчюклени кѐк чапракълары сагъат джарымны ичинде сагалланыб, къара топракъны бетине джайылдыла.

— Ол кюн биз чюгюндюрден къол джуугъан эдик, бачхаланы сюрюб, жангыдан урукъ салыргъа кеч болгъан эди. Джюрегибиз бек къыйналды, алай а этер мадар табмадыкъ. Табигъатны усундан келген ачыугъа биз джигер-

ликни къатладыкъ. Чюгюндюрню тизгин орталары бла талай кере культиватор джюрютдюк, юч-тёрт кере минерал ашау бердик. Арадан кюпле оздула, биягъы чюгюндюрюбюз «къайнаб» тебреди, биз а ёсюмлини арасында бир джангыз аман ханс къоймай, бачхаланы таза сакъладыкъ. Къачда битимни джыйдыкъ. Шекер заводха хар гектардан план бла белгиленген 190 орнуна 250 центнер татлы тамыр ашырдыкъ,— деб хапар айтады звено башчы.

Коммунист тиширыу, КПСС-ни крайкомуну члени, эл Советни депутаты, совхозну парткомуну члени башчылыкъ этген чюгюндюрчю звено КПСС-ни Ара Комитетини партиягъа, совет халкъгъа Чакъырыуна джууабха быйыл, тогузунчу бешджыллыкъны хорламын тамамларыкъ 1975 джыл, озгъан джылланы биринде да болмагъанча онглу битим ёсдюрюб джыяргъа социалист борч алгъанды.

— Къралгъа чюгюндюр сатыудан звено бешджыллыкъ планын озгъан тёрт джылда артыгъы бла толтургъанды. Алай а биз ол хорламгъа уллу кёллю тюлбюз. Быйыл звенода 40 чюгюндюрчю 125 гектарны хар биринде 320 центнер татлы тамыр ёсдюрюб джыяр ючюн кюреширикбиз,— дейди бизни бла ушагъында Шахар.

— Шахар, джазны халы аман тюлдю, табигъатны усундан бир заран джетмесе, гектарны битимин ненча центнерге ёрлетирге умут этесе?

— Къаралсала, джерлерибиз бек чомарт, уллу битим бериучю джерледиле. Былтыр къачда зябха сюрюрню аллы бла, джаз топракны урлукъ салыргъа хазырлагъан кёзюуде, урлукъ бла бирге бютеулей да хар гектаргъа 15 центнер минерал ашау бергенбиз. Ёсюмлеге къарагъан кёзюуледе да бир гектар эм кеминде тёрт центнер дамлы азыкъ аллыкъды. Алай бла, табигъатдан заран джетмесе, биз бир гектарны битимин 360—370 центнерге ёрлетир муратдабыз.

Чюгюндюрню уллу битими ючюн кюрешиуде звено биринчи атламын этгенди. Топрагъы тамам иги хазырланган джерге урлукъ къысха болджалны ичинде, мийик агротех-

ника джорукъ бла салыннганды. Урлукъ салыу баргъан кюнледе Шахарны кеси, сеялкадан тюшмегенча, къарауулукъ этгенди ишни агъачына. Аны ол къыйыны бошуна кетмегенди. Чюгюндюр бек ариу чакъгъанды, анга заранлы джаныуарчыкъладан, аурууладан хата джетерча кёрюнмейди.

Адыге-Хабль районда огъай эсенг, бютеу областда да биринчи болуб, Шахарны звеносу чюгюндюрню ёсюмлерине къарауну башлагъанды. Мындан алдан биз звенону чюгюндюр бачхаларында болдукъ. Тёрт джаны чегет сызгъа бла къыйылгъан дангыл тюзде чюгюндюр бачха. Сыйдам, къара топракъ, башхасы болмай, джерге къара схарланы джайгъанча кёрюнеди. Ол топракъны бетиндеги ёсюмледен тартылгъан кёк тизгинлени орталары, бара барыб, арлакъда бир-бирлерине къошулгъанча боладыла. Тизгин орталагъа культиватор салыб баргъан механизатор джюрютген трактор агрегат джангурдан сора къабырчакъланнган топракъны джумушакъ этиб, акъыртын джюрюш бла алгъа барады. Чюгюндюр бачханы ичинде ёсюмлени къошларын ала, чага эте тургъан тиширыула анда-мындан гокка ханс-лача кёрюнедиле.

Ма, Шахар кеси да. Орта бойлу, токъ санлы, джылы адам ортасына келсе да, алкъын санларын джаш адамча ойната, бетинде урунууда табхан насыбны къууанчы ойнай тургъан бир огъурлу тиширыу.

— Къалайды, Шахар, ишни ал уруму?

— Бек ариуду. Эки-юч кюн болады биз бачхалагъа къарауну башлагъанлы. Джаумлу кюнле бла исси кюнле бир-бирлерин ауушдуруб барадыла, ол бек игиди. Чюгюндюр-чюкле бек ариу ёсюб тебрегендиле. Алай а аман хансла да «джукълаб» турлукъ тюлдюле, ала бла кюрешуню биз тохтаусуз бардырыгъа керекбиз,— дейди джигер тиширыу.

Шахар кесини иш сынамын, джерге суймеклигин, этим-лилигин звенода уруннган джаш тиширыулагъа талпыб юретеди. Карасова Салимхан, Канглиева Муратхан, Найма-

нова Тауджан, Утемисова Марджан, Найманова Тамаша, дагъыда башхала совхозда атлары махтау бла айтылгъан чюгюндюрчюледиле. Ала таукел башлагъандыла чюгюндюрню уллу битими ючюн кюрешюуде биринчи атламланы.

Элчилени арасында Шахарны сыйы уллуду. Аны къайгъырыуу бла элни орамларында талай кёпюр ишленгенди, сабан тюзледе иш къызыу баргъан кёзюуледе, гитче сабийли аналаны къолларын бош этер ючюн, элде сабий сад ачылады. Шахарны кеси да огъурлу аналаны бириди. Ол тёрт сабийни ёсдюреди, сабийлери, кесича, урунууну сюйген, элине, джуртуна джарарыкъ адамла болуб ёсерлерин сюеди ол.

— Ишден не бек арыб келсем да, сабийлерими тегереги-ме басындырыб, телевизоргъа къарасам, арыгъаным къайры эсе да тас болуб кетеди. Кишкентай балачыгъым Арстанбекни артыкъ да бек сюеме, ол айырма окъуйду,— дейди Шахар.

Коммунист тиширыуну — Шахарны кёлю джарыкъды. Ол быйыл, озгъан джылланы биринде да болмагъанча, бир уллу джетишимге ие болур мураддады. КПСС-ни Ара Комитетини апрель айда болгъан Пленумуну бегимлери Шахарны да, аны биргесинде ишлегенлени да санларына джангы кюч къошханды. Ала туугъан Коммунист партиябызны кёзюулю XXV съездине урунууда, джашауда да джангы игиликле бла тюбегендиле.

1974

ХУМАРАЧЫ КЪЫЗ — АННА

Къобан ёзенни не ёрге, не энишге джюрюб, Хумара элни кёрмей хазна адам озгъан болмаз. Ол тар, джашаргъа табсыз джерде орналса да, бир кере кёрген эл орналгъан джерни ариулугъун кеси ёмюрюнде унутурукъ тюлдю: элни кюн батхан таба джанындагъы этеги Къобан сууну онг джагъасында кириш къаяны эрине барыб тиреледи. Кюн чыкъ!

гъан джанында тѣппелери кѣкге джетгенча, мийик дуппурлу къаяла, элни къучакъларына джыйгъанча, аны башындан ышарыб къарайдыла.

Элни былайгъа орнатхан биринчи таулула керти да къарулу, табигъатны берекетли къойнундан юлюш ала билген адамла болгъан болурла. Анга шагъат: элни орамлары бла джюрюб тебресенг, юй орунладан, бачхаладан чыгъарылгъан мазаллы ташладан ишленген хуналаны кѣресе, чауулну, ташны ариулаб, къарылгъач уялача, къаяны, джарны эринлеринде ишленген юйле да аз тюдюле элде. Ол юйле Уллу Октябрь революциягъа дери элчилени джарлы джашагъанларына, аланы джерлери болмагъанына шагъатдыла.

Хумара Совет властны джылларында адам танымазча тюрленгенди, алгъыннгы топракъбаш юйчюклени орунлары улуу, джарыкъ юйле аладыла, элде орта школ, клуб, библиотека, медпункт, талай тюкен, почта барды, хар юйде Ильични лампачыкълары джанадыла, радио сѣлешеди, кѣб юйню башын телевизорланы антенналары джасайды.

Эл бюгюн «Къобан Башы» совхозну биринчи бѣлюмюдю. Бѣлюмню джерчиликден, малчылыкъдан табхан хайыры арт джыллада адам айтырча ёсгенди. Байлыкъны кеси къоллары бла ёсдорген джигерлени бири Джегутанова Анна Абдуловнады. Ол 1939 джыл колхозчуну юйдегисинде туугъанды. Аны атасы Абдул Ата джурт къазауатны аллы джыллада элде колхозну парткомуну секретары болуб ишлегенди. Ата джурт къазауат башланганында, къанлы душман бла сермеширге Хумарадан биринчи атланган джашланы ал тизгининде болгъанды, къазауатда джан бергенди.

Анна кесини урунуу джолунда биринчи атламланы эте тебрегенинде, анга тюгел 16 джыл толмагъан эди. Алай а сабийлигинден чыныгъыб ёсген кызы колхозда, артда уа совхозда къайсы ишге джетсе, аны тамам биширмей къоймагъан бир адам болду. Абдулну кызы Анна кесини джи-

герлиги бла этимлилигин кёб иште танытханды. Алай а ол джигерликни эм мийигине таулу кызы тогузунчу бешджылыккыны арт төрт джылында ёрлегенди. Анга шагъатлыккыга талай сан келтирейик.

Аннаны бёлюмню башчылары 1972 джыл сабанчы звеногъа тамадагъа саладыла. Ол звенону кесича 15 тиширыудан къураб, гардош, нартюх, тюр къобуста ёсдюрюб тебрейди, 1972, 1973 джыллада звено план бла белгиленгенден эсе иги кесек онглу битим ёсдюрюб джыяды. Былтыр а, табигъатны къолайсыз болумларына да къарамай, звено хар гектардан 90 орнуна 123 центнер гардош, 300 орнуна да 686 центнер тюр къобуста ёсдюрюб джыйгъанды хар гектардан. Аны тышында да звено 200 тонна бичен ишлегенди, 500 тонна сенаж салгъанды. Ол джетишимлери ючюн звенодан алты ишчиге Коммунист урунууну джигери деген сыйлы ат берилгенди. Аннаны кеси уа «Урунууда айырмалыккы ючюн» медаль бла саугъаланнганды.

Аннаны звеносу гардош, нартюх, тюр къобуста ёсдюрген джерле мийик акъ къаяны тюрбундеги дуппурлу, чунгурлу джерледиле. Алай а звено кесини къаджыккымай уруннганыны ючюнден хар гектар сабан ызы толу хайырын чыгъарады.

Звенону къалай ишлегенини юсюнден Аннагъа хапар сорсанг, ол кесини юсюнден бир сёз да айтырыккы тюрдю. Звенода ол махтар, ол кемсиз суйген кызыла кёбдюле.

— Дугужева Зоя бла Фатимагъа, Карасалыхова Тосыгъа, Павижева Тамарагъа, Джегутанова Розагъа, дагъыда башхалагъа адам джанындан юлюш этер. Бачхалагъа къарау, мал аш хазырлау башланса, звенону адамлары кюнню биринчи таяккыларына ишни юсюнде тюрбейдиле, ингирде уа кыбыладан чыккыган джарыккы джулдуз кёрюнесе бошайдыла ишни,— деб къууана, хапар айтады Анна кесини тенглерини юсюнден...

Озгъан джылны август айыны исси кюнлерини бири эди.

Къубран Башында бѐлюмню урунганлары мал аш хазырлай эдиле. Аннаны звеносу бери бачхалагъа аман хансла къоркъуу салмазча этгенден сора келгенди. Тик къабыргъа-лы къышлыкълада техниканы кючюн толу хайырландырыгъа мадар табылмагъаны себебли, бичен ишлерге къол къыйын салынмаса болмайды, аны ючюн эди къызланы къолларына сенек, басха алыб, дырын джыйгъанлары, гапына этгенлери.

Ала адамны аягъы кючден-бутдан тутхан джерледе ишлерге юреннген, чыныкгъан тиширыула болгъанларын танытадыла. Аланы ызындан тизиб, урунуу джетишимлеге атлатхан а Аннады...

«Къобан Башы» совхозну урунганлары Анна Джегутанованы 214 Къарачай сайлау округдан РСФСР-ни Баш Советине депутатха теджегендиле. Округ сайлау комиссия джолдаш Джегутанованы 214 Къарачай сайлау округдан РСФСР-ни Баш Советине депутатха кандидат этиб бегитгенди.

«Къобан Башы» совхозну урунганлары, Аннаны РСФСР-ни Баш Советине депутатха кандидат этиб теджей, джангылмагъандыла. Ол Джуртубузну ышангылы къызларыны бириди. Урунууда джигерлиги кибик, элни джамагъатыны арасында кѐб тюрлю ангылатыу ишни бардырады. Ол тиширыу Советни члениди, эски-чирик адетлеге къаршчы кюрешеди, джангы адетлеге кенг джол ачаргъа таукел къошулады, джаш тѐлюню ариу халиге, урунууну сюерге юретирге аслам эс бѐледи, элчилени арасында аны сыйы уллуду.

Анна огъурлу аналаны бириди. Ол тѐрт сабийни ѐсдюреди. Тамада къызы Фатима быйыл 9, аны гитчеси Эдик —7, Эдикни кичиси Зухра —6, юйдегиде эм гитче джашчыкъ — Олег —4 классны бошайдыла. Ала ариу халили, иги окъугъан сохталадыла Хумарадагъы орта школда.

— Аннушка ишден не бек арыб келсе да, сабийлери бла

ушакъ этерге, ким къаллай багъа алгъанын билирге, аланы юслерине-башларына къараргъа заман табады. Бачхалагъа къарау, мал аш хазырлау, битим джыйыу кызыу баргъан кюнледе эртденбла бек эртде туруп, сабийле джукълаб тургъанлай, алагъа ушхуур этер, юйню джыяр,— деб халпар айтады Аннаны баш неси Унух. Унух, Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этиб къайтхандан сора, механизаторла хазырлаучу курсланы бошагъанды, 1962 джылдан бери совхозда тракторист болуб ишлейди, урунуу суюген ишчилени бириди...

Тогъузунчу бешджыллыкъны хорламын тамамларыкъ 1975 джыл Анна башчылыкъ этген звено 130 гектарны хар биринден 260 центнер силослукъ нартюх, 46 гектарны хар биринден да 135 центнер гардош, фермаланы стауат тегереклеринде, атылыб тургъан эски чирикледе салынган 15 гектар туб къобустаны хар гектарындан 800 центнер битим ёсдюрюб джыяргъа социалист борч алгъанды. Звено урлукъ салыуну кысха болджалны ичинде, мийик агротехника джорукъ бла бардыргъанды, бу кюнледе аман хансла бла кюрешиу звенону баш иши болуб танылады. Звенода ишлеген таулу тиширыулары ашхы муратлары — битим джыйыудан белгиленген бетджанлагъа джетиб, КПСС-ни XXV съездине урунуу хорламла бла тубеудю...

Быйыл июнну 15-де РСФСР-ни Баш Советине, тебенни Советлеге депутатла сайлаула боллукъдула. Ол кюн Къарачай, Гитче Къарачай, Зеленчук, Уруп районлары сайлаучулары Анна Абдуловна Джегутанова ючюн чеб атарыкъдыла. Бу районлары эллеринде, мюлклеринде, промышленность предприятиялеринде Анна Абдуловнаны сайлаучула бла тубешиулерни барадыла. Ол джыйылыулада сайлаулары кюнюнде Джуртубузну ышангылы кызы ючюн бир адамча чеб атаргъа разылыкъ билдиредиле. Анна, урунууда джигерлиги, джашауда уллу адамлыгы кибик, халкыны алында кесини депутатлыкъ борчун да махтау бла толтурур.

Уллу Бийчесында ганг джангы джарый тебреген кёзюу бир ариу болады. Минги Тау, эки башына боз булутланы гыламыла байлаб, рахат джукълайды, булутсуз кёкде джулдузла, кююш кирпичлерин къагъа, бирем-бирем кёз туурадан ташаядыла. Башхасы болмай, къатапа кюйюзге ушагъан гокка ханслы сыйдам сыртлада, кенг чатла бла къоллада тангнга дери отлаб сют этген ийнекле, мазаллы джелинлерин къыздырыб, акъыртын келиб, стауатлагъа джыйыладыла.

Ийнекле стауатха келирни сакълаб тургъанча, «Ючкекен» совхозну Къобанланы Хауа тамадалыкъ этген сют фермасында ишлеген къызла, акъ юйчюкден чыгъыб, эртденнги сауууну башлайдыла. Стауатда тынчылыкъны къызланы ийнеклени атларын айтыб чакъыргъан, челеклеге джаугъан сют таякъладан чыкыгъан къанджал тауушла бузадыла. Стауатны бир къыйырында шекер башлача тизилген акъ флягалагъа сют къуюлуб башлайды. Адетдеча, бюгюн да биринчи челек сютню флягагъа Зухра къуяды, алай бла адамгъа насыб келтирген урунууну дагъыда бир кюнюн башлайды ол. 13 джыл болады Зухра джай сайын тау джайлыкъллада быллай сейир танглагъа тюбев урунганлы. Ол джыллада хар бир кюнде орга тергеу бла Зухра 176 килограмм сют саууб тургъанды, джайлыкъллада болгъан кюнлерини хар биринде уа сауугъан сютюн 420—430 килограммгъа джетдиргенди.

Байрамукъланы Зухраны аны биргесине ишлеген ийнек сауучуладан хазна башхалыгъы джожьду. Орта бойлу, къара шинли, къатангы тиширыуду ол. Къачан къарасанг да, Зухраны бетинде аны кемсиз джигерлиги бла этимлилиги, уллу адамлыгъы танылгъанлай турады: «Ленинни байрагъыны» бетлеринде Зухраны юсюнден джазыла тургъанды. Алай болса да бюгюн биз Къарачай-Черкесияны бир белгили къызыны юсюнден артыкъ да къууаныб джазабыз, хапар айтабыз...

Зухра 14 джылны мындан алгъа Ючкёкенде межам ишлеучю бригадада уруна эди. Къысха заманны ичинде таулу къыз кесини джигерлигин танытады. ПМК-ны коммунистлери аны партиягъа членнге аладыла, урунууда, джашауда да аны адамлыгъына уллу багъа, сый береди-ле. Зухра бюгюн да межам ишлеучюню борчун толтуруб уруннукъ болур эди, аны урунууну джолунда бир сокъмакъ «Ючкекен» совхозну биринчи ийнек фермасына келтирмесе.

Иш неде эди десенг, ол кёзюуде фермада ийнек саууучула джетишмей эдиле, сауулур амалтын кёб ийнекни сютюне зырафлыкъ джете эди. Артыкъ да бек ферма тау джайлыкълагъа кёче тебресе, ийнек саууучу тиширыула чачылыб кете эдиле. Коммунист къыз, аны къоллары межам ишлегенден эсе, фермада ийнек сауаргъа бек керек болгъанларын тюз ангылыб, кеси разылыгъы бла келген эди фермагъа.

Зухра ийнек саууучуну иши алай тынч иш болмагъанын биле эди. Алай болса да, къыйын, ёзге сыйлы иште кесин сынаргъа таукел болады ол. Ары дери ийнекни эмчегине къолу тиймеген къызгъа эм алгъа иш алай тынч кёрюмеди. Бир кюн а ол ферманы тамадасы Хауагъа башха къызладан джашыртын:

— Тоба, Хауа, иги джарашалмайма сауаргъа, билеклерим дженгил таладыла да къаладыла. Келгенимча, акъыртын юйге кетиб къалырмы эдим? — деди.

— Акъыз, Зухра, алай нек айтаса, барыбыз да бери ма былай, сенича, келгенбиз, бир кесек ишлегенлей, юрениб къаллыкъса, кетген деген сёзню бюгюнден сора сэгъынма, барыбыз да сеннге къолубуздан келген чакълы бир болушайыкъ,— деб, Хауа Зухраны кёлюн басды.

...Арадан айла, джылла озадыла. Зухра ийнек саууучуну сыйлы ишинде кенг, джарыкъ джолгъа чыгъады. Тамам керти джигерликни уа ол сегизинчи бешджыллыкъны джылларында танытады. Беш джылда ол пландан

тышында бютеулей да 100 тоннадан артыкъ сют сауады. Не узакъда болса да, Москва совет адамны Ата джуртубузну къууандыргъан ишин эслемей къоймайды. Зухраны кёкюрегин Социалист Урунууну Джигитини Алтын Джулдузу джасайды!

КПСС-ни XXIV съездини бегимлерин джашауда толтура, джигит къыз, Къарачай-Черкесияда биринчи болуб, тогъузунчу бешджыллыкъны тёрт джылгъа толтурургъа таукеллигин танытады, кесини юлгюсюне областны бютеу ийнек саууучуларын чакъырады. Ол алапат башламны башха-башха малчыла огъай эсенг, коллективле да къабыл кёредиле. Областны колхозлары бла совхозларында малчылыкъны продукталарын хазырлау бла аланы къралгъа сатыуну бешджыллыкъ планларын болджалдан алгъа толтурур ючюн башланган кюрешиу кенг джайылады, къызыу джюрюш алады.

Зухраны чакъырыу бошуна кетмеди. Ол кесини энчи бешджыллыкънын юч джыл бла тёрт айгъа толтурду. Бешджыллыкъны тёрт джылгъа, таб андан да алгъа толтургъан ийнек саууучула, къойчула, фермаланы коллективлери областда джюзле бла саналадыла

Гитче Къарачай, Къобан районланы урунганлары бизни Зухрагъа уллу ышанмакълыкъ танытыб, 1974 джыл аны 725 Къобан сайлау округдан СССР-ни Баш Советине депутатха сайлайдыла. Халкъ анга этген ышанмакълыкъгъа джууабха таулу къызыны санларына джангы джигерлик, джангы кюч къошулады. Тогъузунчу бешджыллыкъны Зухра бютеулей да 433 тонна сют саууб ашыргъанды. Ол сютню флягалагъа къуюб, флягаланы бир-бири ызларындан тизсенг, 6 километрден аслам узакълыкъгъа созулур эди!

... Туура 1976 джыл, онунчу бешджыллыкъны биринчи джылы башланырны аллы бла, совхозда асыулу тукъумлу 190 къунаджинден бир джангы ферма къуралады. Джелин толтургъан къунаджинле къозлаб башлай-

дыла, аланы юретирге, саууб башларгъа киши джокъ. Быллай болум ферманы тамадасы Байчораланы Магометни, бѣлюмню зоотехниги Семенланы Сосланбекни, ол огъай эсенг, совхозну баш зоотехнигин да къайгъылы этди. Сагъыш эт да бир къарачы, къышны тамам тутхан кѣююнде эмилик къунаджинлени юретирге, аланы сауаргъа, ашларына-сууларына къараргъа ким чабыб келликди бери?

! Тамадала къайгъы этер керекли къалмадыла, ѳзге башха мадар табмадыла.

— Тейри, не ариуну да басыб, Зухраны къунаджин фермагъа кѣчюрюрге керекди ансы, чот боллукъ тюлдю,— деди бир кюн Магомет Сосланбекге.

— Айхай, сени юйюнге хычынла джаугъа эдиле да, Зухра фермагъа келге эди. Зухра уа кесине нѳгерле да табарыкъ эди, аланы юретген да этерик эди, — деди Сосланбек да.

Ферманы тамадасы бла бѣлюмню зоотехниги Хауаны фермасына келдиле да:

— Зухра да, Хауа да бизни нек келгенибизни сезаламысыз?— деди.

— Огъай, тоба, нек келгенсиз, айтыгъыз, тынгылайыкъ.

— Кесигиз билесиз, былайда, сизни фермадан узакъ болмай. асуулу тукъумлу къунаджинледен джангы ферма къуралгъанды. Анда ишлеб башларгъа тамам онглу иш сынамы болгъан бир ийнек саууучу керекди бююннге, сиз коллективигизден бир саууучу берсегиз.

— Джарашыб саууб тургъан ийнеклерин къоюб, эмилик къунаджинлеге уа ким барлыкъ эди, башха фермаладан излегиз аллай саууучуну, — деб Хауа, джашланы тилеклерин огъурамагъанын таныта, джууаб этди.

— Совхозну дирекциясыны, парткомуну, бѣлюмню санагъат усталарыны оноулары былайды, Хауа, джаным:

Зухраны сенден алыб, къунаджин фермагъа салыргъа. Билебиз, сиз экигиз 14 джылны бирге ишлеб, энди бир-бирингден айырылыргъа суймезлигигизни, Зухрагъа да джарашыб тургъан ийнеклеринден, коллективинден айырылыб кетиу алай тынч болмазлыгъын. Алай а, не этейик, башха мадарыбыз джожьду,— деди зоотехник. Къысхасы, ферманы тамадасы бла бёлюмню зоотехниги къызланы «алдадыла», Зухра къунаджин фермада иш-лерге разылыгъын билдирди.

Мындан алда, сууукъ тамам «биширген» кюнлени биринде, биз Зухра ишлей тургъан фермада болдукъ.

— Да, мени адетим алайды, къолларым къайда керек болсала, ары барама. 27 къунаджин къозлагъанды да, аланы юретиб, бузоуларын да аякъландырыб, саууб турама,— деди Зухра.

Тамадала джангылмагъандыла. Зухра къунаджин фермагъа кеси юретген къызланы бирин—Семенланы Земфираны да келтиргенди. «Къош да бара-бара тюзеледи» дегенлей, мындан ары Зухра къунаджин ферманы сауучула бла толуб баджарлыкъды, аланы юретирикди, ала-гъа кесини уллу иш сынамын ортакъ этерикди, сёзю, иши бла да болушурукъду.

Бусагъатда Зухра хар къунаджинден кюн сайын 8 килограмдан аслам сют сауады. Къышны къыямытында, мал ашны дыккылыгъына да къарамай, аллай бир сют берген къунаджинле мюлкде биринчи болуб кёрюнедиле.

Быллай асыулу тукъумлу малладан совхозда бир ферма къуралгъан эсе, мындан ары асыулу тукъумлу тууарланы юретиуге ышаннгылы тамал салыннган эсе, анда да барды бизни Зухраны белгили юлюшю.

... Тёрт джылны мындан алгъа Зухра бир кюн совхозну парткомуну секретарына келди да:

— Робинзон, хаман бу агъачсыз ийнеклени эмчеклерине къадалыб турмайыкъ да, асыулу, кёб сют бери-

учю ийнекле къурайыкъ. Газетледе ол мюлкню, бу мюлкню ийнек саууучусу джылда бир ийнекден 4—5 минг килограмм сют алгъанды, деб окъусакъ, неда радио бла эшитсек, сукъланнган этебиз,— деди.

Экинчи кюн парткомну секретары, совхозну баш зоотехниги, селекционери, Зухраны да биргелерине алыб, Предгорный районда, «Пролетарская воля» колхозгъа бардыла. Хоншу колхозну тамадалары къонакълагъа джылы тубедиле, мюлке асыулу тукъумлу тууарланы къалай юйретиб тебрегенлеринден хапар айтдыла. Ючкёкенчиле колхозну ийнек фермаларына къарадыла, ийнек-лени къалай тургъанларын, аланы ашларын, сууларын, саууучуланы къалай ишлегенлерин кёрдюле. Ала колхоздан кёб хайырлы зат алыб къайтдыла ызларына. Ол хайырлы затланы бири — биз башында айтхан къунаджин ферманы къуралгъаныды, совхозда асыулу тукъумлу тууарланы юйретиуге ышангылы тамал салыннганыды...

— Зухра келди!

— Зухрушка келди! — деб, къызла юйден эшикке юрюлюб чыкъдыла. Аланы хар бири Зухраны къаты къысыб къучакълады, аны туугъан Коммунист партиябызны XXV съездине делегатха сайланнганы бла ачыкъ джюрекден исси алгъышлады.

Ол кюн бизни Зухра Ставрополь крайны XX партия конференциясындан къайтхан эди. Крайны коммунистлери конференцияда, таулу къызгъа улуу ышанмакълыкъ танытыб, аны КПСС-ни XXV съездине делегатха, КПСС-ни крайкомуна членнге да сайлагъандыла.

— А къыз, бир хапар айт, съездге делегатха къалай сайланыб къалдынг? — деб джюрегинде къууанчын тёге, Зухраны джандан-джаннга татлы тенги Хауа сорду.

— Тоба, ол насыб меннге кесим да билмей тургъанлай тюшдю. Бизни крайдан XXV съездге делегатлагъа сайланнган коммунистлени списогунда кесими кёрге-

нимде, къаллай бир къууанганымы айтыб къолумдан келлик тюлдю.

— Игитда къууанаса, сен огъай эсенг, ол игиликге бютеу элни, районну урунганлары да къууанадыла, — деб, Хауа Зухраны дагъыда бир кере къучакълады...

Бизни Зухра бюгюн, 1976 джыл февралны 24-де, Совет Союзу Коммунист партиясыны XXV съездинде олтурады. Бизни анга айтырыбыз: Абдрахманны кызы Зухра, съездни ишинде да джолунг болсун!

1975

БАРДЫ БЫЛЛАИ КОЛЛЕКТИВ

Таулада джайгъы кюнню эртдени айырылыб ариу болады. Алкъын мында, тау этекледе, танг белги бере тебереген эсе, анда, таулары джитилеринде уа, къанга бузлу ёмюрлюк куртле джангы кёрунген кюнню биринчи такъларыны алтын бояулары бла джуууна башлагъандыла.

Туура ма аллай кёзюуде башланады «Сторожевой» опхозну Болурланы Умарны джашы Али-Мурат тамадалыкъ этген ийнек фермасыны коллективини иш кюню. Татлы джукъудан уянган кызыла, акъ халатларын кийиб, билеклерин ёрге эте, юден стауатха чыгъадыла. Стауатны тегерегинде уа былайгъа, «Туганка» деген джайлыкъгъа, табигъат ёлчелемей берген ариулукъ кызыланы бюгюн да урунууда бир хорлам этерге чакъырды.

Эртденги салкъын хауаны тынчлыгъын движокну тауушу бузады, бираздан сора кече хансдан сют этиб стауатха келген ийнеклени ёкюрген тауушлары эшитиледи. Аланы тууарчыла Аджиланы Шамил бла Хубийланы Сары кютгендиле бюгече. Эртденги саууу башланады...

Биз хапарын айтыргъа башлагъан коллектив алай уллу коллектив тюлдю, ёзге, ол тогъузунчу бешджыллыкъны

болджалдан алгъа толтурур ючюн башланыб, къралыбызда кенг джюриюш алгъан Бютеусоюз социалист эришиуде уллу джетишимге ие болуб, кесини атын алтын харифле бла джаздыргъанды.

КПСС-ни Зеленчук райкомуну пропаганда бла агитация бѐлюмю 1975 джыл июнну 3-де быллай «молния» чыгъаргъанды:

«Сторожевой» опхозну комсомолчула бла джаш тѐлюден къралгъан, Болурланы Алий-Мурат тамадалыкъ этген ийнек фермасыны коллективи 1975 джыл майны 27-де къралгъа сют сатыудан бешджыллыкъ борчун толтургъанды.

Коллектив бешджыллыкъда 15 209 центнер сют сатаргъа керек эди да, 15 210 центнер сатханды, пландан тышында сют сатыу энтда хорламлы джюриюш бла барады.

Орта тергеу бла бир джылда хар ийнекден 1 929 килограмм сют сауаргъа керек эди эсе, 2 010 килограмм сауулгъанды. Бир центнер сютню кеси багъасы белгиленген 19 сом бла 50 капекни орнуна 16 сом бла 87 капек болгъанды. Коллектив тѐрт джыл бла беш айны ичинде план бла белгиленген 1 010 орнуна 1 053 бузоу алыб ъсдюргенди.

Фермада эм иги ийнек саууучу Боташланы Юсуфну кызы Роза да 317 тонна сют саууб, кесини энчи бешджыллыкъын болджалдан алгъа толтургъанды.

Районну малчылары! Бешджыллыкъны алчыларына тенг болур ючюн кюрешигиз!»

Биз джигерле урунган фермада ишлеген кызла бла джашланы, алагъа тамадалыкъ этген Али-Муратны иги кесекден бери таныйбыз, аланы юсюнден газетде да талай кере джазылгъанды. Алай а бу джол коллектив бла бизни тюбешиуюбюз, ушагъыбыз артыкъ да бек джылы болду...

Ичи, тышы кирсиз акъланган, эркин кызыл мюйюш бѐлмени арт къабыргъасын тюрю-тюрю плакатла, ча-

кырыула джасайдыла. Бешджыллыкны озгъан тёрт джылы бла беш айында коллективни урунууда джетишимлери ючюн партия, совет, профсоюз, комсомол организацияладан анга берилген 24 хурмет грамотаны санайбыз. Аланы арасында ВЛКСМ-ни Ара Комитетини кызыл выпели да тагъылады. Ол выпелде алтын харифле бла былай джазылыбды: «Малчылыкда урунганланы Бютеусоюз социалист эришулеринде джетишими ючюн эм иги комсомолчу-джаш тёлю коллективге».

Къызла бла ушакъ этебиз, аланы ишлери, джашаулары, ашхы муратлары бла шагърей болабыз. Мында джети кызы урунады. Аланы алтысы комсомолчуладыла. Юретиучю «мамалары» Розады. Ол фермада 11 джыл урунады, кесини иш сынамын, джигерлигин, адамлыгын джаш кызычыклагъа юретгенлей турады. Батчаланы Зарият фермада комсомол къауумну секретарыды. Зариятны комсомолчу тенглери Болурланы Гяусар, Аджиланы Люаза, Текеланы Вера, Тебуланы Халимат, Джанибекланы Лидия ингирги школну онбиринчи классын бошай турадыла. Ала Сторожевойдагы экинчи орта школну директору Величко Таисия Евгеньевнага, химия бла биологиядан дерс берген Къушджетерланы Ханафийге, математика бла физикадан окъутхан устазлагъа керти разылыкъ билдире, алгъан билимлерине къууанганларын танытадыла. Бусагъатда къызла экзаменлени джетишимли бере турадыла.

Коллективни бютеулей да джигерлигине сёз табаргъа бек кыйынды. Асламысына биз адамланы урунуу джетишимлерин эслейбиз. Ол да тюздю. Ёзге, адамны бизни бюгюнню насыблы джашаугъа къалай къарагъаны, ол джашауда кесине къаллай орун алыргъа талпыгъаны, урунуу бла бирге адамны джашауунда ариулугъун джасандыргъан шартла болгъанларын да эслерге керекди.

Башында айтханыбызча, ферма стауат салгъан джерге табигъат кесини ариулугъундан юлюш берир ючюн

кьоймагъанды. Алай а кызыла кеслери тургъан юйню ал-
лын тюрлю-тюрлю гокка хансла бла джасандыргъандыла.

Фермада ишлегенликге, кызыла бла джашла радиогъа
тынгыларгъа, телевизоргъа къараргъа мадар табадыла.
Бир-бирде уа Розаны кьолунда алтын тиекли кьобузну
кьонгурау тауушу джарыкъ макъам чыгъарыр, харс къа-
гъылыр, джаш джюрекли джигерле санларын ойнатырла,
кьууанч этерле. Бир-бирде уа накъырдачы, чамчы Гяусар
ийнарны таралтыр, кызыланы джюреклерин кьозгъар.

...Болурланы Умарны джашы Али-Мурат коммунист-
ди. Ол ийнек фермагъа тамадалыкъ этерге 1963 джыл
келген эди. Андан бери Али-Мурат тамадалыкъ этген
коллектив къралгъа сют сатыудан бир джангыз джылда
да борчун толтурмай кьоймагъанды. 1974 джыл малчы-
лыкъны продукталарын аслам хазырлаб, аланы къралгъа
сатыуну джетишимли бардырыр ючюн кьуралгъан Бю-
теусоюз социалист эришиуде борчну джетишимли толтур-
гъаны ючюн, Али-Мурат Урунууну Къызыл Байрагъыны
ордени бла саугъаланнганды.

Биз Али-Мурат бла ушакъ этебиз. «Сабыр тюбю сары
алтын» дегенча, ол сабыр сёлешеди. Аны хар сёзюнде
тутхан ишине усталыгъы, джашаугъа суймеклиги таны-
лады.

— Али-Мурат, ферманы коллективи бусагъатда хар
кюн сайын къралгъа 22 центнерден аслам сют сатады.
Джылны аягъына дери, бешджыллыкъ борчугъуздан ты-
шында, ненча тонна сют саталырсыз къралгъа?

— Бу соруу меннге кёб кере бериледи. Мен аны тергеген-
ме. Эм кеминде 220 тонна сют сатарыкъбыз. Ол бизни
туугъан Коммунист партиябызны XXV съездине урунуу
саугъабыз боллукъду, — деб кьууана, джууаб этеди Али-
Мурат.

Али-Мурат сёзюн джелге алдырыучуладан тюлдю.
Ол, мюлкде биринчи болуб, ийнеклени механизмлени кю-

чю бла саууу джорукъну джашаугъа сингдиргенди. Сютню кѣб, учуз болур мадарларыны къайгъысы анга кече, кюн да тынчлыкъ бермейди. Ол сеbebден коллектив джангы хорламлагъа таукел атлаб барады.

Умарны джашы Али-Муратны джамагъатны арасында сыйы уллуду. Ол урунганланы депутатларыны область Советине эки кере депутатха сайланганды, парткомну члениди, кеси тамадалыкъ этген коллективде агитаторду, джаш тѣлюню урунургъа юретиучюлени бириди мюлкде...

Али-Мурат Сторожевой станседе огъурлу аталаны бириди. Ол юй бийчеси Халимат бла бирге 6 сабийни ѳсдюреди. Юйдегини тамадасы Джашарбек быйыл Ставропольда эл мюлк институтну ючюнчю курсун бошайды, аны гитчеси Роза Иссуудагъы институтда окъуйду. Розаны гитчеси Гяусар атасы бла бирге фермада ишлейди, Казбек алтынчы, Асият — бешинчи, Асланбек — экинчи класслада айырма окъуйдула...

Бизни крайда «КПСС-ни XXV съездине дери кълалган 25 онкюнлюкню хар биринде стахановчу джигерликни кѣргюзтюрюз!» — деген патриот башламгъа ферманы коллективи бек разы болуб кшошулганды. Арадан кюнле да оза баргъанлары сайын, коллектив да кѣб сют ючюн юрешюде кесини джигерлигин аллай бир кълатлайды, ол алгъа, тамбла урунуудан табыллыкъ насыбха таукел атлайды.

1975

КОЛХОЗ БРИГАДАНЫ ТАМАДАСЫ

Татлы джукълал тургъанлай, Хусей илгениб уянды. Алкын кечени ауурлугъу кетмегенди. Кирпиклерин джумуб, Хусей джукъуну теренине батаргъа мурат этди. Алай а джукъу андан узакъдады. Джукъуну орнуна аны башын тюрю-тюрю сагъышла кючледиле, бригадада

бара тургъан кёзююлю ишле аны кёз туурасында суюлды-
ле. Ол ишле уа аз тюлдюле: хансдан кюууут этген юч аг-
регат, ол агрегатлагъа ханс чалгъан, хансны ууакъ туу-
рагъан, аны кюууут этген цехлеге ташыгъан агрегатла,
сенажлыкъ хансны чалгъанла, аны джыйыб, ташыб, чу-
нгурлагъа сала тургъанла, чюгюндюр, нартюх, чёплеу бач-
халада «кёк ёртенни» джукълатыр ючюн кюч салгъанла,
биченлик хансла ёсген тюзлени башларында джанкы-
лычла тургъузгъанла...

Кёзю квалкыуугъа бара тургъан Хусей, бир кесекге
ишлени эсинден чыгъарды да, кесини джашауда, урунуу-
да этиб тебреген биринчи атламларын кёзюне кёргюздю.
Ол онунчу классны бошагъандан сора механизациядан
усталыкъ берген училищеде окъуйду. Аны айырма били-
ми, терен фахмусу болгъанын эслеб, Эркин-Шахардагы
профтехучилищени тамадалары училищеде дерс берирге
квалдырадыла. Бир джылны устаз болуб ишлегенден со-
ра, Хусей Совет Аскерни тизгинлеринде кюуллукъ этерге
чакъырылады. Кесини аскер кюуллукъ борчун толтур-
гъандан сора да, Хусей эки джылны кюуллукъ этеди да,
1965 джыл лейтенант чынны да алыб, юйюне къайтады.

Саулукълу, билимли джаш Совет Аскерни тизгинле-
ринде джюрюген тёрт джылыны ичинде аскер бёлеклени
командирлеринден талай кере бюсюреу алады. Ол коман-
дир болуб ишлеген автозвод берилген буйрукъну айыр-
ма халда толтургъаны ючюн, полкну командиринден аты
джазылыб берилген сагъатны уа Хусей бек багъалы сау-
гъача сакълайды. 1963 джылны джайгы айларыны би-
ринде полкну коммунистлери аны — Хусейни Ленинчи
Коммунист партиягъа членнге аладыла...

Хусей аскер кюуллукъдан къайтханлай, аны «Родина»
колхозну тамадалары биринчи бригадагъа тамадагъа са-
ладыла, ол иште юч джылны урунады. Алай а Хусейча
техниканы айырма билген адам табылмагъаны амалтын,
аны бригадирликден алыб, правление гаражгъа тамада-

гъа салады. Коммунист гаражгъа тамадалыкъ этиуню да бюсюреулю толтуруб урунады. Алай а биринчи бригаданы иши артына кетиб баргъанын эслеб, колхозну парткому бла правлениеси Хусейни дагъыда къайтарыб бригадагъа саладыла. Ала, Хусейни бригадагъа тамадагъа сала, джангылмадыла. Ол, артха къалыучу бригаданы аякъ юсюне салыр ючюн, кѳб кюнлени тынгысыз, кѳб кечелени джукъусуз ашырады.

Колхозну биринчи бригадасы уллу ёсюмню джолундады. Бююн анда 1 200 тууар, 3 600 ууакъ аякълы, 30 трактор, мюрзеу, силос оруучу, чюгюндюр къазыучу талай комбайн, ханс къууут этиучю АВМ-0,4 маркалы эки, СБ-1,5 маркалы да бир агрегат ишлейди. Бригаданы сабан ызларында ёсюмлеге керек сагъатда джангур джаудуругъа ДДА-100М маркалы 3, ДДМ-75 маркалы—3, «Волжанка» — деген да бир агрегат барды. Ол агрегатла бир сменде 50 гектар джерни ёсюмлерин Къобанны чокъуракъ сууундан тойдуругъа боллукъдула.

Бригаданы 2 800 гектар сабан ызы барды. Джерлени асламысын мюрзеулю культурала, кѳбджыллыкъ хансла, силослукъ нартюх, шекер чюгюндюр, чѳплеу аладыла. Бригада джашагъан эл Ильични атын джорютеди. Мында 11 къарнаш миллетни келечиси джашайды. Ала бир юйдегича татлы джашайдыла, аланы ёмюрлеге бузулмазлыкъ шохлукълары бирге урунууда бегийди. Ногъай къызланы — ийнек сауучу Баисова Аняны, чюгюндюрчю звенону башчысы Темирболатланы Соняны, къарачай джашны — механизаторну Маршанланы Ботайны, орус джашланы — механизаторланы Котляров Василий бла Веремеников Иванны, чюгюндюрден уллу битим ёсдюрюню устасы—молдаван тиширыуну — Буга Феодораны, дагъыда ала кибик кѳб джигерни атлары колхозну тышында да белгилдиле.

«Бирликде тирилик» дегенлей, кѳб миллетли бригаданы урунууда болдургъан джетишимлери кимни да къу-

уандырмай кьоймазчады. 1973 джыл а биргаданы урунганлары махтаулу джетишимлеге ие боладыла. Ала 700 гектарны хар биринден 36 центнер мюрзеу, шекер чюгюндюрню гектарындан 317 центнер битим джыядыла, ара малгъа эркин джетерча бичен ишлейдиле, силос, сенаж хазырлайдыла, ханс кьууут этедиле. Ол джетишимлери ючюн бригаданы кьб колхозчусуну аты багъалы затла бла айтылады. Коллективге башчылыкъ этиб, байлыкъны кьатлагъан бригадир Гочияланы Ахлауну джашы Хусей а 1973 джыл 7-чи декабрда СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланады.

Къралыбызны сыйлы саугъасы Хусейни тирилигине, этимлилигине джангы кюч кьошады. Озгъан джыл бригада мюрзеуден, шекер чюгюндюрден, силослукъ нартюхден, биченлик хансладан эм онглу битим ёсдюрюб джыйгъаннга тергелгенди. Башханы кьой, бригада 1 156 тонна гютдюленнген ханс кьууут этгенди. Андан колхоз къралгъа 400 тонна сатханды. Аны ючюн мюлкге кърал 400 тонна комбикорм бла 36 минг сом ачха бергенди...

Бригаданы колхозчуланы ал башланган партия организациясыны башчылыкъы бла быйыл, тогъузунчу беш-джыллыкъны хорламын тамамларыкъ джыл, КПСС-ни Ара Комитетини партиягъа, совет халкъгъа Чакъырыуна джууабха джерчилик бла малчылыкъдан уллу хайыр алыргъа сёз бергендиле.

— Къылчыкълы мюрзеулерибиз быйыл 1 180 гектарны аладыла. Сабанланы болумлары игиди, муратыбыз — хар гектардан эм кеминде 30 центнер алтын бюртюк джыяргъады, шекер чюгюндюрню гектарындан 300 центнер татлы тамыр алыргъады, ханс кьууутну 1 500 тоннадан атлатыргъады, — деб хапар айтады Хусей.

Бачхалагъа къарауну сериуюн этмей, мюрзеу джыйыуу бла мал аш хазырлауну озгъан джылланы биринде да болмагъанча уллу кьурамлылыкъ бла бардырыу бригада-

ны бютеу урунганларыны аллында турган эм сыйлы, эм джууаблы борчду. Мюрзеу джыйыуну башларгъа саналган кюнле къалгъандыла, мал аш хазырлау а кызыу джюрюш бла барады. Кече бла кюннге бригадада 20 тонна гютдюленген къууут хазырланады. Кюнюне аллай бир дамлы аш хазырлагъан мюлк, Къобан районда огъай эсенг, бютеу областда да джокъду.

Бригаданы партия организациясы бла санагъат усталары, мал ашны не къадар аслам этер муратда, эм алгъа битими джыйылган джерледен 400 гектарны сюрюб, анга нартюх, зынтхы дегенча мал аш культураланы уругъун салыргъа оноулашхандыла. Бусагъатда ол магъаналы ишни джетишимли толтурургъа онг берлик мадарланы къайгъысы этиле турады.

Андан, Покун Сырты джайлыкъландан, РСФСР-ни Баш Советине эмда тѣбенги Советлеге сайлаулары кюнюнде къууанч хапар келди. Бригаданы Гербекланы Маджит тамадалыкъ этген ийнек фермасыны коллективи къралгъа сют сатыудан джарым джыллыкъланнны болджалдан алгъа толтурду. Ферманы коллективи былтырны бу заманындан эсе 60 тонна сютню аслам сатды къралгъа. Ийнек сауучула Баисова Аня, Гогуйланы Марфа, Репьева Фаина кюнюне бир ийнекден сауулган сютню пудха джети дирдиле.

Къайсы иште да болсун, колхозчула урунууда этген джетишимле бригадирге жангы кюч бердиле, байлыкъланы ёсдюрюуде алчы иш сынамны джашаугъа сингдирирге болушадыла...

Бюгюн Ильич элде сегизджыллыкълан школ, почта, клуб, медпункт, эки тюкен, библиотека, сабий ясли ишлей эселе, хар юйде Ильични лампачыкълары джана эселе, радио сѣлеше эсе, элни ара орамына ууакълан таш тѣшеле эсе, анда Хусейни юлюшю азды дерге джарамаз. Ахлауну джашы Хусей ара байлыкъланы ёсдюрюрге, колхозчуланы юй-турмуш болумларын андан да иги этерге билимин,

кючюн артха салмай береди. Аны колхоз элчилени арасында сыйы барды. Ол колхозну правлениесини члениди, эл Советни депутатыды, КПСС-ни райкомуну ревизия комиссиясыны члениди.

Бютеу совет адамлача, Хусей тамадалыкъ этген бригаданы коллективи 1976 джыл 24 февралда КПСС-ни кезююлю XXV съезди ачыллыкъ хапаргъа уллу къууанч халда тюбегенди. Бригаданы джерчиликде, малчылыкъда урунганларыны хар бири кесини тутхан ишинде бир белгили хорламгъа джетерге, кесини джигерлиги бла Джуртубузну къууандырыргъа талпыб урунады. Ол талпымакълыкъ колхоз бригаданы коллективине белгиленген бетджанлагъа ёрлерге жангы кюч берлигине сёз джокъду.

1975

КЪАЗАУАТДА БИШГЕН, УРУНУУДА ЧЫНЫКЪГЪАН

Добайны атасы Бекир 1922 джыл Терезе элде эм алгъа къазыкъ ургъанланы бириди. Добай 1934 джыл 7 классны бошагъандан сора, ол заманда бютеу Къарачайгъа айтылыб тургъан колхоз джылкъычыны — Баиланы Ибрагимни биргесине ишлеб башлайды. Атны кемсиз суйген Добай, джашлыгъына да къарамай, Къызыл Аскерге атла ёсдюрюб бериуде кесини керти джигерлиги бла этимлилигин танытады. Ол атны белинде ойнаб тебресе, кёбле сукъланыб къараучан эдиле анга. Джай сайын кече джылкъыны гёзет этиб, кюндюз ненча эмиликини юретгенин, ненча тарпанны бойнуна аркъан атханын Добай унутханды. Алай а аны атха, туугъун джуртуна суймеклиги бир заманда да унутулукъ тюлдю.

— 1939 джыл мен 1 000 трудодень алгъан эдим, аны ючюн колхоз мени Москвадагъы Бютеусоюз эл мюлк Выставкагъа джиберген эди, — деб, Добай Выставкада бол-

гъанына шагъатлыкъгъа берилген къагъытны кѣргюздю бизге, — 1940 джылда да болгъанма ол Выставкада, ол джыл колхоз меннге бир тайны саугъагъа берген эди. Малчыланы крайда болгъан джыйылыуунда ёчге велосипед алгъан эдим. Ол кѣзюуде велосипед бююнню «Жигулича» кѣрюне эди бизге...

Заман саргъалтхан къагъытланы ары-бери аудура келиб, Добай бизге къызыл тышлы бир книжкачыкъны кѣргюздю. Аны тышына: «Удостоверение № 52» — деб джазылыбды. Ичине къарайбыз да окъуйбуз: «Лайпанланы Бекирни джашы Добай онунчу Терезе сайлау округдан Къарачай автоном областны область Советини депутатыды.

Область Советни председатели — Исаков,
Область Советни секретары — Къобан улу.
Микоян-Шахар, 1939 джыл».

...Ата джуртубузгъа къанлы фашистле чабханларында, комсомолчу джаш Добай Терезе элден Джуртубузну къорууларгъа атланган джашланы ал тизгининде болады. 24-чю джаяу аскер дивизияны 51 полкунда, Добай къысха заманны ичинде 76 миллиметрли тобха наводчик усталыкъ алады. Биринчи кере фашистле бла къаты сермешиулеге Добай Матвеев Курганны, Туапсени къоруулагъан кюнледе къошулады. 1942 джыл 31 августда Кавказгъа мыллык атхан душман аскерлени алларына кѣюрегин буруу этиб къан тѣкген кюнюнде Ленинчи партиягъа членнге аладыла Добайны полкуну коммунистлери.

Добайны къызыл аскерчи книжкачыгъы бизни къолубуздады. Аны тыш къабугъунда къыйын урушланы отунда Добайдан чыкъгъан терни тамгъалары бардыла. Книжканы ичин ачабыз, окъуйбуз: «Красноармейская книжка младшего сержанта 77 артиллерийского полка Лайпанова Добая Бекировича».

Добайны книжкасында кѣб махтаулу зат джазылыбды, биз аланы бир бѣлеги бла танышдырайыкъ окъуучулары: «Витебск шахарны къатында немецлени кючлю бегитылген бетджанларын чачыуда джигитлиги ючюн Баш Главнокомандующиден бюсюреу бериледи.» Баш Главнокомандующини дагъыда эки бюсюреую барды Добайгъа: «1944 джыл 24 июнда 86 номерли приказда Полоцк шахарны, 1944 джыл 4 июлда 101 номерли приказында да Двинск шахарны фашист джыртхычладан азатлауда, Литвада Шауляй шахарны къатында немецлени бетджанларын къурутууда танытхан джигитлиги ючюн».

Добай 1945 джыл, Уллу Ата джурт къазауат бошалгъандан сора, къайтханды аскер къуллукъдан. Урушлада юч кере ауур джаралы болгъанды. Алай а, сауутун къолундан тюшюрмей, ёхтем сермешгенди ол фашистле бла. 1943 джыл 21 июнда Ростов шахарны азатлар ючюн баргъан урушлада танытхан джигитлиги ючюн Добай «За боевые заслуги» медаль бла саугъаланады. 1944 джыл февралда Витебск шахарны азатлар ючюн баргъан урушда Добай тоб бла тюзюнлей марлаб тёрт фашист танкны ёрге къобмазлыкъ этгенди. Ол джигитлиги ючюн таулу джашны кёкюрегин Къызыл Джулдуз орден джасагъанды, дагъыда ол беш медаль бла саугъаланганды...

Мындан алда биз дагъыда Добай бла тюбешдик, ол, къазауатдан сорадагъы джыллада этген ишлерини юсюнден хапар айта келиб, джан хурджунундан бир адамны суратын чыгъарды да:

— Бу малкъар джашды, Улбашев Ахматды, чыны капитанды. Ата джурт къазауатны аллындан башлаб ахырына дери экибиз бирге болгъанбыз. Ахмат батареяны комиссары эди, мен да партия организацияны секретары эдим, экибиз да кѣб кере къарагъанбыз ёлюмню кёзюне. Бусагъатда Малкъарны Хабаз деген элинде джашайды, бир-бирибизге къонакгъа барыб, туугъан къарнашлага, бек татлы джашайбыз, — деди.

Добай «Терезе» совхозда 1957 джылдан бери урунады. 1961 джыл совхозну тамадалары аны мюлкде эм уллу ийнек фермагъа тамадагъа саладыла. Къазауатдача, рахатлыкъ иште да Добай кесини адамлыгъын танытады. Артаха къалыб туруучу ферманы алчы этеди, коллективни бирикдиреди. Ферманы тамадасы болуб ишлей, Лайпан улу джамагъат ишлеге таукел къошулады. Ол Гитче Къарачай район Советге тёрт кере, Терезе эл Советге алты, область Советге да бир кере депутат болуб сайланганды. Бусагъатда район Советни депутатыды, халкъ контрольноу район комитетини члениди.

Добай тамадалыкъ этген ферманы коллективи, тергилиб белгили болгъаннга кёре, озгъан онтёрт джылны ичинде къралгъа 5 600 тонна сют сатханды. Сегизинчи бешджыллыкъда коллектив къралгъа сют сатарыкъ планын 110, бузоу аллыкъ борчун да 104 процентге толтургъанды. Коллективни ол игилиги ючюн СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1971 джыл 3 апрелдеги Указы бла коллективни тамадасы Добай Октябрь Революцияны ордени бла саугъаланганды.

...Кемсиз ариуду джайгъы айлада Бийчесын. Аны кенг талалары бла чатлары, сыйдам сыртлары бла аралыклары, башхасы болмай, кёк тенгизге ушайдыла. Къалайгъа къарасанг да, тууар, къой сюрюле. Былайда, бийчени сын ташындан узакъ болмай, уллу джау-бышлакъ завод орналыбды. Областны колхозлары бла совхозларыны 30 ийнек фермасы заводну тегерегиндеги джайлыкълада стауат саладыла. Биз Добай тамадалыкъ этген фермадабыз. Аллы туура Минги Таугъа бурулуб ишленген уллу юй, юйню талай бёлмеси барды. Бир ишексиз, кюортада ийнек сауаргъа къуралыб тебреген болур эдиле, акъ халатлы къызла, бир-бирине таууш эте, юйню аллындагъы гокка ханслы кёк къырдышчыкъгъа чыкъдыла.

— Кюнюгюз ашхы болсун, къызла!

— Сау болугъуз!

— Добай къошдамыды?

— Огъай, майна анда, ийнек саууучу агрегатны къатындады, — деб къызланы бири арлакъда башы шифер бла джабылгъан бир къашпакъны кѣргюздю. Агрегатны къатында биз Добайны табдыкъ, аны бла джылы саламлашхандан сора, хапар сордукъ.

— Бютеу Гитче Къарачай районну ийнек фермаларыны арасында мени фермам биринчи болуб ийнеклени механизмлени кючю бла саууу адетге кѣчгенди. Ийнек саууучу он къыз Первомай совхоз-техникумда 20 кюнню юренгендиле, агрегат айырма ишлейди. Къралгъа сют сатыудан джылны биринчи джарымында планны артыгъы бла толтуруб, районда биринчи орунга чыкъгъанбыз, — деб къууана, хапар айтды Добай бизге.

Добай хапарын бошаргъа, джелинлери къызгъан ийнекле, ёкюре-ёкюре стауатха келдиле, хауаны тынчлыгъын мотор таууш бузду, агрегатда къызла ийнек сауууну башладыла. Биз бу юлгюню келтиргенибиз — Добай фермада ауур ишлени механизмлени кючю бла баджарыуну джашаугъа таукел сингдиреди. Бу фермада ийнек саууучу джетишмей бир джангыз кере да джунчуу болмагъанды. Аны шагъаты — ферманы коллективи тогъузунчу бешджыллыкъны озгъан тѣрт джылында къралгъа пландан тышында 177 тонна сют сатханды. Быйылны планын да джетишимли толтуруб барады.

Башында айтханыбызча, Бекирни джашы Добай урунууда биринчи атламларын 16 джылында этиб башлагъанды. Бюгюн анга 57 джыл толады, ол джылланы тѣртюсюн Уллу Ата джурт къазауатны отунда ашыргъанды, 37 джылны да, ара байлыкъны ёсдюрюк ючюн, халал къыйынын артха салмай урунады.

Бютеу совет адамлача, Добай тамадалыкъ этген ферманы малчылары КПСС-ни апрель Пленумуну бегимлерине уллу джюрек разылыкъ бла тубегендиле. КПСС-ни Ара Комитетини партиягъа, совет халкъгъа Чакъырыуу-

на джуабха ферманы коллективи тогъузунчу бешд жыллыкъны хорламын тамамларыкъ джыл артыкъ да бек джигер урунургъа, социалист борчланы болджалдан алгъа толтурургъа, джылны хорламлы тамамлаб, КПСС-ни XXV съездине джангы джетишимле бла туберге салыбды бютеу кюнню.

Къазауатны отунда бишген, Ленинчи партияны тизгинлеринде чыныкъгъан, урунуу джолунда насыбха джолукъгъан Добайны дагъыда бир уллу адамлыгъы — аны юйдеги ёсдюрюуде таныхан аталыкъ къайгырыууду. Добай бла аны юй бийчеси Ёлмезхан 6 кызы бла 2 джашны ёсдюредиле. Кызыланы тёртюсю—Балдан, Аминат, Назифат, Айшат онунчу классны бошагъандыла. Юйдегини эм гитчечиги — эрке Тохтарчыкъ биринчи классха барады, Фатима быйыл онунчу классны, Манаф 8, Люаза да 6 классны бошайдыла.

«Алма терегинден узакъ кетмез», — дегенлей, Добай бла Ёлмезханны сабийлери урунуу суйген адамла болуб ёседиле. Тамада кызылары Балдан, атасы бла бирге фермада саууучу болуб ишлей, урунууда джетишимлери ючюн «Хурмет белгиси» орден бла саугъаланнганды, урунганланы депутатларыны край Советине депутатха сайланнганды. Аминат бла Назифат заводда махтаулу ишлейдиле, Айшат фермада алчы ийнек саууучуланы бириди.

Ма былайды керек кюн Ата джуртубуз ючюн, джанын артха салмай, душман бла эркишича сермешген, рахатлыкъны джылларында урунуу бла джашауну насыбына бёленнген таулуну — Лайпанланы Бекирни джашы Добайны джарыкъ джолу.

1975

АЛТЫННЫ ДЖУРУНУ

Соняны джарыкъ сёлешгенин, тири кымылдагъанын кёрген адам анга ёмюр джарым толгъанды дерик тюлдю. Эшта, Соня, уллу къазанда бишген эт чий къалмаз, деген-

лей, ол тириликни, адамлыкъны, джигерликни да кесине сабий джылларында сингдирген болур. Не ючюн десенг, Огъары Марада джашагъан Болатчыланы Якъубну юйдегисинде онекинчи болуб кѳргенди Соня дунияны джарыгъын. Джыйырманчы джыллада аллай бир сабийни ёсдюрюу таулу ата бла анагъа тынч болмагъанына не сѳз барды.

Аны ючюн эди юйдегиде аякълана келген джашчыкъланы, къызчыкъланы да гитчеликден урунуб тебрегенлери, кеслерин чыныкъдыргъанлары. Элде Тельман атлы колхоз къурала тебрегенинде, Якъуб анга биринчи болуб киреди, колхоз джашауда ол белин тюзетиб солуйду, джетген джашлары, къызлары колхозда ишлеб табхан хайыр юйдегини берекетли, къууанчлы джашаугъа бѳлейди. Алай а элчилени тынчлыкъ джашауларын бизни Ата джуртубузгъа чабхан къанлы фашистле бузадыла. Бютеу кюч душманны хорлар ючюн кюрешиуге бурулады. Якъубну юч джашы — Хызыр, Хамит, Мусса къазауатны ал джылларында огъуна Джуртубуз ючюн джан бередила. Джашауну кыйынлыгъы 11 джыл болгъан Соняны школ партадан алыб, урунууну джолуна чыгъарады.

— Бюгюн кибик эсимдеди, келинле, кызла минген ёгюз арбаланы Мара ёзенни энишге тизилиб келгенлери, Къобанны биринчи кере кѳргенимде уа, дунияны юсюнде андан уллу суу болурму деб сейирсингеним, Кѳл Джагъасында кесимден тамада кызла бла нартых бачхалагъа чага этиб тебрегеним, — деб эсине тюшюреди Соня...

Алай болса да, Соня кесини джашауунда эм иги джылланы ийнек саууучуну сыйлы борчун толтура ашыргъанды эмда ашыра турады. 1943 джыл Соня биринчи кере узалады ийнекни эмчегине. Джаш кызчыкъгъа кыйын эди ол ауур иш, ёзге, саргъылдым чашчыгъыны бурмачыкълары кызыл къолан джаулукъчугъундан бери чыкъгъан, гургум кѳзлю кызчыкъ ишни кыйынына кесин хорлатмады, къадалды, юренди, кесинден тамада-

ланы айтханларын джерге тюшюрмеди, ёсдю, чыныкъды, таурухда айтылырча бир къыз болду.

Якъубну къызы Соняны мен 1957 джылдан бери таныма, ол ишлеген ийнек фермада джай, къыш ненча кере болгъаным эсимде джокъду, ёзге, «Родина» колхозну экинчи бригадасында огъай эсенг, бютеу Къобан районда да джыл сайын кёб сют саууу бла Соня кишини алгъа джибермегенди, хаман да коммунист тиширыу махтаулагъа ие болгъанлай турады. Кесибизни сёзюбюзню керти-лигине шагъатлыкъ этген талай затны юлгюсюн келтирейик.

«Ючкёкен» совхозну ийнек саууучусу, Социалист Урунуу Джигити Байрамкъулланы Зухраны «Бешджыллыкъны — тёрт джылгъа!» деген чакъырыуун Соня Къобанда биринчи болуб къабыл кёрген эди. Джюрегинде социалист эришиуню джилтинлерин джарыкъ джандыра, Соня КПСС-ни Ара Комитети, СССР-ни Министрлерини Совети, ВЦСПС-ни 1972-1973 джылланы къыш кёзююнде малчылыкъны продукталарын аслам хазырлау бла аланы къралгъа сатыуну джетишимли бардырыр ючюн Бютеу-союз социалист эришиуню кенг джайыуну юсюнден этген бегимни джашауда толтурургъа салалды кесини кючю бла билимин, джюрегинде хорламгъа джетерге бютеу талпымакълыгъын.

Огъай, бошуна кетмеди Соняны джигерлик кючю бла этимлилик усталыгъы. Ол 1973 джыл хар ийнекден 3308 килограмм сют саууб алды, сют хазырлаудан джыллыкъ борчун 127 процентге толтурду. СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Соня ол джетишими ючюн Урунуу Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланганды.

Джигер тиширыуну къралыбызны сыйлы саугъасы джангы джетишимлеге учундурады. Ол 1974 августну 21-де кесини энчи бешджыллыкъын толтургъанды. Андан бери да ол 1975 джылгъа онунчу бешджыллыкъны эсеби-

не 18 тонна сют саууб тубейди. Соняны джигерлигине шагъатлыкъ этген дагъыда бир-эки юлгю келтирейик. Ол саууучу болуб ишлегенли озгъан 31 джылны ичинде орта тергеу бла 1550 тонна, неда 1550 000 килограмм сют саугъанды. Ол сют къралгъа 39743 флягагъа куюлуб ашырылгъанды. Аллай бир фляганы бир-бирине джууукъ кысыб тизсек, ала 19871 метрге созулур эдиле, башха сёзле бла айтсакъ, Ташкёпюрден Дууут ёзенни аягъындагъы кызыл кёпюрге джетер эдиле!

Якъубну кызы Соняны коммунист ангысы, адамлыгъы да уллуду. Не джашырыу барды, бир къауум мюкленни фермаларында ийнек саууучула джетишмейдиле. Соня ишлеген фермада да алай болду. Элде башха кызыланы фермада ишлерге чакъырырны аллы бла Соня кесини орта школну бошагъан кызы Ольгагъа:

— Къызым, кел, мени бла ийнек саууучу болуб ишле фермада, — деди.

— Огъай, анам, тюкенчиликге окъургъа деб турама.

— Къой, кызычыкъ, мен айтханны эт, сокъуранмазса.

Ольга анасыны айтханын этди, фермагъа келди. «Ана сыры кызда», — деб халкъда бошуна айтылмагъан кёре эдим. Къаллай джигерлик барды Ольгада да?! Ол октябрны онунда кесиши джыллыкъ борчун толтургъанды. Тюзю, Соня кесини кызын юретмегенди десек, ётюрюкчю болурбуз.

— Арт юч-тёрт джылда кесими усталыгъыма 7 кызыны юретгенме. Ала бюгюн ма сениге, ма меннге деген ийнек саууучула болгъандыла! — деб къууанады бу огъурлу адам.

Соня чыртда унутмайды Салашенко Оляны фермагъа келген ал кюнлерин.

— Оля ийнекни къатына барыргъа да къоркъа эди, кесине да тюгел 15 джыл толмагъан эди. Иги кызы, юйге кет да къал, дерик эдик, алай а тамбласында ол бизге керек адам эди да, юретдик, ёсдюрдюк. Бюгюн а ол

къаллай этимли кызы болганды, — деб хапар айтады Соня.

— Мен фермада ишлерге 1970 джыл келгенме. Мени да ийнек саууучуну сыйлы ишине Соня юретгенди, — деб кыууана хапар айтады область Советни депутаты, бригадада комсомол организацияны секретары Семенланы Баблина. Баблинаны тенглери Хубийланы Зоя бла Хачирланы Ханифа да урунууда биринчи атламларын бу фермада этиб тебрегенли алай кѣб болмайды, ѳзге ала тутхан ишлеринден кыуанган джигерлени тизгинлерине кыошулгандыла бююн...

Соня беш сабийни анасыды. Тамада кызы Римма бригадада эсебчиди, аны гитчеси Мансур, Совет Аскерни тизгинлеринде кыуллукъ этиб кыайтхандан сора, институтда окыуду, Вадик орта школну бошаганды, Совет Аскерде кыуллукъ эте турады, Анатолий да кесин аскер кыуллукъгъа хазырлайды, Ольганы кыайда ишлегенин билесиз. Юйдегини атасы Маца тюз колхозчу болуб урунады.

Район Советни депутатыды Соня. Кѣб колхозчуну ишине, джашаууна кесини депутатлыкъ борчу бла болушханлай турады. Элчилени арасында аны сыйы уллуду.

— Ким болса да, адамны сан этмей кыоярыкъ тюлдю. Кыууанчынды кыуанлыкъды, бушууун да ортакъ этерикди. Башха игилигини юсюнден а мен айтыр зат джокъду, башхасы болмай, алтынны джурунуду Соня, — дейди ферманы тамадасы Семенланы Халим.

Ма былайды Якубну кызы Салимсолтанланы Соняны урунууда, джашауда салган сокъмагъы.

1974

БУЛУТЛА БАШЫ ДЖАЙЛЫКЪНЫ ИЕСИ

Къалай ару болады май айда Морх ѳзен! Акъ кѣмюклю толкунларын ызына силдей да, алгъа ашыгъыш барган сууну джагъалары эм алгъа джерк, тал терек

бла джасала келеди да, таулагъа не къадар ёрлей барсанг, ёзенни субай нарат терекле бла кийинген къабыргъалары бир-бирине джуукълаша келиб, эм ахырында ёзен барыб Морх ауушха тирелгенин кёrese. Былайда, ауушну тюбюнде, Къара Кёлню джагъаларында, Чапаев атлы колхозну тамада тууарчысы Андрей Ильич Романюта юзмей джай сайын тууар кютгенли быйыл бла 22 джыл болады.

Морхда джарлы юдегиде тууб ёсген Андрей, сабий джылларында огъуна атасы Илья Трофимовичге болушуб башлагъанды.

— Атам къабакъ тууарланы кюте эди, мен да анга болуша эдим, эртденден ингирге дери биргесинден айырылмай джюрюучен эдим, — деб эсине тюшюреди Андрей Ильич малчылыкъда этиб тебреген биринчи атламынын.

Арадан джылла оздула. Уллу Октябрь революциядан сора морхчуланы джашаулары да тюрленди. Андрей ма санга, ма манга деген джаш болду, юйленди, 1935 джыл Морхда биринчи колхоз къуралыб тебрегенлей, анга кирди, ара байлыкъны ёсдюрюрге кючюн бериб тебреди. Андан сора Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге чакъырылды. Уллу Ата джурт къазауатны биринчи кюнлеринде морхчу джаш, Брест къаланы къоруулай, фашистле бла къаты сермешеди, андан сора, къолундан сауутун тюшюрмей, Хорламны кюнюне дери джюрюйдю. Хорламны къууанч хапарын ол Вена шахарны къатында эшитеди. Къазауатда джигитлиги ючюн Андрей Ильични кёкюрегин Къызыл Джулдузну ордени бла юч медаль джасайдыла. Ол 1945 джыл декабрда аскерден къайтады.

Къазауатны къыйын джылларында, мюлкю артха кетген колхозда болумну кёргенлей, Андрей Ильич къралыбызгъа эм бек керекли байлыкъны — мюрзеуню ёсдюрю-

ую алады кьолгъа. 1951 джыл а ол кесини эм бек суйген ишине — малчылыкъгъа кечеди. Ма андан бери бир джайны да кьалмагъанды ол Морх ауушну тьобюнде, акъ булутланы башында колхоз тууарланы джаймай.

— Бек сюеме тауланы, ариудула ала, байдыла, берекетлидиле. Джаз тау джайлыкълагъа кечер кезюуню ашыгъыб сакълайма. Морхдан Къара Келге дери баргъан кыйын джолну эки джанында хар ташны, хар терекни кезюме кергюзтгенлей турама. Артыкъ да бек Айюлю Таланы тьобю тар джолчукъ бла тууарланы бирем-бирем, бир-бири ызларындан тизилиб, ерге таяныб баргъанларын кезюме кергюзтсем, чырпыдан тойгъан къанатлыланы джырлагъан тауушларын эсеме тюшюрсем, джюрегим элиме, джериме терен суймекликден толады. Джуртума, халкъыма бир игилик этиб кьууандырыгъа талпымакълыгъым ёседи, — дейди Андрей.

Тынч тьолдю анда, булутланы башы джайлыкълада мал кютюу. Таулада табигъатны усу дженгил тутады. Билмей тургъанлай, кьоргъашын бетли ауур булутла кьарлы джитиледен энишге салынырла, бир-бирлерине чулгъана келиб, элия тогъайланы чыгъарырла, сора этеклерин силкиндириб, не бузну, не къаты джангурну тегерле. Тауланы ол халилерин Андрей Ильич бла аны малчы нёгерлери Токъланы Хамит, Зверев Владимир, Борбот Василий ариу биледиле. Джайылыб тургъан сюрюуге табигъатны усундан кьаллай бир кьоркъуу болса, ала кеслерини джигерликлерин, этимлиликлерин аллай бир ёсдюредиле, сакъ боладыла. Тууарчыла ат юсюнде, кирпич къакъмай, ненча кечени, ненча кюнню ашыргъанларын ким билсин?!

Андрей Ильич тамадалыкъ этген тууарчы бригада, малчылыкъны продукталарын аслам хазырлау бла аланы кьралгъа сатыуну джетишимли бардырыр ючюн кьралыбызда кенг джюрюш алгъан Бютеусоюз социалист эришюуге кьошулуб, хар ууаныкны джайлыкълада кюн сайын

1000 граммгъа семиртирге социалист борч алгъан эди. Бригада ол борчну махтаулу толтургъанды, сюрюуде хар мал кюн сайын 1147 граммгъа семириб тургъанды. Малчылары бу джетишимлери керти хорлам тюлмюдү?!

Биз Морх сууну джагъасында стауат салгъан кысыр тууар кыошда джолдаш Романюта бла ушакъ этебиз.

— Андрей Ильич, джайлыкъда ууаныкланы аллай бир кыалай семирталасыз?

— Ой, сиз сау кыалыгъыз! Морх Башыны джайлыкълары малгъа башхасы болмай «джандетдиле», чибин азды, хауа салкынды, чокъракъ суула, гелеу отлау...

— Кеси алларынамы семиредиле малла?

— Огъай, — деб ышарады белгили тууарчы, — сюрююю малчы джюрютмесе болмайды. Исси кюнледе малланы салкын аяз кыакъгъан мийик сыртлагъа джаяргъа, джауумлу кюнледе чегет талалада, чатлада кютерге керекди. Сюрююю кеси аллына бошлаб кыойсанг, отлауны теблеб, халеклик да салады, кечегиде уа малла джатыб тынчайыргъа ёч боладыла, отлаб тойгъанларын сингдириб джюрююю орнуна.

— Джайлыкълагъа джол алай кыыйн эсе, тузну, азыкны кыалай ташыб джетдиресиз?

— Малгъа тузну, кесибизге азыкны Морх Башында Нарат Эшик деген джерден ары атлагъа джюклеб джетдиребиз, кыыйнды, алай а биз малны туз керекли этиб чырт да ачыусатмайбыз...

1973 джыл сентябрь. Токъланы Хамит, транзистор радиоприемникни Черкесскени толкъунуна кыуруб, анга да тынгылай, тууар кюте тургъанлай, СССР-ни Баш Советини Президиумуну 6-чы сентябрдан Указы бла Чапаев атлы колхозну тамада тууарчысы Романюта Андрей Ильич Ленинни ордени бла саугъаланган кыууанчлы халпарны эшитди.

Хамит, асыры кыууангандан аягъы басханны кёзю

кёрмей, кьошда солуб тургъан Андрей Ильичге чабды. Тынчайгъан да этмей, ат джерини кереклерин джамай тургъан нёгерин кёрдю да, эрлай джетиб, аны кьаты кьучакълады.

— Андрей Ильич! Ильич!!! Суююмчю, суююмчю!.. Сен кьралыбызны эм сыйлы ордени бла — Ленинни ордени бла саугъаланганса, радио бла берилген хапарны кьулакъларым бла эшитиб келеме! — деб, гамада кьарнашыны аллында урчукъча бурулду. Ол кюн ингирде, хоншу кьошладан да малчыла джыйылыб, Андрей Ильични уллу кьрал саугъасы бла исси алгъышладыла.

Октябрны ал кюнлери. Романюта бла аны нёгерлери кютген 168 экиджашар ууанык, джайлыкъда кьошхан 3000 центнер семиз этни да аркъалаб, Морх ёзенни энишге айланды. Семирген малланы джолда кьаты сюрюрге джарамайды, артыкъ да бек бу ташлы, тик джоллада. Акъыртын саркъыб келедиле ууаныкла. Тууарчыланы кёзлери джитиди, кьулакълары сакъды.

Эртденбладан башлаб джаугъан сууукъ джангурну аягы ингир ала кьаргъа бурулгъанды. Джол кыйын болгъа эди да, малчыланы малланы да джауум джунчутмагъа эди. Айхай, биркюнлюк джолда малланы тохтатыб бир кесек отлатыргъа, джатдырыб солутургъа чегет джокъду. «Чынарлыгъа» джетерге керекди, алайда отлау да барды, малчыла тынчайыргъа — кьош да. «Чынарлыгъа» ашхам кьарангы болуб джыйылдыла малчыла. Андрей Ильич тамадады. Ол быллай джунчуулу кюнлеге кёб тюбегенди. Башха тууарчыла аны оноууна тынгылайдыла, айтханын этедиле.

— Джашла, сиз маллагъа сакъ болугъуз, мен бусагъат, — деб азыкъ, хапчюк джюкдениб келген атны да адежге тарта, тёнгертгеледен ишленнген эски кьош таба бурулду. Аtdан тюшдю. Эки атны бир-бирине кьантарды. Буюкъгъан кьоллары бла джибиген брезент плащын

тешди да, кьошну ичинде сернек джандырыб, тегерегине къарады. Болумну асыры да огъурамады, алай а, от джагъада джатхан чыракъ дюккючден джонгурчха кьобарыб, аны джандырды да от тамызды, къазан асды...

Исси шхуурдан джел элтмезча болгъан, шынкъарт отда юслерин-башларын кебдирген малчыла, арыгъанларын унутуб, кыйыр сакъларгъа чыкъдыла.

Танг рахат атды. Накъырдачы Василий:

— Андрей Ильич, къалай да болсун, бюгюн юй бийчелерибизни кьолларындан исси чай ичерге керекбиз, бир кесек ашыгъайыкъ ансы, былайда бизни кюрт басыб кьоярча кёрюнеди, — деди.

Огъай, Андрей Ильич башына тынчлыкъ излеген адам тюлдю. Ол джашлагъа:

— Шохларым, кесигиз ариу билесиз, быйыл колхозда мал аш бек аз хазырланганды, былайда, бу отлауу болгъан джерде, малны төрт-беш кюнню кечиндирсек да хайырды, былайдан элге джетелмей кълмазбыз, джюрюгюз алай этейик, — деди.

Джашла огъай демедиле. Ала «Чынарлыда» алты кюн бла кечени турдула, сора джетинчи кюнню эртденинде ёзенни энишге айланыб, джолгъа чыкъдыла...

— Андрей Ильич, кютген ууаныкларыгъызны къралгъа сатды колхоз. Бусагъатда уа къллай малгъа къарайсыз, мындан ары ашхы муратыгъыз кълалайды?

— 280 эркек таначыкъ барды сюрюуюбюзде. Бизни сыйлы борчубуз — ол таналагъа азгынлыкъ джетдирмей, башларын эсен сакълаб, джазгъа чыгъарыуду. Мени кыйыныма уллу багъа, сый берген Коммунист партия бла Совет правительствогъа ачыкъ джюрегимден разыма, бюсюреу этеме. Сыйлы саугъа мени урунууда джангы хорламлагъа чакъырады. Ол саугъаны сыйын мийикде тутарыкъма.

...Биз Андрей Ильич, уллу саугъаны сыйына хоншуну-
тийрени чакъырыб, къууанч этген кюн алайда болма-
гъанбыз. Ёзге, ол къууанчда Морхда джашагъан орусла-
бла къарачайлыланы шохлукълары, ёмюрлюкде бу-
зулмазлыкъ къарнашла болгъанлары дагъыда бир кере
танылгъанды.

1973

ХИРУРГ

Кечени кече узуну джангур челек бла къуйгъанча джа-
вады. Орамла бла ырхыла саркъадыла. Алай болса да, танг
атаргъа табигъат шош болду, кёкде булутла чачылдыла.
Кёк чууакъ болурча кёрюндю. Алай а къоргъашынча ауур
булутла кёкню джангыдан къуршалладыла. Мартны сангы-
рау джангуру кесини мыдах джырын джангыдан башлады.
Мусса эшикге чыкъды. Бууунунда сагъатына къарады. Аны
стрелкасы алтыгъа джетген эди. Мусса кеси кесине кёл
этди.

— Алкъын заманым барды. Къарагъанда таба поезд
сегиз сагъат бла элли беш минутда тебрейди,— деди ол.

Ол, юсюне плащны къаблаб, сарайгъа чабды. Бир къу-
чакъ отунну алыб, юйге кирди. Анасы Салиматны къатын-
да тохтады. Ана джашына къайгъылы халда къарады. Са-
лимат, джыларыгъы да келиб, джашындан тиледи:

— Джангылма, джанчыгъым! Алай узакъгъа кетме.
Джамбулда зооветтехникум, механизацияны училищелери
бардыла да. Мында окъургъа нек джарамайды?

— Сен мени ангыла, анам. Мен врач болургъа сюе-
ме. Адамланы джаулары — ауруула бла кюреширге сюеме.
Врачла кёб болсала, аурууланы хорлагъан тынчды,— дей-
ди Мусса, китабларын чемоданнга ашыгъыш джыя.

— Сен врач болурса деб мен къалай ийнанайым?

— Ийнан. Ишин этген адам кесини муратына джетмей
къалмайды.

— Бизни аккаларыбыз, аммаларыбыз врач деген сёзню эшитмей ёлгендиле, джанчыгъым. Ала, аурусала, эфендиге дууа джаздырыучан эдиле.

— Анам, унутханмыса, мен 8-чи классда окъугъан заманда къолуму къалай ирин этгенин?

— Сени ананг аллай затланы унутмайды.

— Ол заманда къолуму бакъдырыгъа эфендини келтиргенинги уа унутханмыса? Ол кёб кере тюркюргенликге, мен тёшекден туралмай джата эдим да! Сау болсун устазым Зинаида Кузьминична Кузьменко. Ол мени хирургга элтмесе, мен энди былай айланмаз эдим. Бу усталыкъны суймез эдим. Ол заманда больницада врачла манга къалай ариу къарагъан эдиле? Мени атам ауругъанында, ма аллай хирургла аны къатында болсала, ол ёлмезге болур эди. Къалай насыбды ауругъанланы сау этген! Хирург болмай къоймам!

— Сен врач боласа деб къоркъмайма. Бусагъатда узакъгъа кетгенинге къыйналама.

— Къыйналма, бир зат да боллукъ тюлдю.— Мусса анасын къаты къучакълады, аны кюмюшча агъаргъан чачын сылады.— Энди сен ишлегени да къой, бирси къартлача солу. Сени бир затдан да къыйнамазбыз.

Салимат ышарды:

— Барыгъыз да окъууну бошаб, акъыл-балыкъ болсагъыз,— джюрегим тынчайыр эди.

Ол кесини сабийлерини юсюнден сагъыш этеди. Огъурлу ананы алты джашы бла юч къызы болгъанды. Эри Илияс Тёбен Теберди деген элде ишлеучен эди. Юйдеги рахат эм зауукълу джашай эди.

...Билмей тургъанлай «къазауат» деген огъурсуз сёз къуугъунча джетди. Илияс Боташ улу къолуна сауут алыб, Ата джурт ючюн сермеширге кетди. Ол адам улуну къанлы душманлары—фашистле бла урушады. Ачы сермешуледе бир ненча кере джаралы болады. Ол джараладан сау бо-

лалмай, Илияс 1945 джылда Джамбул областны Мерке районуну Арал Кишлак элинде ёледи. Кёб бармай аны тамада джашы, колхозну алчы ишчиси Хасан да ауушады. Илиясны кьалгъан сабийлери джашауда тюрлю-тюрлю джолланы сайлайдыла. Ма бюгюн а къарт Салимат кесине бешинчи джашын Карагандагъа медицина институтха ашырады.

— Ашхы джолгъа! Терк-терк письмо джаза тур,— деди ол Муссаны ызындан къарай.

Иги кесек заман озду. Салимат джашындан биринчи письмону алды.

«Багъалы анам! Экзаменлени бериб бошагъанма. Мен энди биринчи курсу студентиме. Общежитиеде джашайма. Мында республиканы кёб джерлеринден келген джашла, кызыла бардыла. Оруслула, кызахлыла, узбеклиле, кыргызлыла эмда таулула бир юйдегича джашайбыз. Караганда ариу шахарды. Бизни Кызах ССР-ни Илмула академиясыны ботаника сады бла шагърейлендиргендиле. Мында кёб тюрлю сейирлик затла бардыла. Хайда, сау-эсен тубешейик. Лекциягъа кетиб барама.»

Нурсият Муссадан келген кьагъытны окъугъунчу, Салиматны джиламукълары джылтырадыла. Ол джашына къууана эди. Аны кесини хоншуларындан да джашырмай эди.

...Карагандадан письмола дженгил-дженгил келиб башладыла. Бир джолда Мусса былай билдирди: «Бюгюн аппендицитден ауругъан адамгъа операция этгенме. Энди мен сахарны тогъузунчу номерли больницасында ишлейме, окъууну да бардырама. Кёб тюрлю операцияла этерге юренгенме. Кысха заманны ичинде институтну да бошарыкъма. Кёб турмай юйге къайтырыкъма.»

Студент джилла оздула. Мусса кесини муратына джетгенди.

Ол, институтну айырма багъала бла бошаб, туугъан элине, Тебен Тебердиге къайтханды. Ол, келе тургъанлай, Теберди суугъа чабды. Мусса кесини джетиджыллыкъ кёзюу-

юнде мында джууунганын, былайда сабийле бла ойнагъ-анын эсине тюшюрдю. Энди уа ол уллу джашды. Ол хирургду. Тебердини салкъын аязы аны къара чачын сылайды, иги хауасы джюрекни къууандырады...

Муссагъа туугъан элинде кѣб ишлерге таблыкъ келмеди. Аны шахтаны больницасына тамада врач этедиле. Ол терк огъуна медицина къуллукъчула бла танышады. Бир кюн а Черкескеде саулукъ сакълауну область бѣлюмюне чакъырылды ол.

Ол экинчи кюн шахаргъа тебреди. Областны саулукъ сакълау бѣлюмюню тамадасы Алексей Адамович Хуранов олтургъан орнундан туруб:

— Кел, босагъа юсюнде нек тураса, Мусса Илиясович! Билмеймисе, сени нек чакъыргъаныбызны? Преградна район больницагъа баш врач керекди. Сени ары джиберирге умут этебиз.

— Алкъын мен джашма. Сизни буйругъугъузну толтуралырмамы да?

— Биз санга ышанабыз...

...1964 джылны март айы. Телефон зынгырдады.

— Больница тынгылайды. Не керекди?

— Загедандан сѣлешеме. Агъач кесе тургъанлай, терек Иващенкогъа аууб, аны къарнын джыргъанды. Теркирек келигиз, марджа!

Мычымай «газик» Загедан таба тебреди. Машинаны артындан ургъан джел аны да ашыкъдыргъанчады. Алай а олсагъатлай кѣк кюкюреб, элия джылтырады. Аны джарыгъы хирург Боташ улу бла медсестра Черникованы сагъышлы бетлерин ачыкъ танытды.

— Хайда, теркирек! Джангур мындан къаты джаугъунчу Загеданнга джетерге керекди,— дейди Мусса.

Таякъ джангур урады. Джолла балчыкъ боладыла. Машина орнундан тебалмай къалады. Мусса Илиясович ичинде инструментле болгъан ящикни къолуна алыб:

— Хайдагъыз, былайда тургъандан хайыр джокъду, джаяу барайыкъ,— дейди.

...Кече арасы. Загедандагъы медпункт. Ауругъан эсин ташлабды. Кёбле андан тюнгюлгендиле. Бусагъатда эм уста, дженгил огъуна этилген операция аны джанын къалдырыргъа боллукъду.

Мусса Илиясович кесини ауругъанын унутуб, терк огъуна кийиниб, операцияны башлады. Алай кёб бармай ток берген мотор тохтады. Алай болса да, Боташ улу абзырмайды, ол фатеген лампы джарыгъында операцияны бардырады.

Ахырында бетинде терин сюрте, хирург операция этилген юйден чыкъды. Къыйынлыкъ джетген адамны джууукълары, тенглери Боташ улугъа къарадыла:

— Къалайды Иващенко?

— Сауду. Бир да джарсымагъыз.

Адамланы бетлери джарыды. Бир кесекден а телефон зынгырдады. Хирург трубкины къолгъа алды.

— Мен Къарачай шахардан селешеме! Сизде хауаны болуму къалайды?

— Мында, Загеданда, бир аяз булут барды. Теркирек учугъуз.

— Учабыз...

...Вертолет Загедандан Преграднугъа айланды. Джел вертолетну ары-бери чайкъайды. Алай а анда олтургъанла бир затдан да къоркъмайдыла. Ала бусагъатда ауругъаннга табыкъны излейдиле. Аны Преграднаны больницасына теркирек джетдирирге кюрешедиле. Вертолетну аллында къара булутла кёрюнедиле.

— Энди уа не этейим? — деди Боташ улу.

— Учабыз! — деди пилот,— бу къабхандан да къутулурбуз.

Преграднаны башында тубан джокъ эди. Вертолетну

мылы болгъан къанатларын джангы чыгъыб келген кюнню таякълары джылтыратдыла. Вертолетну къатына носилка бла медсестрала келдиле. Ауругъанны анга салдыла.

— Мусса Илиясович, сиз аякъ юсюгюзде кючден тура-сыз, юйге барыб солугъуз.

— Огъай,— Боташ улу башын чайкъады,— мен былайда бираз къалкъыйым,— деб кабинетге кирди...

1969.

**Джазаланы
Балуа**

АЛМАЗ

ХАПАРЛА, НОВЕЛЛАЛА

АЙГЮЛ

Тёртюнчю лагерь татлы джукъудады. Ингирге дери аны тегерегинде таулагъа айланыб арыгъан негерлерим да палаткада кымсыз къалкъыйдыла. Мен а не ары-бери бурлуб кюрешсем да, кезюме джукъу кирмейди: «Айгюл, сенмисе, сен тюлмюсе? Огъай, бир-бирибизни унутурча туйюл эдик. Мен джангылмайма. Ол Айгюлнию ышаргъаныды».

Сагъышларым тынчлыкъ бермезлигин билиб, юсюме плащымы къаблай, сууну джагъасына келдим, папирос къабындырдым. Тегерекде бир мамырлыкъ, бир шошлукъ барды. Палаткаланы кюршалагъан къарт таула, нарат терекле да бюгече артыкъсыз да тынчайгъанча кёрюнедиле. Джангыз танг сууукъчукъ бла мен болурбуз тынгысыз. Мени эсим бир талай джылдан мындан алгъа болгъан затлагъа кетгенди.

«Айгюл, джазыу бизни нек айырды эке? Мен сеннге джашауум бла борчлу эдим да. Алай а джашауда адам тюзеталмазча халатла да кете кёреме...»

...Институтну арт курсунда окъугъан кезюуюм эди. Сынам практиканы бардырыгъа мен окъугъан шахардан узакъ Къыргъызстанны таулу районларыны биринде, геология экспедициягъа ийдиле.

Тегерегинде таула, Кавказ таулагъа ушашдыла. Алай а алашаракъла, джаланла. Ала кёююяларына джашыргъан

хазнаны излейбиз. И дим алай кѣб тюлдю, тамада геологну биргесине ташланы, топракъны тинтеме, шурфланы ёлчелерин алама. Алай а хар не затны да билирге излеген практикам кѣбге созулмады.

...Ол кюн эртденбладан башлаб ууакъ джангур себелейди, таулары башын тубан чулгъагъанды. Сегизишер метр теренликлери болгъан шурфланы тинте, ёлчелей келиб, ардагъыны эрнине джууукъ сюелдиле. Билеме: джангур синген топракъ къатыш аякъларымы учханын, къалай эсе да бир белгисиз кюч мени аллына, теренликке тюртгенин. Къалгъанын джетдиралмайма.

Эсими больницада джыйдым. Кѣзлерим байланыб, башым, чоюндан къуюлгъанча, ауур, чачылады. Санларым айтханымы этмей эдиле. Къалкъыб къалгъан кѣре эдим. Бир кѣзюуде бир джумушакъ къолчукъла, мангылайыма сабыр тие, кѣзлеримден къара байлауну алдыла. Аллымда, ышара, назик санлы тѣгерекбет къызчыкъ тура эди. Ол къысыгъыракъ, сююмлю кѣзчюклерин меннге джууукълашдырды:

— Эй сени огъесе, алтын излеген чунгургъа секириргеми керекди? Алай а санынг къарыулу кѣре эдим, нени да дженгди ансы,— деди.— Мени да бу биринчи этген операциямды.

Мени джашаугъа къайтаргъан Айгюл бла алай танышдым. Ингирде ашарыкъ алыб келген медсестра къыздан Айгюлню мединститутну быйыл бошаб келгенин, меннге операция эки сагъатдан артыкъны баргъанын, экспедициядан, больницадан да кѣб адам джыйылгъанын билдим.

Айгюл дежурствогъа келгени сайын меннге киреди, саулугъуму тинтиб, газет, журнал береди. Аны меннге джылы, таныш къарагъанын кѣреме. Ол да мени анга ачыкълыгъымы сезеди. Алай а джазыу меннге сырт бурду. Больницада джатханлы джыйырма бла ючюнчю кюнюмден сора Айгюлню башха районда поликлиникалары бирине кѣчюрдюле. Кетерини аллы бла, саламлашыргъа кириб, къатымда кѣб

олтурду. Менге операция этген кюнюн эсине тюшюргенинде, аны кёзлерине джыламукъла урдула.

...Больницадан чыгъа туруб, медсестра дууачыкъча юч бюкленнген письмочукъну берди. Анда «Мурат, бир-бири-бизни унутмазгъа» дегенден башха джукъ джазылмагъан эди.

Институтну бошагъандан сора аскерде кёзююлю къул-лукъ этдим. Орта Азияны тауларында, тюзлеринде, Къазахстанны къумларында экспедициялада айландым. Ол джылланы ичинде Айгюлню излеб кёб джерге письмо джаздым, редакцияланы бездирдим. Алай а бир адрес тюзеталмадым.

Джылла кёб затны унутдурадыла, тюрлендиредиле. Ёнге не джылла, не геологну аякъ юсюнде джашауу Айгюлню тюрсюнюн мени кёзюмден кетермедиле, тунакы этмедиле. Ол джюрегиме салгъан сюймекликни урлугъу джылла бла чагъыб, ёсюб, кёкюрегими кере эди. Эртде, кеч болса да мен Айгюлге тюбериме ийнана эдим. Алай а бу джолча тюбеб къалырма деб акъылым джокъ эди.

Лагерге мен келген кюнню ингиринде болджаллары джетген бир группа, адетдеча, кетерлерини аллы бла концерт сала эдиле да, ары бардым. Клубну ичи адамдан толуду. Сценада эки джарашыу тиширыу «Акъ-Бермет» деген къыргъыз джырны джырлайдыла. Тохта-тохта, джырлагъанланы бири кимге ушайды? Аллымдагъыланы чамландыра, сцена таба тебрим. Огъай, огъай, чыртда жангылмайма — сценадагъыланы бири Айгюлдю. Къалай этсин адам?

Мен сагъыш эте тургъунчу, ала, джырлаб бошаб, сценаны бир джанына жанладыла. Андан сора не концертде, не аны ызы бла болгъан тойда Айгюл бла нёгерин кёрмедим. Эшта, палаткаларына кетген болур эдиле. Кечегиде уа къайдан излеб табарыкъса? Джерде, кёкде болгъанымы билмей, лагерде палаткаланы арасында ары-бери айлана

арыгъанымда, ма бу суучукъну къатына келиб олтурдум да, тейри джарыкъгъа былай тюбедим.

Кетериклени ашырыгъа лагерни къуллукъчулары, тенг-лери, танышлары келген эдиле.

Хар кимни бир-бирин ашыргъанына сукълана, уллу терекни къатында сюелеме. Не эсе да Айгюл кёрюнмейди. Бу группа бла кетерик болмазмы эке? Бир заманда тюз мени таба Айгюл келе тура эди.

— Айгюл, мени таныймыса?

Ол, мениге сейирсингенча къараб: «Огъай» — деди.

— Да, сен биринчи кере операция этген практикант джаш... — деб башлагъанлайыма, Айгюлню эринчиклери къалтыраб тебретиле, бети къызарды.

— Ах, Мурат, сенмисе, былай бек нек тюрленгенсе, бери уа къайдан чыкъдынг? — деб кёзюме къатды.

— Бу группа бламы кетесе, бир кесек тохтаргъа мада-рынг джокъмуду? — дедим.

— Огъай, Мурат, болджалыбыз джетгенди, ишиме да ашыгъышма, юйдегиле да... Да не этерикбиз, Фрунзеде болгъанынг болса, ма бу адрес бла кирирсе,—деб, Айгюл, ашыгъыш къолумда газетни къыйырына бир-эки сёз джазыб, автобусаху бурулду.

Курорт шахарлада, ашыкъсанг, таксими табарыкъса! Айгюл кетген автобусну ызындан юч-тёрт сагъатны кечигиб чыкъдым. Мин-Воддан Фрунзеге учарыкъ самолет кетиб тура эди.

Ызыма къайтханымдан сора эки кюнден, юйге да бурулмай, Фрунзеге учдум. Айгюл ишлеген джерини адресин берген кёре эдим. Мени республика поликлиникада кёргенинде, мыдах болгъан болмаса, алай уллу сейирсинмеди. Алай а ишин кююб чыкъды. Панфилов атлы паркга келдик. Айгюл бир-бирибизни кёрмеген джылланы ичинде бютеу хапарны айтды. Районда поликлиникада ишлегенден сора, Ленинград шахарда врачланы усталыкъларын ёсдюрген бирджыллыкъ курслада окъугъанды. Андан бери бы-

лайда ишлейди. Кёз аурууну юсюнден диссертация хазырлайды. Юйленгенлерини төртюнчю джылында эркишиси автомобиль аварияда ауушханды. Бир сабийчиги ёседи.

— Мурат,— деди Айгюл, мени имбашыма таяна, — мен да сени юсюнгден сагыш этер ючюн кьалмагъанма. Алай а джашауда биз мурат этгенден башха затла, джолла да боладыла. Алайды да, энди бир-бирибизни унутхандан игиси болмаз...

Мен аны акъылын тюзге санамагъанымы айта, ол да кесини сёзюн джакълай, бир оноугъа джыйылалмай, аэропортха дери келдик. Самолетха мине тебрегенлей, Айгюл, эки кьолу бла кьаты кьысыб, бойнумдан кьучакълады.

Самолет учханында, башым, тирмен таш басханча, ауур болса да, Айгюлге ёмюрлюкге кьайтырыгъым ачыкъ эди.

АЛМАЗ

— Джашауунгда кимча болургъа сюесе? — деб сорсала, экили болмай, атамча—деб джууаб берлик эдим. Атасын суймеген адам болмайды. Алай а атасын туура менича суйген джокъду деб турама. Аны бютеу джашауун мен кесиме юлгюге тутама. Атамы усталыгъы темирчиди. Алай агъачха, ташха, джерчиликге, малчылыкъгъа да кьолу бирча арну джарашады. Ол огъай, чыкыгъаннга, сынганнга да кьарайды. Джангыз ол эс бёлмеген зат — динди. Тюзюсюн айтсам, атамы намаз этиб, ораза тутуб хазна кермегенме.

Темирчилик Къарачайда эски усталыкъланы бириди. Мындан джюз джылны алгъа таулула, кеслери темир бишириб, сауут-саба этиб тургъанларындан атам махтаныб хапар айтыучанды.

Сабийлигимде атамы гюрбеджисине кирирге бек ёч эдим. Агъач тегенелеге кьуюлгъан сууда кьызгъан темирлени джырлагъанлары, тёш таууш, кьурум ийис, темирчи-

лени даурлары (эсигизде болур, къайсы темирчини да къулакълары бир кесек бегирек болады) меннге бир сейирлик кёрюнюучен эди. Салта тийген кызгъан темирни джилтинлери кече кёсеуню атханча чачыладыла.

Гюрбеджиге джылны не кёзююнде да кёб адам келеди. Кими бычакъ этдиреди, кими балта таблатады, кимиси атына нал урдурады. Барысы да атамы сыйлайдыла, къолундан алыб кёрюкню кёзюю-кёзюю басадыла.

— Дебош, былай къарайма да, сен бюрчеге нал урлукъ болурса дейме, — деб накъырда этедиле.

Бир къауумла, нохта бауунгу къартлыкъ джашынга берейик деб, меннге конфетле узатадыла...

Замандан алгъа баргъан зат болмаз. Джылла, бир-бирин ауушдура, дженгил оздула. Атамы джылы джетиб, пенсиягъа чыкъды. Мен да джашаудан орун айырдым. Атамы юйде булджугъаны тохтамайды. Темир, агъач керегин да чачмагъанды. Аланы не мюлкден да багъалыгъа санайды.

...Къач кюнлени биринде, терезени сынган кёзюн ауушдурайым деб, атамы алмазын тиледим. Атам алмазын кюбюрчюгюнден хазна чыгъармайды. Къолгъа алса да, биринчи кере кёргенча, талай заманны сейирсиниб къарайды. Адам къолуна берирге уа чыртда суймейди. Биз да анга юреннгенбиз. Алмазны меннге бергинчи, атам кёб къараб турду...

Аны юсюнде «Н, К» деб эки тамгъа барды. Джылтырауукъ сабы, къурч ауузу. Мыялагъа джетгенлей, чорт тюшюреди. Алай а, тюз кеселмей, мыяланы эки кере ууатдым. Не зат иш этсенг да, атам алай уллу джаратмайды. Агъач, темир бла кюрешиб а аны кёлюне джеталлыкъ тюлсе. Бу джол уллу чамланыб кюрешмеди. Алмазны къолумдан алды да:

— Эркишини къоллары къайсы ишге да джарашыргъа керекди, эй, бар эди керти уста, кеси да бу алмазча джити эди,—деб башлады.—Николайны къоллары алтын эдиле... Ол сейирлик адам бла аз джашагъаным ючюн бюгюн да

ёкюнеме. Бизни халкъ ючюн ол кёб зат этген эди. Хапарны аллындан башлаб айтайым.

Революцияны ал джылларында Джумарыкъ деген темирчи да, мен да элни гюрбеджисин тута эдик. Джумарыкъ Къарачайда айтылгъан темирчилени бири эди. Мен да анга шекиртлик эте эдим. Таулагъа къач джууукълашхан кёзюуде салыб гюрбеджиге бир адам келди. Къолунда агъач кюбюрчюю, юсюнде зыйпуну. Сакъалына джюлгюч тиймегенликге, алай джунчугъанча кёрюнмей эди.

Саламлашхандан сора, бизни ишибизни сынагъанча, бир кесек къараб турду да, юсюнден зыйпунун атыб, болушуб тебреди. Ишге къоллары аламат джараша эдиле.

— Къонакъ, къайданса, кимсе, темирге да чемерча кёрюнесе, бизге ишлерге келген болурмуса? — деди Джумарыкъ.

— Огъай. Алай уллу усталыгъым джокъду. Мыяла салыргъа кюрешеме. Атым Николайды. Кесим Урал джанынданма. Айлана-айлана сизни таулагъа ётгенме. Джаз алагъа дери мында булджургъа муратым барды. Гюрбеджини да соруб келгенме. Не айтсанг да, ишчи ишчини иги англайды.

Алай а биз Николайны ким болгъанын артдан ангыладыкъ... Ол кюн ингирде, фатар излей айланмай, Николайны юйге элтдим. Кесибииз да гюрбеджиден узакъ джашамай эдик. Николай элге айланады. Кимге терезе саларды, кимге къанджал ишлейди. Хазна хакъ алыб да билмейме. Юйге азыкъ келтириучен эди ансы. Тийре-джамагъат да анга юрендиле. Ол огъай, сёлешген джерде: «Бизни Николай», «Ол алтын къоллу» — деб багъалатадыла. Къысхасы, ол бизни бирибиз болуб джашаб тебреди. Алая—сейирлик иш: кече бек аз тынчайыучан эди. Биргесине келтирген джаныгъыз агъач кюбюрчюкню ичинде китабланы къаза, тангнга ныгъыб къалгъанын кёргенме. Ким биледи аны не бла кюрешгенин? Бир-бирде бир къагъытланы да джазыучан эди. Мени кёрсе:

— Дебош, была акъыллы китабладыла. Сени бла менича къарангы адамлагъа джол кѣргюзтюрюкдюле. Быланы бек уллу адам джазгъанды,— деучен эди.

Багъалы заты болуб Николайны бир алмазы бар эди. Кесини азыгъын да аны юсю бла таба эди. Бир кюн Ташчыда, Куропаткин деген оноучуну юйюнде, терезе сала тургъанлай, аны эрке джашы:

— Ол гокканы меннге ал да бер,— дегенди да атасына къадалгъанды. Куропаткинни сѣзю джерге тюшюб амалымы бар эди? Чортакъыллыгъы, кыызгъанчлыгъы бла бютеу Ташчыгъа белгили Куропаткин, Николай алмазны берирге унамагъанында, правленден да бир-эки адамны чакъырыб: «Бу элбуздукъду», «гудучуду», — деб къарантха кѣргюзюб, алмазны сыйыртханды.

Ингирде Николай:

— Меннге кюн кѣргюзюб айланган джангыз алмазым бар эди да, аны да сыйырдыла,— деб джаны кыйналыб хапар айтды. Бизни да Куропаткин байгъа этер амалыбыз джокъ. Алайсыз да правлениени къуллукъчулары «къайда эсе да атыла айланган хашкенни юйюгюзге къойгъансыз», деб терс къараб джюрюйдюле.

Алмазымы сыйыртдым деб Николай юйге кириб къалмады. Узакъ элlege айланыб, къумгъан, таз джамайды, чурукъ ишлейди. Суйген тенглери уа элни тамам джарлыларыдыла. Ала бла кѣб ушакъ этеди. Кесини ишине юретгенлери да болады. Артыкъсыз да бек Николай Махти бла уллу шохлукъ джюрютеди. Махтини тамада къарнашы Боташ, байлагъа къаршчы тургъаны ючюн, талай джылны мындан алгъа джоюлуб кетгенди. Ол себебден Махтиге кѣбле джол кѣюб джюрюйдюле. Николай а аны бла бирге сау ыйыкъны айланганы болады. Не бла кюрешгенлерин киши да билмейди.

Элге айланыб, бизге къайтса, Николай кече сайын алгъындан да кѣб олтуруучу болду. Алай а чамы, накъырдаасы, джарыкъ кѣллюлюгю тохтамайды. Аны бютеу къара-

мында кесине тартхан, илешдирген бир джашыртын сыры бар эди.

Артдан-артха Николай Ташчыгъа, андан ары Пашинскеге кѣб кетиучю болду. Ол кѣзюуге таулагъа джаз да келди.

Кечени арасы бола болур эди, эшик къагъылгъан таууш бизни сакъ этди. Пашинскеге кетген джеринден Николай ашыгъыш къайтхан эди. Чыракъ джандырмай, танг аласына дери олтурдукъ.

— Сизде кѣб туздам ашагъанма,— деди Николай.— Энди меннге амалсыз кетерге керекди. Мени къыйын джолла, уллу ишле сакълайдыла. Сизни адамла къонакъны бек сюедиле, ишлегенлерине ким да сейирсинникди. Алай а къарангы джашайсыз. Тюзлюк азды. Ачыкъ айтайым, мен—большевикме. Тутмакъгъа Сибирге ийген джерлеринден къачыб келгенме бери, сизге. Большевикле салгъан кѣб борчну да толтургъанма. Сибирде Ленинни кеси бла да тюбешгенме. Аны ким болгъанын сиз энтда эшите барысыз. Мени ким болгъанымдан а кишиге хапар айтмагъыз. Ол агъач кюбюрчюк да сизде турсун. Керекли затларымы алгъанма. Не да болсун, чѣгючню къатыракъ тутугъуз, сизни таулагъа да келир джарыкъ.

Мен берген ачханы да алыргъа унамай, Николай джолгъа чыкъды. Арадан джылла оздула. Революция хорлагъанды. Аны ишине Ленин кеси башчылыкъ этеди. Революцияны тауушу узакъ таулагъа кечирек джетди. Байла-бийле къаугъагъа киргендиле. Урунган халкъны джангы власта къаршчы къобарыргъа кюрешдиле. Джангы власты къаллай болгъанын алкъын киши да ангылаб бошамагъанды. Бирери бирер тюрлю сѣлешеди. Байлагъа къарагъанла да кѣбдюле. Халкъны ийнандырырча бир кюч керек эди да, ол кюч заманында джетди.

Къобан ѳзенни ѳрге большевик отряд айланнганды, деген хапар халкъны къобаргъанды. Къартха, джашха дери большевикле кимле болгъанларын кѣзлери бла кѣрюрге из-

лейдиле. Сакълайбыз. Джамагъатны кёбю гюрбеджини аллына джыйылгъанды. Къылыян-Аягъындан огъунакъ къызыл байракъ кёрюндю. Атла ойнайдыла. Аллында келген экеулен гюрбеджини арбазына бурулгъанларында, къоркъаракъ да болдукъ. Алай а къууанчыбыз да терк болду. Атлыланы бири Николай эди. Экинчиси да Боташ.

Элге джангы власть салыргъа революцияны аты бла келгендиле. Аланы кёрюб, Совет власть халкъныкъы, жарылыланыкъы болгъанына къалай ийнанмай къалыр эдинг!

Джыйылыуда кёбле сёлешдиле. «Бу джаланкъарынлагъа къраллыкъ берилгени ётюрюкдю!» — деб чортуна урдургъанла да болдула. Алай а ол уллу кюрешни аллы эди.

Кече, адетибизча, Николай бла мен иги кесекге дери олтурдукъ. Кёб затны юсюнден да сёлешдик.

— Дебош,— деди Николай.— Мени сениге бир гитче саугъачыгъым барды. Ма бу алмазны мени кёзюмден кёрюб тут. Бююн Ташчыда, Куропаткинланы кюбюрлеринде табханбыз. Кеслерин да тюрге ашыргъанбыз. Аны бла бирге ол кюбюрчюкде китабла сизге къалсынла. Халкъгъа жарарыкъдыла. Ала Ленинни чыгъармаларыдыла...

Таулада Совет властны сала, Николай кёб джылланы ишледи. Артда крайгъа кетген хапары чыгъа эди. Бююлмеген большевик бла мени экинчи туберча мадарыбыз болмады. Къазауатны ал джылларына дери биз къагъыт джюрюте тургъан эдик. Андан сора ол да, мен да бир-бирибизден хапарсыз болуб къалдыкъ. Къазауатха кетеме деб бир письмосу келген эди. Андан сора билмейме не болуб къалгъанын. Къазауатда ёлген болурму деб, къыйналгъанлай турама... Бу алмазны уа мен джашаууму сакълагъанча сакълайма...

ЭКИ АТЛЫ

Осман тубюнде атны джюгенин ат джерни къашына илиндиргенди. Ёзенгилери бла да къакъмайды. Къамчиси чурукъ башындады. Иесини ашыкъмагъанын ангыла-

гъанча, мазаллы тору ат тау джолда акъырын атлайды. Атлыны джолу узунду — Бийчесында къой кьошлагъа барыргъа керекди. Кече ариуду, шошду. Джангы толгъан ай тегерекни бирден джарытады.

Уллу ёзенден энерге, ат, юркуюб, бир джанына секирди. Осман сакъ болмаса, джыгъылыргъа боллукъ эди. Джюгенни къысха алыб, ат юркген таба бурулду. Мырды суучукъну ичинде, къарын тюбюне дери ташайыб, кюнгур ийнек джатады.

— Арабий, кимни малы болуб аджашды, сюрюучюле да излеб айлана болурла,— деген оюмла келе, Осман атдан тюшдю. Къанджыгъадан къыл аркъанны алыб, ийнекни мюйюзлерине такъды. Секириб атына миниб, къамчини кёлтюрдю.

Асто, Апалистанны «Рекорду» кёреме бу. Осман аны къалай танымасын. Биринчи фермада тууарчы болуб ишлеген кёзюуде кёб кере башын тутуб саудургъанды. Кеси да сюрюуден айырыллыкъ мал тюлдю.

Осман, ийнекни аллына сюрюуб, биринчи ферма таба айланады.

Стауат тынгысызды. Итле чабадыла. Малчыла джашагъан агъач юйлени барында чыракъ джанады. Османны аллына биринчи болуб тууарчы къарт Дахир тюбеди.

— Къайдан табдынг муну, ашхы улан? Тюш атдан. Бу мал амалтын Апалистан уллу кюугъун салгъанды. Бир саугъаны челек сют болуб баргъан ийнек хар кимге да тюшюб бармайды. Сюрюучюле аны излей чыккыгъандыла. Сора бош сирелеме, кыздан суююмчю алайым,— деб Дахир кыйырда юйге ашыккъды.

Олсагъатдан тенг кызланы аллында Апалистан чыккъды.

— Осман, сенмисе? «Рекордчугъуму» ингирде саугъан эдим. Артда уа сют заводну арбазына, тойгъа баргъан

эдик. Сен да анда эдинг да! Артда кьайры эсе да кетдинг.

— Тойдан кьайтыб, маллагъа бир кьарайым деб чыкъсам, «Рекорд» джокъ...

— Османнга бир кьол керек этмесенг, боллукъ тюлдю,—деб Апалистанны тенглери бирден накъырда этдиле.

— Ёзенде табханма,—дегенден башха сёз айтмай, Осман стауатдан ызына бурулду. Фермадан узакъ кетгинчи, ызындан Ибрагим джетди. Аны аты ёшюн уруш этиб тохтады.

— Меннге иги тынгыла, Осман,—деб башлады Ибрагим сёзюн. — Бюгюнден, бюгечеден башлаб, Апалистанны атын ёмюрлюкге унут. Ол сеннге джетерик тюлдю. Тойдан чачылгъандан сора да аны стауатына келиб, бурнунгу бир урмасанг, болмаймыды? Бу фермадан энтда сууумагъанмыса? Былайдан кысталгъан эдинг да.

— Огъай, сууумагъанма. Ишден кимни тили бла кетгеним белгилиди. Бюгече да Апалистанны ийнегин сюрюб келген эдим.

— Ол джигитлигинг бизге ачыкъды. Мен да фермада эдим. Энтда кьайтарыб айтама: Апалистан бла джолунг боллукъ тюлдю. Ангыладынгмы? Зоотехникни аллына чабама десенг, абыныргъа боллукъса.

— Башынг ол кёк суудан бир кесек бош болса, сёлеширбиз,—деб, Осман атына кьамчини джетдирди.

Айны джарыгъы кьой кьошну терезесинден Османны бетине тюшгенди. Кёзюне кьалкъыу кирмейди.

«Эх, Ибрагим, кёлюнг тамам алайды деб турмай эдим. Айтыр сёзюнгю айтдынг. Зоотехник! Техникумну бошаб келгенли алай кёб болмайды. Фермадан а Апалистаннга сёз джетмесин деб кетгенме. Къуйругъу бла от сала айланган тюлкюча, сени тилинг бютеу Бийчесыннга джайылгъанды. Алай а Апалистанны сеннге кьоярыкъ тюлме. Аны сыфаты джюрегими терен джериндеди. Амма бюге-

че тойда Ибрагим бла кѣб нек тепседи ол?» Сагъышны теренине джюзе, Осман къаты джукъугъа кесин къалай хорлатханын эслемеди.

Бюгюн Бийчесында малчыланы уллу кюнлериди. Тау джайлыкъладан тюшерни аллы бла урунууну байрамын бардырадыла. Областан да кѣб къонакъ келгенди. Сют заводну аллы тюзге адам сыйыныб болмайды. Той, оюн...

Джашил тюзде чилле байракъла, кызыл гокка хан-слага, чайкъаладыла. Байрамны эм аламаты ат чабдыруду. Чарсха барлыкъ атла орунларында тынгысыз тепчилдейдиле. Осман колхоз аджирни чабдырады. Ибрагим — кеслерини совхознукъун.

... Ма джыйырмагъа джууукъ атлы ёзенден бери бурулду. Чабарыкъ джерлери юч кычырым болур. Атлыла джоппу келселе да, заводха джууукълашыргъа, чачыла башладыла.

Ал къауумдан эки атлы бирсиледен узайгъандыла, ёзенгилери бир-бирине тие келедиле.

Къараргъа джыйылгъан адамла, бир-бирине ал бермей, кычырыб тебретиле.

— Осман, Осман, хайт де, бир кесек къалгъанды...

— Осман озарыкъды. Бизни атны алкъын кючу барды...

— Огъай, Ибрагим алгъа чыгъарыкъды. Атны аузун бошламай келеди...

Алай а чекге джетерге Ибрагимни аты артха къала тебрети. Бир кесекден а башы тубюне айланыб джыгъылды. Осман алгъа кетиб къалмады. Эрлай атын ызына буруб, секириб джерге тюшдю. Ибрагим къаты джыгъылгъанды да, бети да сыдырылгъанды. Ауур асхайды. Осман, Ибрагимни ат аллына алыб, чекге джетди. Ибрагим, тегерегине басынган халкъгъа къараб:

— Мени уллу хатам джокъду. Османны ёчюн беригиз...— деди.

— Ёчюнг бла бирге, ол кече ийнекни табханынг ючюн, нохта бауну да ал,— деб Апалистан, тартына-тартына, Османнга къагъыт чырмамгъанны узатды.

ЧОРА

Былайлары къалай алапат джерледиле. Шахар бла тенгleshдирлик тюлсе. Кёзюнг тутханны бары да — таула, чегетле. Къайры суйсенг, ары бар—кёлюнг ачыллыкъды, Адамлары уа барындан да илешлидиле.

Люда ючюнчю корпусха джарашханды. Биргесине да Туладан келген Тамара бла Маша джашайдыла. Къызла ингир сайын кеч тынчаядыла. Клубдан келселе, къайсы джаш тебсерге чакъыргъанын, джангы туристле къайдан келгенлерини хапырын айта, кёб турадыла.

Люда бюгече тюшюнде Чораны кёрдю. Экиси да бирге Ленинградны орамларында айланадыла. Джашны кёлю джарыкъды, хар кимни кесине къаратыб джырлайды, гитара согдады. Неваны джагъасына джетерге уа: «Сен былай тур»,— деб къайры эсе да чабыб кетеди. Къыз сакълайды, сакълайды, Чора келмейди. Бир кёзюнде Чора суудан джюзюб чыкъды. Огъай, ол тюлдю. Люданы биргесине заводда ишлеген Виталийди. Виталий, аллына атлаб, Люданы къолундан ачыулу тутады. Люда илгениб уянганында, къатында Маша сюелиб тура эди.

—Къалай къаты джукълайса сен. Гудучула юйню тонаб кетселе да, биллик тюлсе. Бир сагъатны тюртюб кюрешеме, уяныргъа унамайса, бол, дженгил тур, зарядкагъа кечикдик.

— Ой, Машечка, къалай тюрлю тюшюмю бёлдюнг. Ленинградда Чора бла айлана эдим. Артда уа не болгъан эди? Хы-хы-хы... Къайдан эсе да Виталий чыкъды.

— Къайсы Виталийди ол?

— Бизни заводда конструктор болуб ишлеген...

— Мен анымы билеме!

Къызла, бир-бирлерине накъырда эге, дженгил кийиниб, эшикге чыгыб кетдиле. Люда площадкада жангыдан Чораны кёрдю. Бу джол тюшюнде туююл, тюнюнде. Гимнастика этиб кюрешеди. Къалай кючлюдю аны санлары. Алай а не сейирсиниу — керти альпинист алай болургъа керекди да...

Хант юйде эртденнги азыкыгъа къуймакъ бла къара кофе салдыла. Люданы суйген хантлары. Чора да мындады. Алай а, башхалача, столгъа олтурмагъанды. Шапа джаш бла нени эсе да юсюнден сёлешеди.

Къызла ауузланыб бошаргъа, Чора аланы къатларына келди.

— Къалайды, эгечле, эртденнги азыкны татыуу? Шапагъа мени группамы иги бакъ деб кюрешеме. Тамбла къыйын маршрутха — «Нарзанлы къолгъа» чыгъарыкъбыз.

— Бек аламатды берген хантлары. Былай сыйлаб турсала, айны аягына иги къарыу аллыкъбыз,— деб бары ючюн да Маша джууаб этди.

Бююн ючюнчю группаны туристлари «Нарзанлы къолгъа» барадыла. Таулагъа ёрлеб чыныгырыкъдыла, къыбылама бла белгиленген джерлени табаргъа, палаткала салыргъа юренникдиле. Ингирде уа—шынкъарт, джырла. Группаны аллында тамада инструктор Ахматланы Чора барады. Къач ай болгъанлыкыгъа, кюн джылыды. Аркъаларында ауур джюкleri болгъан туристле суусаб болгъандыла, дженгил-дженгил да солуйдула. Алай а Чора суу ичерге эркинлик бермейди.

Ингир кеч болуб, иги да арыб, барлыкъ джерлерине алай джетдиле. Барындан да кёб джюк кёлтюрсе да, Чора палаткаланы салыб кюрешеди. Эрлай, чегетге да джетиб,

отунла келтирди, шынкъарт джакъды. Туристле отну тѣ герегин алгъандыла. Кими ашарыкъ биширеди, кими кийимлерин кѳурутады. Люда артда палаткадады. Шынкъартдан кѳзюн алмай олтурады. Чораны узун сюеги от джарыкъда андан да мийик кѳрюнеди. Алай ол бир джерде тынч туралмайды, къайры эсе да кетеди, джангыдан отну къатына келеди.

...Насыблы къызла, аны бла къалай суйселе, алай ойнайдыла, харх этедиле. Люда уа Чораны биринчи кѳрген кюнюнден огъунакъ да тартынады.

«Не болгъанды меннге? Инструктордан уялырча, не затым барды? Ол а мени бла бир ариу сѣлешеди. Ол огъай, тебсерге да мени аслам чакъырады. Теличик, ол сенича кѳблени кѳргенди. Турбазада солургъа аз къызмы келеди? Ёмюрлюкге мында джашасам да бир иш. Айны аягъы джетсе, юйге кетдим. Анда уа, заводда, суйген ишим. Конструкторла кѳргюзген чертѳжланы сызарыкъма да турлукъма. Биягъы Виталий да ышарыб джетерик болур. Сейирликди, Виталий бла Чора...

— Люда, не аман сагъышха киргенсе, бютеу палаткалагъа айланыб чыкъгъанма, шхууур суууб барады.

Чораны ауазы алгъындан да ариу, джууукъ эшитиледи.

— Мен ач тюлме, — деб Люда джунчуяракъ ѳрге турду.

Туристле, не арысала да, алай дженгил тынчаймадыла, ойнайдыла, кюледиле. Кюлде бишириб, гардош ашадыла, тишлик этдиле. Ингирни ахыры джыргъа бурулду. Чора гитараны къолгъа алгъанында уа, бары да тынч болдула. Аны гитарасы нени юсюнден сокъмайды. Таулары ариулукъларын, суймекликни тазалыгъын, тенгликни кючюп назик къылла узакъгъа элтедиле, кечеги сууну тауушуна къошадыла.

Джырчы суйген къызын къутхарама деб суугъа кетген джашны юсюнден кюнюю согъуб тебрегенинде уа, Люда кеси таяныб тургъан ташны къысды. Таш мамукъча джумушакъ кѳрюне эди анга.

Чораны кѣб тюрлю джырына тынгылаб, туристле отджагъада кѣбге дери олтурдула. Кечени бир ауурлугъу да кетиб, тынчайыргъа чачылдыла.

Шынкъарт джанында джангыз бир къыз къалды. Люда. Къызны джюреги, аллында джанган мыдых отча, къызды, тынчлыкъ табмайды. Люданы тынчаймагъанына сейирсиниб, аны къатына Чора келди:

— Не болгъанды ленинградчы къызгъа, сууукъсурагъанмы этгенсе?

— Огъай, алай бош. Джукъларым келмейди.

— Алай джарарыкъ тюлдю. Тынчай. Бюгюн иги арыгъанбыз. Алайсыз да, джорукъну бузуб, шынкъартда кѣб олтурдукъ.

Люда орнундан да къозгъалмады. От джарыкъда кызаргъан бети андан да ариу, назик кѣрюне эди.

— Огъай, биз арымагъанбыз. Сиз арыгъансыз. Мен а ол джырлагъа джангыдан тынгыларгъа сюеме.

— Да энтда джырлайым сора. Алай а туристле уянырла, — деб, накъырда эте, Чора шынкъартны юсюне отунла атды.

— Сиз джырламасагъыз да, таула, ташла къайтарлыкъдыла. Джырла алагъа сингиб къалгъандыла.

Къыз бла джаш кече шынкъартны джанында кѣб олтурдула. Бир-бирлерине джашауларындан хапар айтдыла. Люда, техникумну бошагъанлы, Ленинградда заводланы биринде ишлейди. Сурат салыргъа сабийлигинден огъунакъ сюеди. Ол огъай, аны суратлары журналлагъа да басмалангандыла. Атасы медицинаны профессоруду. Отпускангы Къара тенгизге барыб ашыр, деб кѣб кюрешгенди. Алай а, тауланы суратларын салыргъа кѣзю къараб, бери келгенди.

Ахматланы Чора уа бу тауланы этегинде туугъанды. Институтда заочно окъуйду. Юйдегилери малчыдыла. Альпинизмни устасы Ахмат улу турбазада тамада инструктор болуб ишлегенли талай джыл болады.

Люданы отпускасы бошалыб, джолгъа хазырлана турганлай, эшикден чабыб Маша кирди.

— Людочка, не боллукъ эсе да, бюгюн къал, «Кёлле Башына» маршрутха чыгъабыз. Чора да семинардан къайтханды. Группаны ол кеси элтирикди.

Алайсыз да Чораны кёрмей кетеме деб сагъышлана турган кыз джолоучу чемоданын орундукъну тюбюне теберди, юсюне курткасын кийди.

Чора бюгюн башха кюнледен да джарыкъды. Хар кимге накъырда, чам этеди. Юсюне да джангы чындай келек кийгенди. Люданы къатына келгенинде уа:

— Да, сен бюгюн кетерге керек шой эдинг да? Бизни бла барыргъама къуралганса? Арт ыйыкъда маршрутлагъа да чыкъганса да, къыйын боллукъду. Мен а бизни суратчы къызны кёрмейми къалама деб тура эдим, — деб арт сёзюн накъырдагъа бурду.

Чора джырларыны биринде таула къоркъакъны сюймейдиле деб алай айта эди. Люда уа къоркъакъ тюлдю. Ол аны бусагъат кёргюзтсун. Тенглери солугъан кёзюуде кеси джангыз бу шоркъа сууну башында къаягъа бир чыкъсын. Люда, къолуна альбомун алыб, бир джанына бурулгъанында, киши да джукъ айтмады.

Къызчыкъ тауланы суратларын салыргъа сюйгенин бары да биле эдиле.

Къызчыкъ уллу шоркъаны онг джанында джаяу джолчукъну ёрлеб барады. Ма ол тапхырчыкъгъа джетсе, олтуруб солурукъду, сурат саллыкъды. Алай а тюбюнден бек джууукъ кёрюнген мазаллы къая къызчыкъдан къачыб тебреди. Къолунда альбому да джунчутхан этеди. Огъай, Люда алкъын арымагъанды. Альбомун да къойнуна салыб, мийикден мийикге атлайды. Джолчукъ сотур къаягъа джетиб тохтады. Андан ары кенделенинге бурулду. Не болса, ол болсун, Люда алгъа барлыкъды. Алай а ол тапхыр къайдады, былай узакъмы эди? Джолдан джанлаб боллукъ тюл-

дю. Джюрюрге да кыйын болганды. Къаяланы бети мыялача тюздү, узалыб тутарча кёкен джокъду.

— Джолубузну башлайыкъ, — деб Чора ёрге турду. Алай а, аллына бир атлам да этмей, ызына олтурду.—Тенгле, ызыбызгъа къайтмасакъ, боллукъ тюлдю. Бусагъат жангур джауарыкъды, ызы бла тубан да басаргъа боллукъду. Таулары услулугъун кесигиз билесиз. Кёремисиз, ма ол къоргъашын бетли булутлары джыйылыб келгенлерин. Ол болумда «Кёлле Башына» не уста альпинист да чыгъаллыкъ тюлдю.

Туристле, кёгде турналача, тизилиб, лагерь таба айландыла. Маша, адетича, ашыгъыб Чораны къатына джетди.

— Люда джокъду. Рюкзакы да ма алайда, нызы терекчикни къатында турады. Альбомун да алыб, сурат салыргъа кетген эди.

Туристле бирден тохтадыла. Ол кёзюуге сууукъ жангур да себелеб тебреди. Бары да тегерекге излеб къарадыла, Люданы табмайдыла, жангур а къатыдан-къатыгъа барады

— Мен сизни хар биригиз ючюн джууаблыма, — деди Чора, туристлени бир джерге джыйыб,— Дидов бла Мамай улу мени бла къалсынла. Къалгъанларыгъыз, джибимегиз да, лагерьге атланыгъыз. Биз Люданы табаргъа кюреширбиз...

Чора, рюкзакын ачыб, 50 метр капрон джибни, темир ыргъакъны, тагъайлары алды, ауур ботинкаларыны баулары кысыды. «Кёлле Башы» тегереги къаялада ол билмеген джер джокъду. Аланы башларына кёб кере ёрлегенди. Бек къоркъуулу джерледиле. Тубан да джайылыб келеди...

Люда тапхырчыкъгъа джеталмады. Джолчукъ жангыз адам кючден сыйынырча таргъа бурулганды. Аягъын эслеб салмаса, таяргъа боллукъду. Жангур да башланганды. Къыз энишге къараса, асыры мийикден башы тегерек

айланады, баш джанына уа кѣз да джетмейди. Люда кеси кѣайгъылы бола тебреди. Бир-эки кере ызына айланьргъа да мурат этди. Алай а кѣоркѣуулуду. Сотур кѣаяны кѣатында огъунакѣ ызыма бурулама деб, башында чындай бѣркчюгюн да тюшюргенди. Не этсин энди адам? «Нѣгерлерим кѣайда кѣалдыла... Чора уа?..» Насыбха кѣре, алында гитче кѣая ранчыкѣгъа тюртюлдю. Кѣыз, джоппучукѣ джыйылыб, алайда олтурду. Башын аман сѣгъышла басхандыла. Сууукѣсурайды, кѣоркѣады...

Сотур кѣаягъа дери Чора, кийикча, дженгил ѣрледи. Люданы мындан ары бурулургъа джолу джокѣду. Тюбюнде кѣкенледе ол табхан бѣркчюк да былайдан тюшерге керекди. Джангур аны узакѣ сюралмагъанды. Чора, тенглерине белги бере, тюбюнде оноулашханларыча, бармакѣларын аузуна салыб, эки кере кѣаты сызгъырды, белинде джибин седиретиб, аллына таукел атлады.

— Люда-а-а-а!

Чораны тауушуна юслерин тубан джабхан кѣаяла кѣайтарыб джууаб береди. Джангыдан тынчлыкѣ басады. Джашны джюрегини ургъаны кесине эшитиледи, эринлери кѣургъакѣсыгъандыла, юсюнден тер барады. Алай а бир минутну да кечигирге боллукѣ тюлдю. Тубан басхандан басыб келеди. Сууукѣду. Ингир джууукѣлашыргъа да бек аз заман кѣалгъанды.

— Люда-а-а ! Люда-а-а-а!

Чораны кѣулагъына келмеди эсе, аны кѣычырыгъына «не» деб акѣырын тауушчукѣ эшитилди. Огъай, джангылмайды. Кѣызчыкѣ былайдады. Бу табсыз джерлеге кѣалай ѣрлегенди ансы.

Люда, Чораны кѣргенинде, чыртда джукѣ айталмады.

— Хомухчукѣ, былай нек джунчугъанса, кѣоркѣма, бу сагъат биз энише тюшейик, — деб Чора кѣызны кѣатына джууукѣлашды. Эрлай джибин эки-юч кѣат этиб, учуна темир ыргъакѣны байлады. Ыргъакѣны да ычхынмазча кѣаягъа бегитди. Энди джолну башларгъа боллукѣду. Джибден

къаты тута, Люданы да алыб, Чора акъырын энишге тюшюб барады. Ол биледи: былайдан узакъ болмай, кенден джолчукъ башланады. Анга джетсе, бек тынч боллукъ эди. Алай а джеталмайдыла. Джиб, эки-юч къат бурулса да, эки адамны ауурлугъун келтюралмады, юзюлдю.

Люда эсин ташламагъанды. Къалын кенелени юсуне джыгъылгъаны себебли, уллу джарасы да джокъду. Чора уа керюнмейди. Дидов бла Мама улу Людадан хапар эшитиб, лагерден келген инструктор джашла бла бирге, Чораны, кеч-къарангы болуб, тебен къара суучукъну къатында табдыла. Биринчи кере керген адам анга сауду деб чыртда айтырыкъ тюл эди...

Ленинграддан уллу профессор келгенди деген хапар узакъгъа джайылды. Чорагъа ол этерикди операция. Больницаны аллына кеб адам джыйылгъанды. Чораны джуу-укълары, тенглери, туристле. Бары да шошдула, операцияны сакълайдыла. Бир сагъат, ...эки... юч... тёрт. Профессор коридоргъа терлеб чыкъды, резин къолкъабларын, берк-чюгюн медсестрагъа узатыб, джыйылгъанлагъа ышарды.

— Къоркъмагъыз, Чора джашарыкъды, алапат организми бар кере эдим.

Эртденбла Люда Чорагъа операция этген профессор атасы бла бирге Ленинградха учуб кетди.

...Джазны ариу кюнлери джетгендиле. Больницаны аллында терекле кеб чакъгъандыла. Аланы бутакъларында келгинчи къушла той этедиле. Чора бюгюн биринчи кере таякъла бла ёрге тургъанды. Джазгъы кюннге ышара, тереклени арасында скамейкачыкъда олтурду. Аны излеб, къолунда уллу чырмалгъан къагъыты бла, медсестра къыз келди.

— Чора, бу посылканы сеннге Ленинграддан ийгендиле.

— Да ачыгъыз, къарайыкъ.

Посылканы ичинде Чораны къаядан джиб бла салыныб келген уллу сураты бар эди...

— Тоба-тоба, не ариу салыннганды бу сурат! Къайсы художникни ишиди экен? — Суратны арт джанында: «Мени ёлюмден къутхаргъан таулу джашха. Людадан»—деген джазыуну окъугъанында Чора, скамейканы къатында эки таягъын да унутуб, ашыгъыш аллына атлаб кетди.

КЕРЕКЛИ СЕЗЛЕ

Самолет эртденги сагъат онда хауагъа кёлтюрюлдю. Аны ичинде онеки адам барбыз. Джолоучулукъда къартха, джашха да тубейсе. Ма бу джол да биргебизге эки келбетли таулу къарт барды. Самолет джолуна джарашханлай, аны чайкъагъанына да уллу эс бёлмей, ала ушакъгъа киргендиле. Эшта, была самолет бла джолоучу бола тургъан болурла. Студент тенгим Хасан бла мен да самолетну арт джанында орун алгъанбыз.

Иллюминатордан сыртла, сабанла, джолла кёрюндюле. Нарсанагъа дери самолет кёбмю учарыкъ эди. Джолоучула табигъатны ариулугъуна сейирсиниб, бир-бирлери бла да иги танышхынчы, кюмюшкъанат илячин ,тёгерек айланыб, аэродромгъа тюшдю.

Кюзню арт кюнлери болса да, Нарсана кесини ариулугъун тас этмегенди. Кесибиз бу джерледе джашагъаныбыз ючюн иги сезалмайбыз ансы, былайлары тамам адам сукъланырча джерледиле. Нарсана, Нарсана! Кюнню, гокка хансланы, саулукъ бла туристлени шахары! Сени ёмюрлюкге адам къалай суймесин, шох къалай болмасын! Сени тёгерегинги къуршалагъан ёмюрлюк таулагъа, эркин сыртлагъа, чегетлеге бурулсанг, эсинге Лермонтовну назмулары тюшедиле.

Хасан бла мен, ишибизни да тындырыб, шахарны кёб ариу джерлерине айланыб, вокзалгъа келдик.

Къайсы шахарда да болсун, хар вокзалны джашауу бир

тюрлюдю. Бир поезд келиб, бири кетиб, джолоучула вагонлагъа, площадкагъа ашыгъадыла. Къысха тюбешиулени, къууанч джыламукъланы, джюрегинги учундургъан гудок тауушланы — барын да вокзаллада кёрюрге боллукъду.

Арабий, бу поездле быллай бир къайры ашыгъадыла эке?

Ма, энтда ашыгъыш халда келиб, перронда № 19-чу поезд тохтады. Вагондан тюшген джолоучуланы ичинде орта бойлу, джылы келген бир тиширыуну тюрсюню, къатындагъыла бла ышарыб сёлешгени, кюлгени меннге бир таныш, бир джууукъ кёрюндю. Артыкъсыз да бек кёзлери. Уллула, джарыкъла, суйюмлюле. Бу кёзлени къачан, къайда кёргенме?

«Тохта, тохта, бу кёзле Антонина Ивановнаны кёзлери тюлмюдюле? Да ала бир кере ёмюрлюкге багъалы джарыкъны тас этген эдиле да. Алай эсе... Мен джангылгъан эте болурмамы? Огъай, огъай...» Мен, экинчи кере кесиме соруу бермей, эрлай аллыма атлаб, ол тиширыу бла саламлашдым.

Суйюмлю кёзледен келген кирсиз джыламукъла бетиме тамдыла... Эх, заманны алгъа баргъаны. Мындан 8 джылны алгъа Къыргъызстанда мени багъалы устазым Антонина Ивановна къыйын ауруудан сора кёзлерини джарыгъын тас этген эди. Биз, аны сохталары, ол затха къаллай бир къыйнала эдик. Къолубуздан келсе, ол аурууну аны юсюнден алыб атар эдик, керекли кёзлени джабхан къара ауну дуккуллар эдик. Аны кёзлери бизге къалай керек эдиле, къалай багъалы эдиле!

Арадан джылла оздула. Школдан сора бирерибиз бирер джерге чачылдыкъ. Антонина Ивановнаны Москваны бир больницасына багъаргъа алгъан эдиле. Ма энди мени аллымда саппа-сау кёб билим берген багъалы устазым сюеледи. Мен аны мелни кёб кере тутхан джумушакъ къолларынын тутуб, джарыкъны экинчи кере кёрген кёзлерине къа-

райма. Ол минутда, къолумдан келсе, бютеу медицинаны къучакълар эдим.

Сохта заманымдача, бир-бири ызындан берген сорууларыма Антонина Ивановна тынгылы джууабла этди. Багъалы устазым энтда биз окъугъан школда ишлейди. Нарсанагъа солургъа келиб, энди уа ызына къайтыб барады.

25 минутха тохтагъан Антонина Ивановна минерик поезд, кетерик адам бар эсегиз, хайдагъыз дегенча, гудогун къычыртды. Мен устазымы вагонга миндирдим, суратын алдым.

Ашырыучуланы сары байракъчыкълары джел-джел эте, состав кёз туурадан ташайса да, мен, орнумдан кымылдамай, кёбге дери турдум.

Энтда, Антонина Ивановнадан хар письмо алгъаным сайын, ташайыб баргъан поезд бла багъалы устазымы джарыкъ кёзлери кёзюме кёрюннгенлей турадыла.

І. ДЖОЛОУЧУЛУКЪДА

Загеданны тау джолларына къайсы шофер чамланмагъанды? Алада кёб рессор ууалгъанды, кёб чарх атылгъанды. Ол себебден болур, шоферла ары суююб джюрюмейдиле. Артыкъ да бек къыш кёзюуледе.

Агъач хазырлаучу бригада бла геологлары махтаулу ишлеринден репортаж джазыб, тракторну кабинасында келеме. Трактористни къатында менден сора да геологлары завхозу олтурады. Курджиновада ара базадан азыкъ алыб, ызларына къайтырыкъдыла.

Дизелге тагъылгъан узун чананы темир джаякълары, джолда къар джабмай къалгъан ташлагъа тийиб, мыйынга ётерча таууш чыгъарадыла.

Джолну иги да кьоратхынчы, бурчакъ-бурчакъ кьар туюшуб тебреди. Ол иш туюл эди, ашхам болуб келеди ансы.

Эки джол айырылгъаннга джетгеникде, завхоз: «Быллай кыяматда кьайры барлыкьса, бизни бла джур», — деб кёб кюрешди. Къалыргъа уа мадарым джокъ эди, магнитофоннга джазылгъан материалны тамбла кюнортагъа редакциягъа табдырыргъа керекме.

Бир машина чыгъар деб, джол юсюнде сюелеме. Алай а джукъ кёрюнмейди. Рейс бла джурюген автобус кетгенли да 40—45 минут болады. Къышхы ингир кесин кёбмю сакълатырыкъ эди? Къараб-къарагъынчы кёз байланды. Аны бла бирге сууукъ да туюше тебреди. Насыбха кёре, юсюм сууукъ туюдю.

Кеси кесими не булджутургъа кюрешсем да, эриге тебретим. Эсим бир редакциягъа джетсе, бир юйге кьайтады, кёзлерим а анда, горизонтдадыла. Оюмсузлукъ этдим, агъашчыла ол тилегенлери бла, анда къалсам, боллукъ эди.

Джолну ёрге бла энишге ёлчелейме, дженгил-дженгил тютюн кьабындырама. Бир да-бир да джарыкъ кёрюнмейди. Сууукъ ёте тебреди. Арабин, чегет кьыйырында от тамызсам, кьалай болур? Огъай, энтда бир кесек сакълайым. Алай а сууукъ чыдатмайды, кьолларымы сугъаргъа орун табмайма. Сакълагъандан кьыйын зат болмаз. Кёзюме кёрюнмеди эсе, горизонтдан мени кьутхарлыкъ джарыкъ урду. Джангылмайма. Машина келеди.

Ящикле джюкленген уллу «Зил» озаракъ барыб тохтады.

— Тонуочу туюл эсенг, бу сууукъ кече джол юсюнде не этесе, дженгилирек атла, — деб шофер машинадан башын чыгъарды.

— Кесими тонасала да, этер мадарым джокъду, — деб эрлай кабинагъа миндим. Ичи джылы.

Шоферла сёз кьозгъаргъа ёч боладыла. Эки-юч минутну ичине Анатолий бла мен эртдеден танышлача сёлешиб тебретдик.

— Мен къралгъа эм керекли затланы бири — руданы джюклейме деб кечге къалгъанма. Сени уа не джумуш кечикдиргенди, — деб шофер джаш ышарды.

— Да мен да рудадан учуз болмагъан затны элтеме, — деб джан хурджунумдан пленка чырмалгъап кассетачыкъны чыгъардым.

Анатолий геология разведкаланы биринде ишлейди. Джюкню Орджоникидзеге элтирикди. Кесини юйдегиси да андады. Шофер джашны къайсы эсе да бир кинону героюна ушатама. Бурма сары чачы, кенг мангылайы, суююмлю тюрсюню. Къалын джюн свитери толу кёкюрегин ариу къабханды. Мазаллы эркиши къолла рульну къаты кысы хандыла. Джылы да бир 28—29-ладан кёб болгъан болмаз.

Аллыбызда тикге ёрлерге, Анатолий плафонну лампачыгъын джукълатды. Мени бла ушагъын тыйыб, табыракъ олтурду. Тайгъакъды. Чархлагъа чырмалгъан сынджыр болмаса, тикге чыгъаллыкъ болмаз эдик. Мотор иги къыйналыб тартды. Бир-эки кере ызыбызгъа кетдик.

Тикни башына чыкъгъандан сора Анатолий машинасын тохтатды. Энди бир кесек ауузланыргъа боллукъду део, кабинаны тюбюне узалыб, джолоучу чемоданчыгъын чыгъарды. Чубур тончугъун юсюне къаблады. Тюзю, мени да ауузланыргъа огъайым джокъ эди. Шоферну татымлы азыгъын къарнашлача юлешдик да, джолубузну джангыдан башладыкъ.

— Анатолий, шоферла кабиналарына тюрлю-тюрлю оюнчакъланы салыргъа ёч боладыла. Кими къоянны, кими айюню, кими да кёгюрчюнчюклени тагъадыла. Ма сизни кабинагъызда да гитче машиначыкъ барды. Ол нени кёргюзеди?

Мен ол сёзлени айтыб бошаргъа, шофер сигналны басыб, бир-бири ызындан юч кере ачы кычыртды. Сора менге бурулуб:

— Былайда, джол юсюнде, белгисиз шоферну къабыры барды, Терслиги болмай, аварияда ёлгенди. Бизде, шофер-

лада, аллай адет барды: былайы бла озсакъ, ёлген тенги-бизни сыйына сигнал беребиз,— деди. Дагъыда бир кесекден: — Сен оюнчакъланы юсюнден соргъан шой эдинг да, сорууунга джууаб берейим, — деб мыдахыракъ айтды. — Шоферланы бир къаууму оюнчакъланы ариулукъгъа саладыла. Бир-бирлери, кабинада бир сурат болса, джоллары болгъаннга санайдыла. Бу машиначыкъ а меннге эм багъалы саугъады. Аны мени атам бергенди. Хо, керти айтама, атам бергенди. Атам да шофер эди... Аны къабыры да анамыкъы бла бирге джол юсюндеди. Ой къоюгъуз, аны хапары узунду.

Мен Анатолийни атасыны хапарын эшитирге уллу талпыдым. Хапар айтыргъа Анатолий алай уллу кёлленмесе да, акъырын башлады.

II. Шофёрну хапары

1944 джылны январь айы болур эди дейме. Анам бла мен, Курсавкадан узакъ болмай, темир джол разъездлени биринде кесибиз джангыз джашай эдик. Анам темир джолгъа къарай эди. Эртденбла сууукъда, белин белибау бла къаты къысыб, поездлени ашыра чыкъгъаны кёзюме кёрюне турады. Состав озгъанлай, мени сууукъ этмейим деб, юйге чабыб кириб, отха джонгурчхаланы атыучан эди. Суу тартхан терезеден къачан къарасам да, къолунда сары байракъчыгъы къалтырай, площадкада анамы джангыз кесини сюелгенин эслей эдим. Поездле уа кече-кюн да тохтаусуз барадыла. Къазауатха азыкъ, кийим, окъ-тоб ташыйдыла. Джазыкъ анам! Къалай джарыкъ кёллю, джумушакъ адам эди. Къазауат башлангандан бери уа къалай бек тюрленгенди...

Бир боранлы кюн паровозну машинисти анама письмо узатыб кетди. Аны окъуб, мени баууруна къыса, анам ачы

джылады. «Энди бизни атабыз джокъду» деген сѣзлери къулагъымдан чыртда кетмейдиле. Андан сора анам, иш бла кеси кесин булджута, кѣб заманны сагъышлы айланды. Кѣб кечелени джукъусуз ашырды. Элден узакъ болгъаныбыз себебли, мени бла ойнаргъа сабий табылмай эди. Кесим джангыз эртденбладан ингирге дери оюнчакъланы бир-бирине тизиб, поезд составла этиучен эдим. Артыкъ да машиналары бек сюе эдим.

Сууукъла кючлегенден кючледиле, джер джарылды. Кече сайын ачы аяз джаплыча улуй эди, будканы къабыргъасын тырнай эди. Мени сабий эсиме кѣб тюрлю затла келе эдиле. Джелни сызгъыргъанын паровозну гудогуна ушата эдим. Ол паровоздан атам тюзюб, мени къойнуна къысханча кѣрюне эди. Кертиси да, бир кече атам келди...

Кечени арасы бола болур эди. Анам, эшик аллында фанарны да джандырыб, мени бла тынчая эди. Бир кѣжоуде эшикни къакъгъан таууш эшитилди. Арыгъаны ючюн болур эди, анам орундан къыйналыб турду.

— Кимсе?—деген сорууна:—Тюз джолоучума, борандан баралмайма, — деб джууаб этди.

Эшикден юсюн-башын къырау къакъгъан узун адам кирди. Тѣрге ѣтуб кетмей, иги кесекни сирелди. Сора бир кесекден:

— Юйде эркиши болур деб тура эдим, — деб ызына бурулуб тебреди.

Анам аны иерге унамады. Артда, печни аллына олтуруб, экиси кѣб ушакъ этдиле. Мен да иги джукълаялмадым. Танг атхандан сора къонакъны ашыра, анам да, мен да чыкъдыкъ. Будкадан узакъ болмай, юсюн къырау басхан бир эски «полуторка» тохтаб тура эди. Бизни къонакъны машинасы.

Машинасын къыздыралмай кѣб кюрешди. Мен да сейирсиниб къарайма, кѣбден бери былайы бла машина озмагъан эди. Машинасына мине туруб, шофер, мени къой-

нуна алыб, кьаты кьучакълады, башымы сылады. Атам этиучен эди алай.

Арадан бир ийыкъ да озгьунчу, биягъы шофер кьайтыб келди. Бизге азыкъ келтирген эди. Аны бла бирге меннге да гитче машиначыкъ берди. Ол саугъа мени кьаллай бир кьууандыргъанын айтыб ангылаталлыкъ тюлме. Кече да машиначыкъны орнума алыб джата эдим. Артдан-артха Алий (ол шоферну аты Алий эди) бизни кёб джокълаб тебреди. Биз да анга юрендик. Бир кесекни кёрмей кьал-сакъ, туралмай эдик.

Анам бир кюн, уллу адамгъа хапар айтхапча, Алийни юсюнден манга хапар айтды. Алий таулуду. Къазауатдан джаралы болуб кьайтханды. Юйдегилери эвакуациягъа тюшюб, Орта Азиягъа кетгендиле. Иссисууда къазауат керекле чыгъаргъан заводланы бириндеи Невинномысскеде станциягъа джюк ташыйды. Анам, мени кесине кысыб, хапарыны аягъын:

— Энди Алий сени атаңды, — деб бошады.

Мен Алийча алапат адамны кёрмегенме. Къараб къарагъынчы юйюбюзге берекет, насыб келтирди. Аны болушлугъу бла анам да солуу табды, джарыды. Мени эркетгенин, суйгенин сорма да кьой. Хар рейсге баргъаны сайын бир саугъа келтирмей кьоймай эди. Машиначыгъымы юсюне резин атчыкъ, кьайыкъ, шкокчукъ, суратлары болгъан китабла кьошулдула. Атамы машинасыны келгенин узакъдан огъунакъ ангылаб кьоя эдим. Аллына чабыб барсам, кабинагъа алыб, рульну бир кьыйырындан тутдура эди, хурджунундан алыб, бир саугъа узата эди. Ол кючлю адамгъа суймеклигимн ёмюрюмде унутмам. Алай а бизни насыблы джашауубуз кёбге созулмады. Джазыу бу джол да кесини хыны кьоллары бла мени джаш джюрегимн ачулу кысыды, ёмюрлюкге кетмезлик джара салды.

Джазны ариу кюнлери джетген эдиле. Бизни юйню алында атам орнатхан эрик терек акъ чакъды. Алий бла анам, аны тегерегинн къазыб, ууакъ урлукъла салдыла.

Алай а ол урлукъла джерден чыкъгъынчы, кеслери джерге кирдиле.

Къыйын болса да, аны хапарын да айтайым. Атам Исисуудан келиб, анам да, ол да джууукъ эллени бирине азыкъ алыргъа тебретиле. Мен да, сары байракъчыкъны алыб, будканы аллына сюелдим. Ары-бери джюрюген поездлени ашырама. Паровозну машинистлери меннге къараб ышарыб озадыла. Ол огъай бири узун конфетле да атды. Арадан иги кесек заман озса да, анам бла атам къайтмайдыла, сюйюмлю «полуторка» кёрюнмейди. Алай бла кеч болду. Постдан а кетмейме. Ингирде, анам этиучюча, фонарны джандырдым. Не бек къоркъсам да, юйге кирмедим. Бир-бирледе кёзюме машина келгенча кёрюнеди. Бир таууш болса, ары бурулама, алай а киши кёрюнмейди. Ол кече кесим джангыз къалдым. Эртденбласында мен танымагъан бир адамла, келиб, мени алыб кетдиле. Хорламны байрамына уа сабий юйде тубеген эдим.

Атамы хапарын артда билдим. Машинасы бла минала къуюлгъан джерни басыб чачылгъанды. Анам да алайда джан бергенди. Экисини къабырлары да джол юсюндеди. Сын ташны орнуна машинада сынмай къалгъан штурвалны салгъандыла. Ары барыргъа джюрегим кёлтюрмейди. Биз тургъан разъездге барсам а, атам салгъан терекни къучакълаб, уппа этеме, аны чапракълары меннге кёб хапар айтадыла...

Ма ол себебден бу атам берген машиначыкъны мен эм багъалы саугъаланы бирине санайма, — деб Анатолий хапарын бошады. Аны ауазы тыйылыб-тыйылыб чыгъа эди.

Шоферну къайгъылы хапарын мен бир сёз да айтыб бёлмедим. Бир-бирледе ол кеси тютюн къабындырыргъа тохтай эди ансы, хапаргъа болуб, Черкесск шахаргъа къалай келгенибизни да билмейме. Ол кече, кёб кюрешсе да, мен Анатолийни иймедим. Тангны экибиз бирге атдырдыкъ.

Джолгъа къурала тебрегенинде, Анатолийге, Алийни

тукъумун билмеймисе, аны сенде бир сураты кьалмагъанмыды, деб сордум.

— Да, кьалай билмейме, аны бизде кёб кьагъыты барды. Ол огъай, джашчыкъны атына да Алий деб атагъанма, — деб меннге кьысха таныш бир тукъумну айтды. Биз эки-юч кюнден тюбеширге оноулашыб чачылдыкъ.

III. Насыблы юйдеги

Арадан эки ыйыкъ озду. Анатолий а келмеди. Шоферну хапары мени тынчлыкъсыз этгенин кьоймайды. Бир багъалы затын тас этген адамча айланама. «Арабин, Алий кимди? Хопайны аскерден кьайтмай кьалгъан кьарнашы болурму? Эшта-эшта, аны Брестде ауур джараларындан ауушхан хапары келген эди. Алай а Хопайны тамада кьарнашы Алий да шофер эди. Къазауатха да кеси разылыгъы бла кетген эди. Аны юсюнден Таласда бирге джашагъан хоншуларыбыздан кёб кере эшитген эдим.

Анатолий не эсе да кёб мычыды...

Аны джууукъ заманда келлигинден тюнгилюб, адресин алмагъаныма да кеси кесиме ачулана эдим.

Бир кюн тамада редактор Ахмат улу эшикни ачыб:

— Сени бир шофер джаш сакълайды, — деб таууш этди. Редакцияны аллында Анатолийни «Зил» машинасы сюеле эди. Мени кьараб кёргенлей огъунакъ, Анатолий:

— Ой, бу геологлары джашаулары кьой, хаман кёчеди-ле да айланадыла, сизге тюберге да кючден заман табыб ычхынганма, — деди да, хурджунундан Алийни суратчыгъы бла Къызыл Джулдузну орденин алгъан шагъатлыкъ кьагъытын алыб кёргюздю.

Чыртда джангылмайма: Алий — Хопайны уллу кьарнашыды. Редактордан эркинлик алыб, Анатолий да, мен да орус кьарнашын табхан насыблы юйдегиге барыргъа Къарачай ёзен таба айландыкъ...

АККАНЫ АМАНАТЫ

Къач эди. Эртденигиликде Къарачайны эски эллери биринден ёгюз арба чыгыб, чегет таба айланды. Аны кюбюрюнде, джукъусурай, эки добар джашчыкъ джатыб барадыла. Тюблеринде джумушакъ бичен, юслеринде сууукъ болмасынла деб Хасан akka джабхан тон. Ёгюз арбаны таш джолда чайкъалгъаны бла акканы бир кюню айтыб мурулдагъаны сабийлеге белляу айтханча этеди. Акка, эртдерек туруб, къысха джолла бла отун келтирирге атланганды. Ал кюнледе, тилерге къалгъанларында, биргесине хоншу джашчыкъланы — Алий бла Муратны да элтеди. Джашчыкъла чёртлеуюк, муртху джыярыкъдыла.

Къачхы чегет джашил кийимлерин сарыгъа ауушдургъанды, джаланланганды. Алай а ариулугъун тас этмегенди.

Кюнортагъа джууукъда арба чегетни къалынына кириб тохтады. Хасан akka, ёгюзлени алысыннга ийиб, джашчыкълагъа да чегетге узакъ кирмегиз деб, белинден балтаны алды да отун этерге чегетге айланды, Алий бла Мухтар да чёртлеуюк джыяргъа джарашдыла.

...Табигъатны бу ариу болумуна къарагъан адам Уллу Ата джурт къазауат баргъанлы джылдан артыкъ болгъанына чырта ийнанныкъ туююл эди. Ачыкъ кёкню сызыб самолетла уадыла. Аланы къанджал тауушлары субай тереклени сескекли этеди.

Чегет кесини тюбюне джайгъан къалын сары кюйюзню теблей, джашчыкъла чегетни теренинден теренине кириб барадыла. Хызенлери чёртлеуюкден, отча джанган къызыл муртхудан тола кетгенди. Кёллери да джарыкъды.

Чегетни арасы бла шыбыртсыз баргъан суучукъдан ётуб, уллу эмен терекге джетерге Алий, ызына бурулуб: «Мухтар, дженгилик атла, мен балаган табдым»,—деб таууш этди. Кертиси да, мазаллы терекни тюбюнде башы

хансла бла къалын джабылгъан балаганчыкъ сюеле эди. Ал джанында бир орун, тегерекде уа адам джокъ. Джашчыкъла, бир-бирине кёл этиб, балаганны ичине кирдиле. Мурджарны юсюнде котелок, арлакъда сумка. Сабийле, сескекли болсала да, сумканы къазыб тебретиле. Мурджаргъа бир талай затны чыгъардыла: сернек тоб, чарх халы, патронла, къарачай кезлик. Къызыл джулдузчукъ тюшгенинде уа, Алий бла Мухтар бирден кёл узатдыла.

Ол кезюуде балаганны эшигинден мийик бойлу, сары шинли бир джаш къарады. Юсюнде шинели, аягъында чурукълары, кёлунда да таягъы. Ышарыб тургъан болмаса, джашчыкълагъа ачуланмады. Бир кесекден а, аллына ауур атлаб, мулджаргъа олтурду. Хурджунундан чыгъарыб, шекер гыртла узатды. Джашчыкъла, тартынсала да, саугъаны алдыла. Сёлешгенинден «фронт», «красноармеец», «Пионер», «Ленин» деген сёлзеден башханы иги айырмай эдиле. Сабийлени тауушлары чыкъмай, кёл мычыгъанына тынгысыз болуб, Хасан акка да келди. Аны кёргенлей, мулджарда олтургъан адам, къатында таягъына таяна, ёрге турду да, орун кёргюздю. Экиси да бир-бирине, эртде танышлача, ышарыб къарай эдиле.

— Джашларым, чабыгъыз да арбаны ол джанында мени хызеними келтиригиз. Мен бу кёнакъ бла бир кесек ушакъ этейим,— деб, акка сабийлени джумушханйди.

Ол кёнакъ а партизан болгъанын, къаты сермешилени биринде бутундан ауур джаралы болуб, партизан отрядны байрагъын къутхара, чегетни къалынына кетгенин, Хасан акка анга таймаздан болушуб тургъанын сабийле къайдан билсинле?

Ауур хызени да кёлтюрюб, джашчыкъла ызларына къайтханларында, акка бла ол солдат къагъытлагъа къарай тура эдиле. Кюнорта азыкъгъа бары да бирге олтурдула. Ауузланыб бошагъандан сора хызенин тюбюнде

кьалгъан талай нартюх гютдю бла эки-юч тилкем быш-лакъны акка мулджарны артына салды. Алайдан да чыр-малыб тургъан гыбытны чыгъарды.

Арбаны да отундан иги къалаб, джолгъа ашхам бола чыкъдыла. Акка ёгюзлени алай уллу ашыкъдырмайды. Кеси да не эсе да сагъышлыды. Элни къыйырындан киррге фашист комендант джетди. Тюбюнде аты, ауузун тартдырмай, кийикча ойнайды. Комендант, арбагъа джуу-укълашыб: «Биягъы къарт бабас, сенмисе? Юйде бир кюнню тынчлыкъ табыб олтурмайса. Элден ары-бери кет-сегиз, сора туругъуз, деб ненча кере айтханма. Къызыл-ла ингир сайын хата эте турадыла. Мындан алда да ала-ны партизан отрядын къаушатханбыз. Кечирек аллыбыз-гъа тюбегенни эзиб барабыз. Бу ит кючюклени уа бир-генге нек тагъыб айлананса? Кесинги джолунга салыр-гъаamy излейсе»,—деб хыны сёлешди.

Сора, атына да къамчини тёшей, энишге думп болуб кетди. Комендант кёз туурадан ташайгъанында, Хасан акка: «Сенича кёб джелбашны кёргенбиз, къан ичген ит, ол тюбюндеги аджирге миниучю, къазауатда болмай, мында болса, тилинг тутуллукъ болур эди»,—деб хыр-шыланды. Сора джашчыкълагъа бурулуб айтды: «Сиз ол мыйсызны сёзюне тынгыламагъыз. Джангыз айтырым: бюгюн чегетде сиз кёрген партизаны юсюнден чырт ки-шиге джукъ ычхындырмагъыз. Ол бизни адамды...»

Сейирлик адамды бу акка. Элде Хасан акканы юсюнден кёб тюрлю хапар джюрюйдю, кёб джылланы Эресейде айланыб келгенди, уллу къуллукълада да ишлегенди. Кеси да къарыулу адамды. Мангылайында да кёб тюрлю таблары барды. Аягъы да асхакъды. Элдерине джаула киргенли бери уа, акка кёб адам бла сёлешмейди.

Арадан бир ыйыкъ озду. Тубанлы эртденлени биринде Алий бла Мухтар, бузоуланы къыстай, орамгъа чыкъды-ла. Талай адам, араларында да комендант, халкъгъа къа-угъа салыб, ёрге бла энишге чабыб айланадыла. Тюнене

кече юйюню аллындан комендантны аджири урланганды. Излейдиле да табмайдыла.

Комендант Хасан аккаланы арбазларына кирди. Дауурдан алады. Аны кычырыгына акканы юй бийчеси Мёлек чыкды.

— Къайдады къарт большевик?

— Юйде ауруб джатады.

— Да къалай ауруйду? Тюнене кийикча сау эди да. Ишек джокьду, мени атыма андан бир хыянат джукьгъан болур, — деб, Мёлек айтханнга да ийнанмай, юйге кириб чыкды.

— Джатады къарт эмеген, кёрмегенме деб, ант-кырал этеди.

Фашист нёгерлерин да джыйыб, аузуна келген аманны да къуя, элни ёрге айланды.

Хасан акка керти да ауруй эди. Ингирде: «Айтырым барды»,—деб Алий бла Мухтарны юйюне чакьыртды. Терезе джабыуланы ийдириб, эшикге чюй салдырыб, Хасан акка сабийлени кесини къатына, агъач орундукьгъа олтуртду.

— Бизни чегетде къонагыбыз аджирге да миниб чынгагъанды. Атны заманында табдыргъаным асыулу иш болду. Энди сизден тилерим, ма бу багъалы затны хорламны кюнюне дери асырагъыз,—деб къойнундан бир къыйырында Ленинни сураты болгъан къызыл чилле байракьны алды да, къыйырындан уппа этиб, джашчыкълагъа узатды.—Аны меннге ол партизан бергенди. Джаралары ашлана тебрегенди да, кесини саулугъуна къоркъады...

Эки-юч кюнден ауруундан иги аякъланмагъан Хасан акканы джаула тутуб кетген хапары чыкды.

Бююлмеген къарт большевикни—Хасан акканы—аманатын, кёб къыйынлыкь кёрселе да, джигер джашчыкъла Алий бла Мухтар толтургъан эдиле.

Бу къадар адам къайры барады? Базаргъамы, джы-йылыугъамы, къууанчхамы, къайгъыгъамы? Не да бол-сун, кѣбдю адам. Автобусла бла, джаяу, экеулен, джоп-пу-джоппу. Хасан бла Унух а Нарсанагъа тебрегендиле. Хасан анда санаторийлени биринде солурукъду. Унух а ишни юсюнден барады. Автостанциягъа джетиб, дже-нгил билет табыб къоялмай, иги кесекни да сакъладыла. Салкъыннга кириб, сууукъ суу ичдиле.

Автобусну ичинде кѣб адам барды. Хасан бла Унух да аллында олтурадыла. Аладан да аллында эки кызы—къашларына, кирпичлерине дери боялгъан, узун тырнакъ-лары. Кюзгюню къолдан иймейдиле, сѣзге болуб, киши къайгъылы тюлдюле. Газет бла бетлерине джел къакъ-дыра барадыла. Сѣзлери да бир тюрлюдю. Автобус Къа-ра Тѣбеге джетиб тохтады. Адамла тюшдюле, башхала миндиле.

Ма бу джыллыгъы келген тишируну уа орну джокъ-ду, табсыз барады.

— Арабин, бу кызыла орун къоярыкъ тюлмюдюле экен, — деди Унух Хасаннга. — Быллайланы юслеринден кѣб джазадыла, кѣб айтадыла, бир сынайыкъ.

— Тейри, къозгъалырча кѣрюнмейдиле. Была тыш-къралладан келгенле болурламы?

— Эшта, эшта, бир-бирледе бизде да тюбейдиле был-лайла.

Унух къарт тиширугъа орнун берди. Сантукда да адамла миндиле. Къарачы бюгюн бир-бирине ушаш бол-гъан чотха. Аланы ичинде да эки кѣзю къарау сокъур бир къарт барды. Бу джол да кызыла кымылдамады-ла. Къалгъанладан алгъа, къолундан тутуб, кесини орну-на Хасан олтуртду. Сокъур къарт, Хасанны къолун сылай:

— Сау бол, джашым, къартланы сыйлагъанынг ючюн!

Къолларынгдан танийма — ишлеген адамса. Мен да къазауатны джылларында темирчи эдим, — деди.

Унух, андан ары тѣзалмай, къызла эшитирча айтды:

— Сизге орнун бергенни джыллыгъы да иги келгенди. Айтдырмай къоймай эсегиз, къазауатны кѣзююнде онг аягъын тас этгенди. Бююн а, къралыбыз берген эркинлик бла хайырлана, солургъа барады.

Нарсанадан узакъда, автобусну биринчи тохтагъан джеринде огъунакъ, къызла ашыгъыш тюшюб кетдиле.

ШАРАФНЫ САУГЪАСЫ

Тамбла къууанч кюнюбюздю. Бизге, къралыбызны кѣб джеринден келиб Москвада курслада окъугъан джашлагъа, тамбла Кремлде Владимир Ильич Ленин джашагъан юйге барлыгъыбызны айтхандыла. Ингирден огъунакъ анга хазырланыб кюрешебиз. Акъ кѣлеклеге, къара костюмлагъа экинчи кере итиу урулады, сакъал джюлюнеди. Мени Дагъыстандан келген тенгим Шараф а, аскердеча, туймелерине дери тазалайды. Эртденбласында да общежитиеде кенг коридорну ичи тауушдан толгъанды. Аякъ кийимлеринги тазалагъан машинаны къатына уа бараллыкъ да тюлсе. Игитда дейсе, Москвагъа келген, мында окъугъан, ол огъай, мында джашагъан адамланы бары да Ильични Кремлде Музейинне кириб барырча мадар табмайдыла. Ары кирирге излегенлеини барын да ийиб барсала, сыйыныб да болмаз эди. Ол сыйлы джерге кирир ючюн джылланы сакълайдыла.

Кремлни къызыл кирпичден ишленген мийик къабыргъасыны аллына джетерге, бир-бирибизни джокъладыкъ. Эртденбла барыбыздан да алгъа къобуб кетген Шарафны кѣрмейбиз. Аны чурумун биле тургъунчу, ол да джетди. Иги терлеб, солууун дженгил ала. Бирге-

сине да бир капитан джаш. Шарафны бир кяггыт чыр-малгыаны да бар. Экиси да Кремлни арбазында сюелген аскер кийимлери болган адамгя нени эсе да айтдыла. Ол кёзюуге арбазгя биз да джетдик. Шараф да биргебизге, мермер басыхчла бла ючюнчю этапгя ёрлеб барабыз.

Ма дуняда урунган халкыгя эм багыалы адамны — Ильични комнаталары. Ал джанында кийим такыгыч, аны юсюнде да эски кюнлюк. Андан сора хант юй, плитада тюбю джамалган кастрюль. Ленинни юйюнде багыалы затланы да кёрдюк. Ала китабладыла. Кыаллай китаб да барды мында: уллула, гитчеле, кыалынла, джукыла. Тыш кыраллы тилледе да бар.

Китабланы Ленинни ишчи кабинетинде да кёрдюк. Кыабыргыалада картла, суратла, столну юсю да кяггытдан толуду. Бери кирген хар миллетни адамы кесине джараулу хар затны излейди. Джюреги Владимир Ильич аны халкына кыайгыргыанын билирге сюеди. Ма бу джол бизни арабызда да белорусла, молдаванла, башкирлиле, кымукылула, тегейлиле, кыарачайлыла бардыла. Поэтлерибиз, джазычуларыбыз мынга дери айтсала да, Ленинни кюлу бла «кыарачайлыла» деб джазылганы кёрюб, джюрегинг кыалай кыуанмасын, кыалай кёлтюрюлмесин! Аллай джазыу эки-юч джерде барды. Кыуру былайда тюл, Ленинни ара музейинде кыарачай тилде басмаланган Ильични чыгырмалары, Владимир Ильич ауушхан сагыатда бизни халкыны аты бла ары барган Гюрджю улуну сураты...

— Шараф, джаратханмы этдинг, алай джити нек кыарайса бу сауыгагя, — деди курсубузну тамадасы. Барыбыз да Шараф таба бурулдукъ. Ол кыабыргяда тагыылган алтын бояулу кыылычны кыатында сюеле эди.

— Игитда джаратама. Муну граждан кызауатны джылларында Ильичге сауыгагя бизни халкыбыз ий-

генди. Аны хапарын мен иги билеме. Оюуларыны юсюнде да къарт атамы къол ызын таныб турама.

Шарафны сёзлерини кертилигин Ленинни музейинде къуллукъ этген тиширюу да бегитди. Совет власть къуралгъан къыйын джыллада граждан къазауатны кёзююнде Дагъыстанны халкъы, джыйылыб, бу саугъаны Ильичге ийген эди. Алай а Ленин кесини аты бла келген бир саугъаны да алыргъа излемей эди. Бу къылычны уста ишленнгени, дагъыстанчылары чемерликлери Ильични сейирсиндирген эдиле. Алай болса да саугъаны историяны музейине салдыргъан эди. Кеси ауушхандан сора бери келтиргендиле.

Шараф къылычны къабыргъадан алыргъа эркинлик тиледи. Сора къолунда къагъыт чырмалгъанны ачыб, аны кесича къынын чыгъарды. Къылычны да къыннга салыб, орнуна такъды. Къын да, адам кёзюн алалмазча, ариу ишленнген эди.

— Мени атам, къарт атам да кюмюшчюле болгъандыла. Къубачы элде джашайбыз. Халкъны тилеги бла бу къынны къарт атам ишлегенди. Ол кёзюуде Ильичге къылычны ийгенлерини да уллу магъанасы бар эди. Джаш Совет республиканы тегерегин джаула алыб эдиле. Энди заманла уа башхадыла. Акка бу къынны этерге кёб кюрешгенди. Арт кёзюуледе къарыуу да кетген эди, кёзлери да къарыусуз эдиле. Алай а джашаууну арт кюнлерине дери ишин къоймагъан эди. Қишиге да ышанмай эди. Меннге аллай осияты бар эди: уллучукъ болсанг, бу къынны Ленинге элтирсе деб. Акка ауушхандан сора, къынны бояуун, оюуларын атам салгъанды. Ленинни джюзджыллыкъ байрамына битдирирге мураты бар эди. Алай а, къартлыкъ джетиб, ол да ауушду. Къынны бир-бир джерлерине кесими къолум да джетгенди.

Экскурсиябыз бошалды. Ленинни юйюнден чыгъа тебегеникде, Шараф бери келгенле кёллерине келгенни джазычу китабха былай джазады:

«Акка, аманатынгы толтурдум, меннге разы бол». Мен да аны тюбуне къарачай тилде былай кьошдум: «Кавказ тауладан Ильичге салам. Аскер».

Тенглерим меннге сейирсиниб къарадыла.

— Сени атынг башха шой эди да.

— Ол тенгими атыды. Зоотехник болуб ишлей эди. Колхоз малны отдан къутхара, кеси да кюйгенди. Берн келирге бир да бек термиле эди.

КЪАН ТАМЧЫЛА

Ахмат, мотоциклин тебериб, сарайчыкъгъа элтди. Ызына дженгил чыгъыб кетмей, бир кесек мычыды. Мотоцикл алкъын сууумагъанды. Аны рулюна къолларын салыб, Ахмат бир кесекге дери терен сагъышха кирди.

«Сейирликди джашау дегенинг, бу арбазда мен иеча тюл, къонакъча кёрюнеме. Алай а, не этериксе, кюллуку алайды».

Эшик аллына да бир асфальт этдирирге керек эди...

Ахматны юй бийчеси Рабият эшикни ачыб:

— Ий, ичгери бир кир, сакълата-сакълата, ох этдиресе, — деб чакъырды.

Комнатаны ичи джылыды, эшикде къалын къар барды деб да айтырыкъ тюлсе. Мюйюшде радиоладан Магомаевни сейирлик ауазы эшитиледи. Ахмат, юсюнден ауур шинелни тешиб, сабий орундукукъда джукълаб тургъан Кязимчикге ийилди, ызына бурулуб, юй бийчесини кюлундан тутду.

— Олтур да бир джукъ аша, шорпа суууб барады. Артдан-артха бир аман болуб бараса, ишинг да бир кыйынды, не кече, не кюн тынчлыгъынг джокъ,—деб Рабият эрини кёзюне къарады.

Ахмат, столгъа олтуруб, къашыкъны къолгъа алгъанлай, телефон ачы-ачы зынгырады.

— Хо.. — лейтенант Къобан улу тынгылайды.. Къайда, къайда? Колхоз атлы орамдамы дейсе? Тюкенчик да аны къатындады.. Бусагъат..

— Рая, кѐлюнг къалмасын, ызыма келсем, ауузланырма. Колхоз орамда машина бир тиширыуну уруб кетгенди, тюкен да тоналгъан хапары барды. Бѐлюмде чакъы радыла.

— Да, андан бусагъатда келдинг да. Кечени да бир талай заманы кетгенди.

— Бармасам, чыртда боллукъ тюдюю..

Арбаздан чыкъгъан мотоциклни ачы тауушу бла Кязимчикни тюшюнде джылагъаны тенг болду.

* * *

Ахмат, экспертни да алыб, авария болгъан джерге келгенинде, танг атхан эди. Джолда адам эсин бѐлюрча бир белги да джокъду. Алай болса да, тиширыуну ургъан машинаны индек ичинде ызларына къарай келиб, Ахмат резин чархлада эки протекторну болмагъанын эследи. Кѐб затны картха алыб, тоналгъан тюкеннге келдиле. Къарауул къартны да халары толу тюдю. Терезени чачылгъанын артдан эслегенди.

Тюкенде эксперт, сыннган терезени тинтиб, юсюнде билир-билмез къан тамчылары болгъан мыяла ууалгъанны табды.

Машина ургъан тиширыу больницада эсин джыйгъанды. Алай а джаралары уллудула. Ахматха айтхан хапарына кѐре, машина ГАЗ-51 маркалыды. Валентина телеграфда дежурналыкъ этген джеринден къайтыб келе тургъанды.

Ахмат кесини кабинетинде олтурады. Аллында—талай кьагьыт, кьартла, кьан тамчылары болгъан мияла кесекле. Эки аманлыкъны да биреулен этген болурму? Алай а кимди ол? Къайдан излерге керекди аны? Машинасы уа къайсы гаражданды? Стансени орамлары бла кече сайын минг тюрю машина озады. Валентинаны сау кьалгъаны да бир игиди... Огъай, заманны чыртда кеч этерге боллукъ тюлдю.

Ахмат областны ара шахарында милицияны тамада-сына экинчи кере кесини кёлуне келгенни телефон бла айтды. Къан тамчылары болгъан мияланы фотолабораториягъа бериб, эшикге чыкъды. Машинаны ызларына энтда кьараргъа керекди. Следователь джангылмагъанды — машинаны онг чархында эки гитче чунгурчукъ барды. Автоинспекцияны кьуллукъчулары бла бирге Ахмат станседе болгъан гаражланы барына айланыб чыкъды. Маркаларына, номерлерине, чархларына кьарады. Аманлыкъ этгенни ачыкъларгъа джараулу зат табылынмады. Кёб машина да рейсге кетгендиле.

Ахмат а шахаргъа келгенинде, милицияны кьуллукъчулары ал кюнюнде гаражгъа кеч кьайтхан неда келмей кьалгъан ГАЗ-51 маркалы машиналары тизмесин хазырлаб тура эдиле. Анга кёре, следователле бирери бирер гаражгъа кетдиле. Ахмат да трестни машиналарына кьарайды. Алайда да белгили зат табмай, юйге ингир кеч болу тебреди...

Юйге тебрерини аллы бла, Кязимчикге бир джукъ ала барайым деб, шахарда азыкъ сатхан тюкеннге бурулду. Аллында сюелген эки эркишини бири, кьатында мийик бойлу джашха кьараб:

— Нурбий, тюенене кече иги тартхан шойсуз да, бюгече да бир баш тюзетирми эдик? — деди.

— Баш тюзетгени кьурусун, бюгюн ингирге кючден джетдим. Машинаны да кьалай сюрюб айланганымы билмейме. Техникумну арбазына кючден джыйгъанма...

Ахмат, къатындагыларыны бир сёзлерин да эшитмегенча, конфетле да алыб, тюкенден сансыз чыгъады. Мотоциклини къыздырыб эрлай управлениеге джетеди. Рабиятха да, бюгече кеч келлик болурма деб, телефон бла сёлешиб, бёлюмню тамадасы бла оноулашыргъа киреди...

Политехникумну бютеу терезелеринден жарыкъ урады: алкъын ингири бёлюмюнде окъугъан студентле чачылмагъандыла. Арбазда айланган комендант тиширыу Ахматха бек джылы тубеди.

— Нурбийми дейсе? Ол машинасын салыб кетгенли кёб болмайды. Огъай, бизде артыкъ чарх джокъду. Кесибизни машинаны чархлары да бююн-бюгече атыллыкъдыла деб къоркъуб турабыз.

— Да сизникиле джангыла кёрюнедиле да,—деген чурум бла Ахмат машинаны онг чархларына джууукълашыб къарады. Аланы тыш джанындагыларыны биринде эки протектор джокъ эди. Следователни джюреги дженгил-дженгил урду, къалын джюн кёлегини джагъасы бойнун къысханча кёрюндю. Бир кесекни арасында Ахмат кесин къолуна джыйды. — Джараусузла кёреме, мен командировкагъа Ростовдан Тебердиге бара тура эдим. Машинамы арт чархлары бошалгъандыла да къалгъандыла. Адамлагъа соргъанымда, былайдан узакъ болмай техникумну гаражы барды, дегендиле. Аны ючюн келген эдим. Шоферну да атын ала айтхандыла, — деди.

— Эшта, эшта, бизде артыкъ чарх къайдан болсун! Ростовчуладан чархны аярыкъ тюл эдик.

— Да алай эсе, не этерикбиз? Эртденблагъа дери, джол джанын сакълайыкъ,—деб Ахмат арбаздан чыкъды.

* * *

Қабардаев Нурбий следователни аллында бети акъ учун болуб олтурады. Машинасы да милицияны арбазындады. Кесини юсюнден толу хапар айтханды. Поли-

техникумну директору берген шагъатлыгъына кёре, Нурбий бузукъсуз ишлеген джашды. Не джаны бла да айыбы джокъду. Кертиди, тенглерине тюбесе, ичерге да огъайы джокъду. Алай а аны толусу бла ариулаб къояргъа бусагъатда боллукъ тюлдю. Машинасыны ал буфери бегиген джерде авариягъа тюшген Валентинаны шарфындан юзюлген халыла да табылгъандыла. Мыялада къан тамчылагъа уа Нурбийни къаныны категориясы келишмейди.

* * *

Бюгече Фатиманы туугъан кюнюн белгилейдиле. Кёб къонакъ джыйылгъанды. Сакълагъанлары Фатиманы джангыз къарнашы Нурбийди. Командировкагъа кетген джеринден къайтмай турады. Джашла, къызла столгъа олтурургъа, ол да джетди. Ашыкъгъаны бла машинасын да джолда къойгъанды. Эгечине келтирген саугъалары да кёбдюле. Къууанч къызыудады. Коньяк ичген джашла бир-бирлерине ал бермей сёлешедиле. Хар бири къызлагъа кесини онглулугъун кёргюзюрге излейди.

Джыйылгъанланы эслерин кесине бургъан а Фатиманы тенг къызы Люсяны биргесине келген Лёняды. Хар ким бла да стакан къагъышдырыргъа джетишеди. «Твистни» алаMAT тебсейди. Быллай къууанч кюнде ойнасын, кюлсюн — айыб джокъду. Кеси кесин не джарыкъ этсе да, Лёня алай тынчлыкълы тюлдю. Эшикге да кёб чыгъады. Сигаретлени уа бир-бири ызындан къабындырады. Джыйылгъанла тамам иги къыздыла деген кёзюуде Лёня энтда эшикге чыкъды. Ызындан къарагъан Люсягъа «бусагъат къайтайым» деб, ызына ашырды.

Нурбийни орамда къойгъан машинасы бла Лёня кёб юрешмедди. Хурджунундан ачхычланы чыгъарыб, эрлай къыздырды. (Алайсыз да эшикге чыкъгъаны сайын сан-

сыз келиб, мотор суууб кьалмасын деб кюреше тургъанды).

Машина джолгъа джарашханды, Лёняны эсирген башында кёб тюрю акъыл бишеди.

«Люсядан да эрикгенме. Ма Аня уа? Керти татлы затчыкъды ол. Мен аны кёрмегенли иги кесек. Къайда тас болду деб тура болур. Къурулай барыргъа джарашырыкъ тюлдю, аракъы керекди. Алай а уллу хата джокъду, табарбыз. Къралны тюкенлери байдыла...»

Машина, уллу кёпюрден ётуб, бир джанына бурулгъанлай, тохтады. Бек къаты келгенди. Насыбха кёре, джолоучу аягъы да тынган кёзюу эди.

Бу элде тюкенни тонаргъа Лёня эртдеден дертлиди. Къарауулу къартды. Мекам адам кёзден ташадады. Заман табыб кьол узатмагъанды ансы.

Къарауул къарт Степан, сагъат онекиге дери сакълай туруб, юсюме бир тон киейим деб, тюкенден узакъ болмагъан юйюне кетгенди да, къышны къатылыгъыны юсюнден юй бийчеси бла ушакъгъа синггенди.

Лёня «ишни» бек дженгил тындырды. Машинадан темир таякъны алыб, терезени решеткасын къобаргъанды. Миялагъа тийиб, кьолун кесдиргенинде да, джюреги алай уллу къыйналмады. Бир кесекчикни ичине тюкенден алгъан беш шиша аракъысына, консерва къалайларына, папирос пачкаларына къарасанг, ол ишмиди... Лёня кёб кюрешсе да, Аня эшикни ачмады. Лёня анга ачуланыб:

«Да, сен мени ким болгъанымы артда таный барыrsa, энди уа ызыма къайтайым. Сакълай болурла, Нурбийге аракъы излей кетдим дерме да къоярма. Тёрт шиша «ол джелмауузланы» къууандырлыкъ болур, бирин да кесим агъызырма»,— деб ызына айланды.

Машина орнундан дженгил кьозгъалды. Алай а узакъ кеталмады. Колхоз орамгъа айланыргъа мюйюшден аллына бир тишируу чыкъды. Алайсыз да кёзлери экили кёре келген Лёня джунчуду. Тормозну басалмай, ауур

машинаны тиширууну юсюне бурду. Джол джанында индекге кириб, кючден чыккыды...

Фатиманы туугъан кюнюн белгилерге келген кьонакыла эртде чачылгъандыла. Джангыз Фатима бла Люся сауутланы джыйыб кюрешедиле. Нурбий да, тешинменгенлей, диванда джукълайды.

— Ичгини асыры аз кёрюб, аракыы излей кетген эдим,— деди Лёня, кызылагъа джууукълашыб. — Нурбийни машинасы **бла бир таныш тюкенчиме барыб келеме**, кюден аракыысы кьурумайды. Нурбий кеси уа машинасын **джокъладымы?**

— Огъай, ол иги дженгиб, кьонакыла да чачылгъынчы джатхан эди.

* * *

Авариядан кишини да хапары джокъду. Нурбий берген джууаблагъа кёре, аны эгечини туугъан кюнюн белгилерге сегиз джаш бла талай кызы джыйылгъан эди. Ахмат аланы бирем-бирем чакъырыб сорду. Ичлеринде джууабха тартылырча киши эсленмейди. Артда чакъырылгъан Фатима бла Люся ингирге келгенлени бирини — Лёняны ол кече къайры эсе да барыб келгенин ачыкъ айтдыла.

Лёня ГЭС-де кранчы болуб ишлейди. Фатималадан иги эртде огъунакы кетгенди.

Ахмат аны шахарда табмады. Медицина сестра Акълиманы да биргесине алыб, Ахмат ГЭС-ге келди. Кишиге да джукъ айтмагъанлай, медицина джаны бла тинтген сылтау бла Лёня ишлеген бригаданы ишчилеринден кьан аллыкъдыла. Лаборатория анализ Лёняны терслигин ачыкълады.

Джайгы эртден. Ингирде джаугъан джангур орамланы, тереклени таза джуугъанды. Лёня тюшюнде Люсяны кёрюб уянды. Ачыкъ терезени къатына келиб, зарядка этиб башлады. Кёлю джарыкъды. Бютеу дуняны къучакъласа да, кёлюне джетерик тюлдю. Колониядан къайтаханына эки ыйыкъ болады. Ишге да, ол къоркъуу этгенча болмай, дженгил алгъандыла. Ол огъай, общежитиеде да орун бергендиле. Эркинлик. Къалай иги затды ол!

Лёня узалыб къабыргъада радиону ачды да бир кеске сейир болду. Диктор билдириуню экинчи кере къайтарыб окъуду:

«Милицияны тамада лейтенанты Къобанланы Ахматны бюгече белгисиз аманлыкъчыла, бычакъ бла уруб, ауур джаралы этгендиле. Джанына къоркъуулуду. Экинчи группалы къан керекди». Радио бла больницыны адреси да айтыла эди. «Керти да Ахмат болурму? Да андан башха ким боллукъду? Милицияны тамада лейтенанты Къобан улу?»

...Сагъышла Лёняны башын басадыла. Радиодан, сагъат алтыны билдире, гимн согъулуб тебреди. Лёня, дженгил кийиниб, больница таба чабыб келди. Не да болсун, кимден да алгъа ол къанын берирге керекди. Игитда дейсе, Ахматды, Лёняны джашауну кенг джолуна чыгъаргъан. Колониягъа да эки кере барыб келгенди. Люсягъа да кёб джерде болушуб тургъанды. Колониядан болджалындан алгъа келгени да Ахматны кючюнденди.

Больницагъа джетерге Лёня чабханын тохтатды. Кёб адам бар эди. Уялды. Ахматха болушургъа аны эркинлиги бармыды? Барды. Донор пунктдан Лёняны кёлю джарыкъ болуб чыкъды.

Ахмат ишине сау болуб келгенинде, дежурный сержант бир къагъытны берди.

Анда былай джазылыб эди:

«Ахмат, керти джашаугъа джол кѣргюзгенинг ючюн, мардасыз сау бол! Биринчи кере сен мени аманлыгъымы къан тамчыларымдан ачыкълагъан эдинг. Кѣзююу келгенинде, мен да къанымы сенден аямай береме. Сени сау болгъанынга мени да юлюшюм къошулгъанына, башым кѣкге джетгенча къууанама. Атымы иги джаны бла айтдырыб тюбеширбиз. Айыб этме. Лѣня».

«МЕНМЕ ТЕРС...»

Абрек Кулинаны келтиргенди деген хапар тау къойнунда орналгъан элчикге дженгил джайылды. Элде алай кѣб адам джашамайды. Бир-бирлерин да иги биледиле. Аман, иги хапар да эрлай эшитиледи.

Абрек тракторчуду. Ишин баджарыб джюрюгенча кѣрюнеди. Алай а керекли, керексиз джерге да кѣб урады кесин. Ашарыкъ, ичерик болгъан джерге уа чакъырылмагъанлай да барады. Дауургъа, сюйюрге къошулгъаны да болады, дейдиле. Ол себебден, тийреде сыйы алай ёрге тюлдю. Бир къауум адамла джол къоюб джюрюйдюле.

Абрекни дженгил юленингенине кѣбле сейирсинедиле. Бир къауумла джакъладыла, бир къауумла да сѣкдюле. «Элни ауузу элек», — дейдиле. Не этгин, ким да кѣлюне келгенин айтыргъа эркинди.

Кулина бир тюз къызчыкъды. Орта школну бошагъандан бери да элни тюкенип тутады. Киши да терс ишин кѣрмегенди. Фермада ишлеген джангыз анасы да иги бла айтылады.

«Кулинаны эртдеден бери сюйген джашы барды», «Сакълагъаны Байдыматны джангыз джашы Борисди», «Ол аскерден келе эсе, тойлары боллукъду», деген сѣзле элде кѣб джюрюй эдиле. Ол себебден элчи джашла, тю-

кеннге кирселе, чамны, накъырдыны да эслеб этиучен эдиле.

Бу джол а, кёрдюнгмю? Абрекге кеси келгенди. Къайдам, ким билсин.

Байдымат, алаша диваннга олтуруб, джун титеди. Борис аскерге кетгенли, кесине кёб джубанч излейди. Эгечинден туугъан къызчыкъны келтириб, биргесине тутады. Гитче Мариямчыкъ иги болушады. Ол огъай, тюкеннге сатыугъа да джюрюйдю. Тюкенден азыкъ алыб келсе, Кулинаны махтаб тебрейди. Саугъагъа бергенди деб дух шшачыкъланы, китабланы кёрдюзеди. Бу джол Мариямчыкъ да шошду. Тюкеннге шекер алыргъа баргъанында, башха тиширыуну ишлегенин кёргенди.

— Байди (Мариямчыкъ Байдыматха алай айтады), Кулина Абрекледе джашаргъа кетгенди дегенлери тюзмюдю? Анда кёбмю турлукъду? Мен тюкеннге барсам, сизге Борисден письмо келдими, деб соргъанлай туруучан эди. Ма Къарачыкъланы Лейла да «Кулина Борисни сюеди»,— дей эди. Борис да кёбден бери бизге нек письмо джазмайды?

— Хо, къызчыкъ, Кулина Абрекледе кёб турлукъ болур. Борисден да письмо келир. Джашчыкъны башха жары ийген болура.

Кертиси да, арт кюнледе Борисден аз письмо келеди. Ол а ананы джюрегин кыйнайды. Аны юсюне да бу ыйлыкъланы иш тюшгенди да. Нек кетди эке Кулина, джашчыкъны сакъламай? Тилчи Мёлехан айтханнга кёре, Кулина ишден чыгыб келе тургъанлай, Абрек тенглери бла суйреб кетгенди. Артдан арагъа адамла тюшюб, джарашхан хапарлары барды.

Байдымат, тышындан джукъ айтмагъанлыкъгъа, Кулинаны терслейди.

«Хы, эркишиле, тарт-соз этсинле да, суйреге чабсынла. Ариу, алыб кетдиле эсе да, баргъан юйюнден чыгыб кеталмаймыды? Не уа бу кёзюуде джаш кызыны, кеси бил-

мей тургъанлай, суйрерчамыды? Алай а бусагъатда да чыгъадыла бузукъла...»

Кулина эрге кетгенли, Байдымат къолуна хазна иш алалмайды. Орамгъа чыгъыб да къб кърюнмейди. Алайсыз да бир тынч, бир джумушакъ джюрекли тиширыуду. Бу арт кърюуледе кече кърюне да джукъу кирмейди. Борис Кулинаны эрге кетген хапарын эшитсе, аскер къуллугъун джарсытмагъа эди.

* * *

Къалай акъырын барадыла солдатны юйге кетер кюнлери. Борис бир джерде чыдаб болалмайды. Қазармагъа киреди, клубха барады, библиотекагъа чабады. Эки джылны бирге къуллукъ этген, бир табакъдан шхууур ашагъан, къыйын юрениуледе бир шинелни джабыб джатхан тенглеринден, суйген командирлеринден айырылыб кетген алай тынч тюлдю.

Юйге да кемсиз тансыкъ болгъанды. Кърюне анасы, туугъан эли, тенг къызы Кулина кърюнедиле. Эки джылдан бери да отпускагъа бармагъанды. Кесибизни къралда къуллукъ этсе, туугъан джерине аллай бир тансыкъ боллукъ болмаз эди. Мында, Германияда, туугъан тауларын тюшюнде къб кере къргенди. Қъач айлада солдатла сабанчылагъа болушургъа барсала, керилиб гардош къазыб, джюрегин джаза эди. Борисни атасы да, немец халкъны фашистледен къроруулай, бу джерледе джан бергенди. Қъайдады эке аны къабыры? Шахаргъа экскурсиялагъа чыкъсала, къарнаш къабырлада сын ташлада атасыны тукъумун къб излегенди. Табалмагъанды.

Поезд кюн чыкъгъан таба тартыб барады. Вагонладан джырлагъан, къобуз сокъгъан тауушла эшитиледиле. Борис терезени тюбюнде сюеледи. Шахарла, элле, чегетле, суула, биреу седиретиб баргъанча, артда къаладыла.

Къалай уллуду, кенгди дуняны юсю. Аскерге кетгинчи, Борис кёб джары айланмагъан эди. Бу эки джылгъа кёр-генин, билгенин тенглерине, Кулинагъа айтыб джетдира-лырмы? Ала кеслери да тюрленнген болурла. Тенги Му-далиф барыбызны да джокъду хатабыз деб джаза эди.

Кулина... Аны сыфаты Борисни аллында сюеледи.

Олсагъатда Борис 8-чи классда окъуй эди. Школгъа хоншу эллерине джурюй эдиле. Джазы бек къыйын бол-ду. Гитче суучукълагъа дери къобхандыла, юслерине са-лыннган кёпюрчюклени да алгъандыла. Борис дерсден кечирек чыкъды. Эки элни арасында сууну къатына кел-генинде, Кулийчикни кёрдю. Къоркъуб, суудан ёталмай тура эди. Болумну дженгил ангылаб, къызчыкъ унамаса да, къолуна кёлтюрюб, ары джанына ётдюрдю. Къол къабчыкълары тюшген эдиле да, джангыдан ётуб, ала-ны да алды. Дерсге бирге кёб джурюген эдиле. Кулий-чююн Борис сабийле бла туйюшюрге да чабыучан эди.

Сабийлик кюнле оздула, энди, бир-бирлерин кёрмесе-ле, чыдаямал тебретиле. Борис, Кулина да болуб, ас-керге ашыргъан сагъатларында, эм багъалы сёзюн ай-талмай къалгъан эди...

Солдат поездден тюшгенинде, элге арт автобус кетиб тура эди. Такси тутуб тебрети. Ма орамлары, тереклери асыры мийик, юйлери уа алаша болгъанча кёрюнедиле. Эшик алларында да лампа джукъланмагъанды. Барама деб джашы къагъыт иймегенликге, анасы сакълагъанын къоймайды.

Борис терезени акъырын къакъды...

Байдыматланы юйге джууукълары, тенглери джыйыл-гъандыла. Къурманлыкъ этиледи. Борисни, билдирмеге кюрешсе да, джюреги бек кюеди. Тюнене Кулинаны Аб-рекеге кетгенин эшитгенди... Борис, иги да солумагъанлай, къайгъысын иш бла чачаргъа совхозда машинагъа джа-рашханды. Алай а кюнден кюннге джюрек оту, ышырыл-гъан болмаса, сууумайды.

Кулина сабийчиги бла юйде тургъанлы джылдын озгъанды. Джашчыгъы туугъандан сора ауруб, бир кесек саулугъу кетгенди. Бутларындан болмайды — иги джюрюялмайды. Абрек бла да джашау эталмагъанды. Арада дауур кѣб чыгъыб, айырылгъандыла. Энтда Абрек кесин быягъынлай хауле джюрютген хапары барды. Кулинаны, анасыны да джубанчлары Керимчикди. Бир таза-чыкъ, бир семизчик. Томала-гомала, орундукъ, шиндик тюбюнден чыгъа, къайгъыларыч чачады. Андан сора да Кулинаны джубанчы китабладыла. Аланы кѣбюсюн Борис берген эди.

Бир кюн ингирде, эшик аллында суу ала тургъанлай, бир джанындан Борис чыкъды. Экиси да алай тюбѣб къалгъанларында, сѣз башлаялмай, иги кесекни турдула. Борис, чагъыр уртлагъанча, иги къызды. Эринлери къургъакъсыдыла.

— Не этесиз, Кулий? Ананг, барыгъыз да тынч болурсуз. Бир келирме эте, болджал сала тургъанма.

— Да, джокъду, Борис, хатабыз. Сау бол... Адамла кѣрселе да, не айтадыла.

— Да, не айтыркъдыла! Тынчыкъ-эсенлик соргъан адетге ушайды да. Мен да кѣрюрге тансыкъ да болгъан эдим...

— Къой, Борис, къой. Хыликке этме, алайсыз да башым хыликкелик болуб айланады. Джашауум къуругъанды.

— Нек айтаса алай, мен сени хапарынгы толу эшитгенме, Мудалиф айтханды.

— Эшитген да болурса, аманны хапары кѣбге джетеди. Мен нелени джаншай турама? Анамы фермадан къайтыр заманы болады, сабийчик да кеси джангыз джукълайды...

Сабийчик деген сѣзню эшитгенинде, Борисни джюрегин биреу дуппукъ бычакъ бла тартханча болду. Алай а гюнахсыз сабийни не хатасы барды? Кулинаны къатында дагъыда бир кесек сирелиб: «Айыб этме» деген сѣзден башха

джукъ айталмай, Борис ызына бурулду. Ол ингирде кеси джангыз кѣб айланды. Элни кыйырында сууну къатына келиб олтурду. Ахырында, чыдамай, халал тенги Мудалифлары таба айланды. Кулина да тынчаймады. Керимчикни къойнуна кысыб, сагъыш тенгизге кѣмюлгенди. Джашчыкъны джумушакъ чашчыгъына джыламукълары тамадыла. Джазыу биреуге былай кыйын, башхалагъа тынч нек болады?!. Кулина тюшюнде Борисни кѣрдю. Абрек мыллыгын анга ата эди.

Экинчи кюн ингирде суу алыргъа чыкыгъан джерине Борис келди. Ючюнчю кюн да...

* * *

Ма энтда джангылыкъ... Борис Кулинаны алгъанды. Къууанчына бек кѣб адам джыйылгъан хапары чыкъды. Абреклары джаны да: «Бечел къатын бла ох этер, сабийибизни ызына къайтарсын!» — деб айтдыргъандыла. Джууаб а табмагъандыла. Борис сабийчикни да, къагъыт этиб, кесине алгъанды. Ишден къайтса, аллына чабыб, джумушакъ къолчукълары бла бойнундан къаты кысады. Кече да, къозучукъ кирик, къойнунда чулгъаныб джатады. Энди уа Борисни иши да башхады. Агъашчыды. Юйдегисин, Кулийни анасын да чегет ичинде гитче тийречикге кѣчюргенди. Кулинаны уа сормагъыз—бетине нюрю келгенди. Джангыздан тийреде тюкеннге джарашханды. Джашаууна къарангылыкъ этген затла да тас болгъандыла. Алай а бир-бирледе...

Борис, чегетде айланыб, иги кеч бола юйге къайтыб келе эди. Тубан басыб, джангурчукъ да себелейди. Эки джол бир-биринден айырылгъан джерде, мазаллы дюккюшча, бир къарантханы кѣрдю. Джууукъ келиб къараса, юсюнде отунлары бла трактор аууб. Насыбха кѣре, башы тюбюне бурулмагъанды. Эрлай атындан тюшюб, кабинаны

къармай кетиб, басылыб тургъан трактористни табды. Кѣб кюрешиб чыгъарды. Аз тылпыуун алгъанча кѣрюнеди. Дженгил юйге джетдирирге керекди ансы. Келтириб ат джерге къаблады. Кеси да миниб, джыгъылыб кетер дегенча, джашны кѣкюрегине кысыды. Юйде, Борисни сакълаб, джатмай тура эдиле. Ол трактористни кѣлтюрюб джарыкъгъа киргенлей, Кулинаны джиклери кыйылыб, орнундан къозгъалалмай къалды. Борисни юсюнден а—андан да бек тер къуюлду. Алыб келген адамы Абрек эди. Алай болса да Борис, эрлай юсюнден кийимлерин тешиб атыб, къолуна таза джанджаулукъ, джылы суу алды. Ёмюрюнде биринчи кере къыджыраб, Кулинаны кесине болушдурду. Кѣкюреги эзилген болмаса, Абрекни хазна джарасы джокъду. Танг джарыргъа эсин джыйыб, тѣгерегине къарады. Иги кесекни, тели адамча, чыртда джукъ айтмай туруб:

— Кечигиз мени, менме барына да терс,— деди. Артда Байдыматны этегинден тутуб эшикден кирген Керимчик, сакъалы джетген кишиге сейирсиниб къараб туруб, Борисге къысылды.

Абрек чегетге нек келген эди? Борисге дерт джетдириргеми, сабийине тансыкъ болубму, аманлыкъ излебми? Отунланы уа къайдан алгъанды? Тракторну да эсириб аудургъан болур. Ол сорууланы барына да Абрек, сау болса, эл Советде джууаб берир. Бусагъатда уа аны, хапарын эшитиб, къарнашындан туугъанла юйюне алыб кетгендиле. Борисге да уллу бюсюреу-сыпас этгендиле.

БАШЛАРЫ

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ АЛИБЕК

Алтын джюзюк	5
Апсынла	10
Летчиклени ким ёлтюргенди?	18
Бёрюле	28
Ариуну аурууу	33
«Бедербет»	47
Адамлыкъ	54
Бушуу бла зауукъ	63
Исмайыл	73
Гомалайны нардыулары	85

ГОЧИЯЛАНЫ ДЖАГЪАФАР

Рауфну керти суйгени	99
Иссаны джигерлиги	104
Бизни Сафар	109
Джерни шоху	113
Топракъдан шекер сыкъгъан	118
Хумарачы къыз — Анна	123
Бизни Зухра	128
Барды быллай коллектив	134
Колхоз бригаданы тамадасы	138
Къазауатда бишген, урунууда чыныкъгъан	143
Алтынны джуруну	148
Булутла башы джайлыкъны неси	152
Хирург	158

ДЖАЗАЛАНЫ БАЛУА

Айгюл	167
Алмаз	171
Эки атлы	176
Чора	180
Керекли сёзле	188
I. Джелочулукуьда	190
II. Шоферну хапары	193
III. Насыблы юйдеги	197
Акканы аманаты	198
Сау бол!	202
Шарафны саугъасы	203
Къан тамчыла	206
«Менме терс...»	214

*Байрамкулов Алибек Биясланович
Гочияев Джагафар Османович
Джазаев Балуга Юсуфович*

**ЗОЛОТОЕ КОЛЬЦО
ЗВЕЗДЫ
АЛМАЗ**

Рассказы, новеллы и очерки
на карачаевском языке

Редактор **А. И. Кубанов**
Художник **П. М. Узденов**
Худож. редактор **М. П. Бертник**
Технич. редактор **Г. М. Хомякова**
Корректор **К. А.-К. Салпагарова**

Сдано в набор 11-Х-1976 г.
Подписано в печать 5-1-1977 г.
Формат 70x108 $\frac{1}{16}$. Физ. п. л. 7. Усл. п. л. 9,8
Уч-изд. л. 9,25. Заказ 4830. Тираж 1000 экз.
ВУ 58505. Цена 70 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.

Б 18

Байрамкулов А. Б., Гочияев Д. О., Джазаев Б. Ю. Золотое кольцо. Звезды. Алмаз. Ставропольское книжное издательство. Карачаево-Черкесское отделение, 1977.

224 с.

Сборник рассказов и очерков. В них образы наших современников — тружеников села, которые своим самоотверженным трудом множат богатства Родины. Ярко и убедительно авторы рассказывают о новых советских обрядах и бескомпромиссно бичуют пережитки прошлого.

С (карач.) 2

Б $\frac{7-3-3-62}{M 159 (03)-76}$ 62-77

70 元.